Володимир Пятніцький

Стежками сподівань

Автобіографічний
роман

Шановний читачу!

Цю книгу я присвячую Дітям війни.

Небагато нас залишилося. Я – один із них. Доживаю останні будні своєї нелегкої епохи, в якій нас безкоштовно вчили спочатку до четвертого, а потім – до сьомого класу. У кого не було чим заплатити за подальше навчання, ті з чотирнадцятилітнього віку підпрягались у нелегку потугу дорослих, аби прохарчуватись та утримувати державу.

Я прагну відтворити нашу епоху в автобіографічній книзі, аби її згадали ДІТИ війни та пізнали ті, кому пощастило... Ви маєте право заплющити очі. Того, через що пройшли ми, – вже немає. Але нехай оминає ваш вік неправда й несправедливість, і нехай розминеться із сьогоденням те сум'яття, через яке перебрели ми.

Та знайте: в рядках цього твору ви не знайдете й слова неправди. Тут – не про героїв чи полководців. Описане не схоже на життя толстовського простолюдина Каратаєва. В романі Толстого він – єдиний простолюдин. Тут «некоронованні» є головними історичними особами і їх більшість. Безумовно, якась частина моїх сучасників оминула ті негаразди, через які пройшли решта і я. Хоч і вони, не будь отієї примарної вигадки суспільного щастя, також прожили б і краще, і заможніше. Правда, я не бачу щастя в багатстві. Воно у кожного своє і в різному. Аби тільки не в сучасному злодійстві!

На жаль, сьогодні найзгубніша теза – «Збагачуйся». Тільки ті, хто це багатство безжально здирає з кровавих «мозолів» своїх сучасників – є виродками суспільства. Їх проклянуть потомки і затаврує історія.

Їхнє «солодке» щастя полягає в тому, що вони не будуть свідками прийдешньої зневаги. Їм не поставлять пам'ятників, а змайстровані подібними крадіями будуть обгиджуватись у віках.

Дай вам, нашим співчувальникам, кращої долі і повнішого щастя. У суспільному житті – миру і вселюдської любові на цій рідкісній і загадковій З Е М Л І!

В. Пятніцький

Перші спогади

Мабуть, я повернувся звідкілясь, а може, тут мене і не було? Але зараз щось бачу і навіть чую. І перед цим щось було – тільки я кудись зникав. Я знаю, що звуть мене Корнійко, а на маму кажуть Степаня. Якби я вмів казати ті слова, що їх кажуть люди, то розпитав би дещо в мами. Я знаю багато – як що називають. Але сам говорити багато слів не подужаю. Кажуть, малий ще.

Якби не боліло десь у животику, то розпитав би в мами, у котрої я зараз на ручках. Тільки й не поспитав би, бо знов недобре в ротику. Так, ніби там є щось погане. А ще там дуже сухо. Навіть язичком не можу поворухнути. І дуже хочу водички. Коли вже нікуди не зникаю, а водички хочеться ще більше, то кажу натуживши:

– Мам… Водички.

Тут якісь незнайомі тьоті, тож боюся, що мама скажуть: «Як тобі не стидно хникати на людях». Я й коли прокинувся, то не просив, бо стидався отих тьоть.

– То де ж я тобі візьму? Прийдемо до хати – нап'єшся.

Я не знаю, де беруть воду і що таке хата.

Мені ж іще гірше. Нудно, а я й не знаю, чи це так треба. Може, як мене принесуть мама до хати, то мені стане краще? Але якщо сказали терпіти аж до якоїсь хати, то більше не проситиму.

Трохи натуживши, знову ковтнув оте недобре. Я його боюсь, бо воно не слухається і нікуди не дівається. Тут ми ще з мамою не були. Повернувся трохи в неї на руцях, бо хоч я вже й кажу якісь слова, а ходити, як усі, не вмію. Спочатку дивлюся над головою. Там рівчачки якісь. Отут за нами – стіна, а ще двері, на яких щось блищить. Там щось є, мабуть. Окрім цієї – найдовшої стіни – є ще стіни, тільки коротші за цю і он за ту, котра не з цього боку. Перед нами, де стін немає – є щось із кілочків, на котрих багацько рівчачків, а зверху тичечка. Не така, як ті, з яких зроблені тини надворі. Ті – потріскані. Вони ще й шорсткі з усіх боків. А ця гладенька, як качалка, що мама на неї намотують випрані пелюшки мої, коли вони висохнуть. А тоді качають цю, тепер розпухлу качалочку, дерев'якою, поперек якої є рівчачки. І кажуть на ту дерев'яку – «рубель». Качають по віку скрині, аж поки вони стають вже не такі пухнасті. За оцими загородками, я бачу деревця, небо без хмар і кущі. Та якраз на цьому все провалюється, зникає разом зі мною. Коли я знову виринаю з незбагненної пустки, то вже чую голоси кількох жіночок, що злякано балакають про якихось німців, котрі тепер у Житомирі. А від Житомира до нас треба геть небагато днів, аби прийти сюди. Казали неголосно, що німці скоро будуть тут. І їм від цього лячно. Але не всім. Одні казали, що й німці – люди. Інші сердились, бо вони знають, що німці – це страшно. І казали, що вони окупанти. Я ж не знаю, що таке Житомир і хто такі окупанти. Кудись провалюючись, не чую, як мама заходять у ті двері, з блискучою ручкою, і перелякано показують мене тьоті в білому халаті, котру, від термосіння, я трішки ніби й бачу, однак знову кудись тону.

Про все оте, що відбувалось у приймальні недавнього Кривенського тубдиспансеру, з якого родичі розібрали хворих, а лікарі евакуювалися й залишилася одна фельдшерка, я дізнаюся колись із неодноразових балачок сусідів та далеких родичів.

Хрестини

Сани, запряжені парою ситих виїзних коней, котрі й не чують ритмічного посмикування добротних, ще непівських посторонків, раптом різко пішли в затоку і вдарились лівим полозком об набитий, мабуть, з першого снігу, горбочок на обочині. Оминути перепону, щоб уникнути відчутного штурхана, можна було б, якби взяти правіше, де сніг ще не утрамбований. Але коні, якими править збуджений та трохи захмелілий майбутній хрещений, цього не знають. Біжать гордовито. Ними правлять віжки та батіг і дуже рідко – власна воля. До того ж, полозки – не колеса, через те сани – найменше «слухняний» транспорт.

Якби сани не заточилися, то, можливо, я й не запам'ятав би дня своїх хрестин. Проте від різкого штурхана моя свідомість ніби проснулася, і з почутої балачки я зрозумів, що їдемо ми до так званої церкви. Насправді – це хатинка з пофарбованими віконницями й ґаночком, біля якої поставили дзвонарню з трьох різних за розміром дзвонів. Справжню церкву після революції розібрали, аби зробити з неї колбуд.

Скільки мав віку – не знаю. У селян раніше хрестили в найближчі дні по народженню. Але після Жовтня активісти, комсомольці та партійці мали з хрестинами неабияку рахубу. Підеш, не криючись, до попів – утратиш авторитет чи навіть посаду. А не хрестити – перед Богом страшно. Та ж чи у світі є щось наймиліше та найдорожче за дитинча? То всяка сім'я, не зв'язана тісно з владою, і досі прагнула якнайшвидше віддати дитя під Божу милість. Мене не похрестили вчасно не так через недовіру до Бога, як через те, що за нового часу траплялася деяка тяганина з владою. Мама в радгоспі були активісткою. Навіть у партію просились. Не прийняли, бо дядько Хранко до революції служив у Київській жандармерії. Але хрестини були тоді не на часі.

Лише згодом стало зрозуміло, що ота відмова зі вступом врятувала нам з мамою життя. Не будь воно так, як тоді сталось, то лежали б ми обоє, із понад сотнею своїх односельців, у братській могилі під питлем, де у квітні сорок другого німці розстріляли всіх партійців та активістів з їхніми дітьми. Уже після війни мама розказували про це страхіття і про те, чому так сталося. Виявляється, що німці відразу, як окупували село, скликали загальну сходку й виголосили: «Не будете шкодити нам – не зачепимо й вас».

Тільки як же це можна – не чіпати окупантів на своїй землі? Власне після того, як наше начальство перед відступом тільки те й робило, що вивозило й вигонило на схід усе, що могло котитись і плентатись, ба навіть випалювало на полях не зібрані ще хліби, аби не лишити ворогові, то вже більшого дива – годі було й чекати. А що їстимуть ті, хто залишався під німцем, вождям було байдуже: аби була держава, а люд наплодиться.

Що було після того, як мене стрепехнуло в чиїхось руках, я не запам'ятав. Уже потім дізнався, що хрещеною матір'ю стала Прохорова дочка Манька, а хрещеним батьком – наш сусід із третьої хати Дмитро на кличку Перепелиця. Що везли мене до церкви добрими кіньми – була заслуга хрещеного, котрий мав якийсь зв'язок із поліцією, то й зумів випросити виїзні коні. Як проводився сам обряд – біла пляма. Розказували, ніби я смикав попівську бороду. Можливо, і правда. Гадаю, років три мені тоді було.

Патрон

Щойно до села перестав долинати гуркіт канонад, бо радянська влада поточилася на Схід, а з нею й мамині сподівання на добудову хати, нам довелося поселитись у власній недоробці. Бо за мирного часу, коли вже мама

перестали бути одиначкою, куди нас тільки не тулили. То поселяли в якийсь закуток при гуртожитку, то підселяли до сім'ї, у котрої житло радгоспівське. Жили трохи й у конторській комірчині, де за панів зберігалося двірницьке знаряддя.

З приходом німців ми опинилися нарешті у своєму недокінченому житлі, і мама власноруч почали добудовувати хату. Чого не тямили самі – наймали тих, хто вміє. За мурування печі віддали пічникові куплений перед війною новенький бобрик. Каркас комина, сплетений із ліщини та лози на горищі, який потім самі й шпарували, обійшовся новенькою розкішною терновою хусткою-монашкою. А за те, що непридатний для війська дядько на прізвисько Тарган посклив шибочки у двох підтрухлих рамах, на той час уже якось утулених у лутки, віддали румунки з гарненькими корочками та халявками якраз по їхній нозі.

Це пізніше почали повертатися з оточення як односельці, так і люди з інших місцевостей, котрі могли в чомусь зарадити. Та навіть якби чекали на них, то й вони задарма не робили б. Отож за лежанку, без якої зимівля в хаті з малою дитиною була б неможлива, вже ні́чого було віддавати, то самі зламп'ячили по камінчику, обмащуючи їх рудою глиною та тісненько втулюючи один до одного. Самотужки й долівку в хаті та сінях завалькували, і призьбу, хоч низеньку, щоб дощі не підмивали стін, таки вимостили вальками каланиці*. А глину на все це носили аж від ставочка, що біля Познахора. Власними ногами й місили ту глину. Бо ж ні тобі візочка, ні конячини. На схід поїхало все. А що приховалося від недоброго ока, те утаювалось. Бо ж під окупантом. Усяке може бути. Одного разу Гурко, це той що біля калюжі в кінці Шпаківки жив, аби тин полагодить, поцупив на перевалці хоч і стару, але дебелу вориняку. Бо калюжа на дорозі була якраз навпроти подвір'я, і всяка жива

*Каланиця – круто замішана руда глина, з додаванням соломи.

істота, чи то людської подоби, чи тваринячої, норовила обійти ту калюжу його подвір'ям. А він же ГУРКО. Але не утаївся чолов'яга з ношею. Перестріли нові власті. Спробував жартом відбутися: що, мовляв, «ворина мені й ні до чого. Цвях он той, що стирчить, знадобився». Розсмішить то розсмішив. Бо інакше відлупцювали б. Але ворину віднести туди, де взяв, таки змусили. А згадати Доміня Дідківського, котрий після окупації, як випивав чарку-другу, то на весь голос кричав радісно: «ПРИЙШЛИ!!! ПРИЙШЛИ!!!». Так було, доки не зарізав без відома німецьких властей телицю. І хоч як вихваляв нову владу, а покуштувати телятини не вдалося. Поліцаї нареготалися досхочу, м'ясо відібрали, а самого Доміня відлушпенили. Кілька тижнів жінка відхаючувала.

Розлютувалася зима. Протопити в уже просушеній лежанці чи й у печі ще поки було чим. Бо мали цурпалки з дідової хати, яких не розтягли ласі до чужого, та й трісок, теслярами натесаних, трохи було. Проте, аби не витрачати топлива й не сидіти в цій мало нагрітій порожнечі, мама брали мене за руку й вели до когось із сусідів. Там тепліше, оскільки сім'ї більші, то й топилося краще, і надихають гуртом. А ще ж і почути, що тепер у світі робиться, можна. Невеселе чулось. Але хіба хочеш? Мусиш жити, як випадає.

Оте, що зник у мене здоровенний живіт і я став ходити, мама вважають, – то завдяки теплій лежанці. Проте, насправді, причина в іншому. Бо й рахіту в мене не було, як казали люди, дивлячись на здоровий живіт та тоненькі ніжки. Розвіялись усі хвороби та балачки після того, як хрещений батько Дмитро доп'яв десь цитварного насіння. Дали мама натщесерце ранком із жовтим цукром, котрого зі стакан принесла напередодні Валька – двоюрідна мамина сестра. А цукор я й з цукром їв би – так його любив. Проте дали це лакомство мені, щойно в печі розтопили. Воно виявилося трохи гіркуватим. Та чи міг я відмовитись від такого смакотиська? Звісно, розгадати підступний задум дорослих мені ще було

зарано. Та мушу сказати, що невдовзі мені зробилося недобре і я пірнув у безпам'ятство. Що і як воно було потім – не знаю. Але живіт кудись подівся. Мама пізніше розказували сусідам, що то були глисти.

У хаті дядька Стаха, куди ми прийшли, тітка Марценя якраз пекла деруни. Я дерунів зроду не пробував. У нас і шкварки на підмазку не водилося ніколи. Грошей мама тепер не получають, а в німців ще не заробляли. У хаті навіть миші не водяться, може, тому що нова. У сусідів харчі, мабуть, є, хоч про це й мови не заводять. Війна ж кругом. Прийшовши, ми з мамою всілись на широкій довгій лаві під вікнами й заговорили про хатні клопоти. Я ж підсунувся аж до столу в покуті, аби із заздрістю спостерігати, як їхній Вася, трохи старший за мене, бавиться всякою всячиною. Він бачить, що я заздрю його цяцькам, і зумисне перекладає все своє багатство з місця на місце. У мене вдома є тільки сірий гумовий зайчик, котрий нам дістався, як роздавали перед приходом німців по хатах усе, що було в радгоспівських яслах. Ще нам перепав маленький стільчик зі спинкою, на якому прагнули посидіти всі мої пізніші товариші. Вася, мабуть, чекав, аби я щось попросив. Але мама казали, що просити стидно. Хоча тицьнутого мені тіткою Марценьою деруна таки взяв. Правда, після маминого дозволу. Вминаючи смачнючого картопляника, я не відводив очей від Васіних цяцьок. Перекладаючи свої скарби, він нарешті витягнув коротеньку відстріляну гільзу.

– Хочеш? – запитав неочікувано.

Ще б пак. У мене аж усередині щось затанцювало.

– А даси?

– На-а-а! – простягнув з глибокою погордою.

Я поспіхом заштовхав до рота дерунця і став радісно розглядати свій здобуток.

Як ця гільза потрапила мені до рота – хоч убийте, не знаю. Я вже ніби й доїв Марценіного деруна. Чи, може, ще тільки дожовував? А от уже як видирали патрон з мого горла – цього я не забувся й досі. Добре, що він

зупинився якось упоперек і мама встигли видерти його звідти пальцем.

Відтоді я отримав своє перше прізвисько – «Патрон».

Визволення

Події осені сорок третього року, коли зі сходу очікували наш фронт, я трохи пам'ятаю. Тоді мовчазні Липки, у жителів яких ще стояла перед очима могила з розстріляними родичами та односельцями біля питля, чекали як недалеких холодів, так і визвольного фронту. Його, правда, виглядали хто з радістю, а хто й з тривогою.

Безмовна природа, що провела на південь останні ключі диких гусей, а з дерев обтрусила останні залишки літа, також чогось чекала.

Пригадую: якогось вечора ночувати у своїй хаті мама не наважились, оскільки з боку Корнина (зі Сходу) вже чувся безперервний гуркіт канонади. Хто б міг знати, чи на добро пішли ми на ніч до Прохора, батька моєї хрещеної, чи на лихо?

Переночувавши без якихось пригод, а може, я щось і проспав, повертались із Закусиловки додому навпрошки через городи. Стояв тихий ранок, безвітряний, але вже прохолодний. Перелазячи біля віковічної грушідички, через врослу пирієм межу баби Надежди, ми зауважили вже звідтіля: в обійсті нашому щось скоїлось, бо на сінешніх дверях не виднілося ні замка, ні клямки зі скоблем.

– А це ж що? – злякано вдарили мама себе обіруч об поли.

Я мовчав, бо не знав, що сказати.

Відчинивши ледь прикриті сінешні двері, мама ледве не обімліли. Так я міг подумати, бо спостеріг, як вони зблідли. А побачили ми таке: повсюдно було пір'я, а бла-

генький наш поріг, що із сіней у хату, чорнів закипілою кров'ю. До того ж він увесь був поклюканий сокирою, а мо', й німецьким штиком. Куряча кров засохла не лише на порозі, а й довкола на стінах, на глиняній долівці й під припіком, де валялися закривавлені курячі залишки. У хаті господарювала холодрига й віяло пусткою.

Відтепер у нас не було нічого. Свої вдяганки та взувачку, куплені ще за дівоцтва, мама повіддавали на початку війни людям, котрі докінчували хатні недоробки, а самі тепер ходили в потертому бобрику з латаними ліктями та якихось шкарбанах, що колись називалися черевиками. А я доривав їхні попротирані до дірок на п'ятах повстяні валянки та ще дірявіші галоші, підв'язані якимось шматтям, і сіреньке поношене пальтечко, котре вже ледве натягував на себе. Бо хоч і худенький, але давно його переріс. А тепер, у додаток до нашої убогості, німці зжерли й декілька курок, котрих мама розвели за ці роки після того, як ще другого окупаційного літа дуже вродило просо, і завойовники заставили людей жати за десятий сніп. Мама нажали й намолотили із зароблених снопів два здоровенних мішки проса. Частину його впродовж зими товкли в ступі на кулеші та пшоняні каші, а що зоставалось від нашого убогого столу, віддавали курям. Коли не було снігу, вони греблись, здобуваючи якусь там поживу на подвір'ї та на розвалинах дідової хати, що неподалік перед вікнами теперішньої. Віднині не стало і їх. Очевидно, не виявивши нікого в самітному обійсті, ворожі фронтовики (а фронт їхній котився цього тижня на Захід) вирішили повечеряти, «пригостивши» нас, господарів, оцим бешкетом та зоставивши доживати до літа з картопелькою і з надією на якийсь вимріяний голодними шлунками достаток, котрий чудом може з'явитися після приходу наших. Хто ж знав, що вони не дійдуть навіть до Житомира.

Усе сподіяне й пережите останніми роками аж ніяк не могло вміститись у моїй голодній пам'яті монотонним життєвим полотном, а закарбовувалося незабутніми латками напівкривавої, голодної й холодної дійсності, виділяючи її поганими, а іноді й дуже поганими днинами.

Другий прихід наших уже через пару місяців припав якраз на новий рік. Про це я знаю більше. Цього разу ми вже не тікали на ночівлю аж на Закусиловку. Проте оскільки останній тиждень пострілювали то там, то сям, люди здебільшого ховалися на картопляних залишках, котрі були ще в засіках погребів. Ми, за браком погреба, зберігали картоплю у викопаній мамою похідній ямці. Тож довелося проситись до Стахового сімейства, де був чималий хазяйський погріб, ще й, до речі, неподалік нашої хатини. Хоч там з надлишком було й своїх… Але війна є війна. Навіть наполохані тварини збиваються в гурт при небезпеці. А ми ж люди.

А вже в самому сховку було по-всякому. Коли починало гатити десь неподалік, то Стахів Павло, чи не вдвоє старший за мене і за свого, уже спільного з Марценьою, брата Васю, просив: «Мам, їсти-и-и, мам, їсти-и-и». А я у свою чергу: «Мам, коржа-а-а».

Того дня звечора було тихо, і я заснув на простелених поверх картоплі якихось старих Марценіних лахах. Звісно, спали, у чому хто був.

Під ранок у ляду постукали. Це вже були розвідники, і Стах повів їх у хату, аби розказати те, що їх цікавило, а на радощах ще й вгостити дорогих визволителів чаркою-другою традиційної в наших краях «бурячихи», котрої хоч півлітрик, а завжди мали дбайливі господарі та господині для якогось «случаю». Коли стало розвиднятись, полізли наверх і жінки, полишивши нас, дітвору. Та я був би не я, якби теж не виглянув із-за цямрин погреба. Глянувши спочатку туди, де вже світлішало небо, я побачив як по глибокій дорозі, котра розділяла землю нашого колгоспу із Кривинською, їхали танки. Рахувати я ще не вмів, а роздивлятись також було не цікаво, бо далеко. Отож майже мимоволі я повернувся очима

до дороги. Там, попід тином, шкутильгав, опираючись на гвинтівку, чоловік у задрипаній німецькій шинелі. І чомусь не до лісу, а в село…

Від цього дня ми й жили у Стаха з Марценьою та їхніми хлопцями, бо нашу хату з першого ж дня зайняли зв'язківці, понатикувавши на вивершеному соломою та пирієм «коньку» своїх антен.

Днів через кілька я таки з острахом зайшов до своєї хати і майже відразу потрапив до дівочих рук. Деякі з них про щось запитували, інші пригощали жовтим цукром, котрий я вже впізнав, тільки він не був гірким, як колишній, коли мама вигонили з мене глистів. Деякі з дівчат обнімали й підкидали мене мало не до стелі. Проте зайшов якийсь дядько в шинелі, і враз принишклі дівчата нишком випровадили мене надвір.

Стояли в нас радисти недовго. Через тиждень, може, коли почали знімати антени з конька, ми пішли з мамою до себе: мама в хату, а я залишився в сінях за дверима, де мене, може, і не бачили, але був я тут, як у клітці. У хаті великий гармидер, то не наважувався зайти, а вийти також страшно, бо в цей час до порогу пригуркотів страшно великий студебекер, на який відразу ж понесли всяке радистське начиння. Заціпенівши від страху перед отою величезною, може, аж до стріхи, гурчалкою, я причаївся, як мишка перед грізним котом. Чи то зі страху, чи й чого іншого, але дуже захотілось пісяти. Бажання, аби з подвір'я поїхало це страховисько та збігати за причілок хати, посилювалось кожної миті. Але ці миті ставали довшими й довшими. А довкола усе гамарчало, бігало й копошилося, ніби й не буде цьому кінця. Заціпенілий, я корчився доти, доки не відчув під штанами теплого дзюрочка. Нарешті мене стьобнуло стидом, зате все стало байдужим і не таким страшним.

Повиносивши з хати своє знаряддя, зв'язківці-дівчата пішли на дорогу, де на них чекав наш «фордик». Коли метушня ущухла, я, щоб не побачили мокру штанину, бокаса шмигнув поза студебекером за причілок, і

бачив, як чоловік у шинелі виніс надвір невеликий стіл із шухлядою в торці й подав його на кузов молодшому дядькові в шинелі. Але після того, як він вернувся подивитись, чи нічого не забуто, то швидко крутонувся і якось сердито дістав з машини столик та поніс назад. Отой молодший зіскочив із кузова, улігся животом на широкому крилі студебекера, виставивши перед собою автомат над фарою, а старший, що заносив до хати столик, поліз до шофера в кабіну, і машина тихенько покотила з горбочка на дорогу…

Ранок надій

Аж там, у куті вулиці, за хатами, котрі заступають і городи, і рівне, як тиха заводь, поле, займається березневий ранок. Щойно він сочився повздовж горизонту пучком тоненьких рожевих хмаринок, а тепер запалив увесь небокрай.

Навстріч сходу сонця, котре ще десь за горизонтом, трохи ліворуч дороги, ледь помітно припадаючи на ліву ногу, іде ще молода, але дуже змарніла жінка. Це моя мама. Сплівши на крижах руки, вони підтримують мене під гузок. А я, аби не схибнутися навзнак, учепився за шию і для певності схрестив пальці під їхнім підборіддям. Хоч від маминої спини й теплить, а проте і вишмуляний до блиску старий і завеликий пілотський шлем, і колишні мамині діряві валянки, і сіреньке пальтечко тьоті Касі, рукавці котрого ледве прикривають лікті – усе це вкупі створює мені незручність. Але тільки-но вдається підбити з очей на потилицю шлем чи попідтягувати по черзі важкі валянки, котрі запросто можуть плюхнутись у грязюку, бо завеликі дуже, як мені знову стає радісно. Ще б пак! Адже чи не від Нового року, відтоді, коли зайшли наші, ми з мамою очікували виконавця з радгоспу, котрий би загадав на роботу. Не

знаю, хто з нас дужче його виглядав: мама – аби йти на роботу, чи я – щоб швидше в дитячі ясла. Бо в холодній хаті синя наморозь на понаточуваних шибках у цвілих підтрухлих рамах розтане, може, геть у квітні. Воно й не дивно, бо всю зиму лежанка тепла, мабуть, більше від наших сідниць, аніж від спалюваних оберемочків картоплища, вискубуваних щодня із решток загати. З маминих розповідей, я вже в яслах був. Але то перед війною. Коли ще цмулив цицьку. Отож тепер усе допитувався, що там та як. Бо дуже кортіло знати, а як уявиш, коли не бачив справдішності. Тому й не вгавав із розпитуваннями. Здається, що ці балачки були любі й мамі. А вони ніколи й не противились, аби кільканадцятий раз розповідати одні й ті самі казки, або розказувати те, про що вони знають, а я – ні. Та й попосидів би хтось на цій твердючій лежанці аж стільки часу без товаришів, як я, то знав би... У яслах, як кажуть мама, повно цяцьок, ще й солодкі пряники обіцяно щонеділі. Хоч досі їх не куштував, та, мабуть, не гірші від смаженої картоплі. Отієї – кришениками, що була в дядька Стаха, коли його знову забрали на фронт. Якщо по правді, то не можу уявити, як там у тих яслах.

Часом, ступивши, де сухіше, мама зупиняються. У них, як оце й у мене, заклякли та померзли руки. Трохи відсапавшись, вони нахиляються аж геть-геть, від чого я трішки страхаюся, аби не беркицьнутись у грязюку. А постоявши отак недовго, запихають розчервонілі руки в тіснуваті рукави бобрика й іще стоять. Я також відпускаюсь, щоб похукати на пальці, яким найхолодніше. Проте це не дуже мені вдається. Бо хоч ліктями й упираюся в мамині лопатки, але сидіти на спині – це не деінде. Перетерпівши зашпори, від яких аж серце тьохкає, мама втирають піт з лиця кінцями старої сірої шерстяної хустки. Але, намоклі від попереднього витирання, вони більше не вбирають його, а тільки розвезюють по обличчю й бридко холодять. Мабуть, мама думають, що це я виріс, коли так потіють. Відхукавшись та перепочивши, вони шкутильгають далі. Мабуть, вони пристали від нашої пісної харчі? Та ж і слизько стало. Коли виходили, все вигляділо підмерзлим, окрім калюж. Тепер же розтає на очах.

А на сході розгоряється й розгоряється. Ще якась мить – і з-під землі виповзає вершина яскравої громадини. Сьогодні сонце не схоже на легеньку руду кульку, як ото літом. Тепер велике й червонюще. І пнеться з-під землі з натугою. Можна подумати, що якісь невидимі сили цуприкують його назад під землю, а воно аж плющиться від натуги, щоб не зупинитися на півдорозі, не вициідити назад свій багрянець. І ввижається, що то не життєдайне світило, а криваве місиво з пролитої в цій страшній війні крові, яку воно всмоктувало всі ці роки, а зараз, обважніле нею, з усіх сил пнеться в небо, аби гукнути звідти: «Люди! Схаменіться! Чи ж вам ще замало забитих – таких само, як ви?! Чи не жаль сплюндрованої землі, зґвалтованого й покаліченого люду, рани й душевний біль якого ще не одно десятиліття жахатимуть тих, хто все це бачив і пережив, і тих немічних нащадків, котрі, може, народяться в очевидців? Чи ж вам так нестерпно жилося, чи, може, таким осоружним був цей світ і спокій, що проміняли життя на смерть?! Та й чи бачили ви будь-коли того, у кого націлюєте свою зброю?! Люди!!! Чи не пора зупинитись хоч на мить, щоб подумати над оцим усім?!». Але люди, як збурений вулкан. Він кипітиме доти, доки не вивергне усіх сил, котрі мусять колись знемічніти й упасти мертвим пластом історії. Люди в такі лихоліття не дивляться на сонце. Очі їхні невидющі, а совість заціпеніла. Вони не почують свого сумління доти, аж доки не вимістять кривди, доки не потопчуть того, хто по той бік окопів. Розум їхній оповитий пеленою ненависті. Можливо, такої, з якою собака шматує батіг, що його шмагає, або лютує бичок, кидаючись на червоне полотнище. Звідки бідолашним знати, що батогом хтось періщить, а полотнищем розмахують зумисне. Їм невтямки, що інколи

ворог не той, хто перед окопом, і що не всякий, у кого стріляють, заслуговує смерті. Та в хижій бійні вороже все, що «не наше». Істина збагнеться пізніше, коли розвіються вітрами та розмиються дощами окопи. А можливо, через багато століть. Нині перед солдатом тільки недруг…

Мама постійно видивляються, куди б краще ступати, аби не впасти чи не набрати в розхлябані черевики багнюки. Вони, як і я зараз, також не спроможні уявити щось отаке, що його можна було б видивитись он на тому світилі.

До того ж і сонце вже, відірвавшись від горизонту та розгубивши свій насичений багрянець, пливе по небу, вистуджуючи промені у весняній прохолоді.

– Мам! А ото не ясла? – з майже погаслою надією, бо йдемо вже довгенько, укотре запитую, знову угледівши хату під бляхою. Чи з маминих слів, чи не знаю відкіль, але гадаю, що ясла повинні бути обов'язково під бляхою, а не під снопками, як усі сільські хати. Ясла найгарніші.

– Скільки тобі товкмачити: поминемо школу, лавку, а вже від клубу… – вони підтрушують мене на спині,– буде видно лісок по той бік широкого пастовня. Звідти, може, й угледиш свої ясла.

Мама не сердяться зараз по-справжньому. Вони, мабуть, тривожаться, як перейти оті благенькі кладочки через Крив'янку і її притоку, що тече від колишньої панської цегельні. Мама, хоч і притомилися, але поспішають, щоб не запізнитися. Збір під Муром біля Брами. Там, де ще колись дівчуром наймалися на буряки при непі й де частенько прикажчик викидав їхню сапу, котру, як і всі, що прийшли наймatись, клали перед собою. Викинута сапа означала, що її власниці увечері прикажчик не виплатить п'ятдесят копійок. На ті часи це був добрий заробіток.

«Бог святий знає, – міркувала довоєнна активістка, – коли там що розпочнеться? А приходити у свинячий

голос – не моя звичка». І радісно їй зараз, аж дух перехоплює, і моторошно. Скільки тих тривог натерпілась душа за два з половиною роки окупації, що й досі душа тремтить, як подумає. Правда, нинішній неспокій – то вже від радісних сподівань, що знову заживуть із сином, тепер уже в достатку та спокої.

– Мам! А хліб у яслах дають?

– Дають.

– І цукор?

– Аякже.

– А коржі й смажену картоплю?

– Іч який! Як мед то й ложкою, – цілком серйозно дорікнули мама.

Перехнябившись спочатку на один бік, потім на другий, я вкотре підтягую кляті валянки та знову підбиваю шлем. Але чим ближче до ясел (я вже навіть угледів їх на пагорбі за штахетним тином, бо в селі тини з ворин), тим більше в мені прокидається відчуття якогось незвіданого страху. І страх отой, як пориви вітру: шарпоне всього, аж у нутрощах щось обірветься, а потім і знітиться під натиском очікуваного останніми місяцями, відколи мама почали говорити і про радгосп, і про мої ясла. Коли страх ненадовго тікає, може, до когось іншого, я роздивляюся навкруги. Мабуть, мене не раз носили сюдою, але тоді я ще нічого не розумів. А зараз – он скільки горобців у здоровецькому кущі безу, де вони галасливо чубаряться, аж пір'я летить. А потім горобці фуркнули в бузиновий кущ, бо там довільніше, певно. А вже звідти отой пискливий клубок пострибав по зеленій від старого моху жердині й пурхнув сірим вихорцем за хату.

– Мам, це горобці, вроді, німчураку воюють?

– У горобців війни не буває. То вони шкодерника котрогось провчають.

– А чого в людей війна?

– Виростеш – дізнаєшся.

«Отак завжди, – ображаюсь. – І коли вже я виросту?»

Чим ближче – тим краще видно колишню панську економію, від якої після революції вціліло кілька господарських приміщень за Муром, та два будиночки за десяток-другий кроків перед ним. Тепер це все радгоспне. Але немає вже ні альтанок, ні відомого фонтана, ні клумби біля нього. Не височіє, звісно, й панський маєток. Казали люди – аж на сто кімнат був.

Найвеличнішим з уцілілого для мене є он той Мур із широкою надбудовою, посеред якого широчезна брама з пообчухруваними боками. Якраз навпроти брами, за штахетами, і ясла. Точніше, пристанище для дітей, бо сюди приносили та приводили й малечу, і тих, кому вже під силу було розгвинтити або й пожбурити якийсь військовий набій.

Наразі ж мене захопили не ясла, а рудий Мур та Брама. Бо такої високої будівлі я досі в селі не бачив. Хати проти неї – що теля проти корови. Проте тішитись мені довелося не довго. Бо, нагулявшись та окріпнувши, до мене повернувся страх, котрий в один кліп ока відігнав усе диво, котре вигрівало мою душу любим очікуванням. Нарешті я збагнув те, про що ніколи й не думалось. Я жахнувся невідступного прощання з мамою, з котрою ми ніколи не розлучались. Виявилося, що оті вимріяні радощі були ніщо перед розставанням. Я вже навіть каявся, що проміняв життя з мамою на якісь чужі, невідомі ясла. Побачивши няню, що вийшла після стуку в двері, я панічно розплакався, ще міцніше обхопивши мамину шию, від якої мене тепер відривали, бо час уже був неранній, і вони мусили поспішити під Браму. Як мені захотілося бути зараз на лежанці або хоча б на своєму подвір'ї…

Мічка

Як приживається деревце на новому місці, так призвичаївся і я. Проплакавши трохи навзрид, невдовзі

я вже пірнув з головою в новизну тутешнього життя, котре відразу сприйняло мене, як природа сприймає все, що не перечить їй самій і прагне твоєї приживлюваності до нового місця. Я зі своєю проникливістю та допитливістю став «своїм» ще до обіду і вже аж відчував стид перед самим собою за отой вранішній розпач. Бо хіба можна жалкувати за чимось, хоч і звичним та рідним, коли перед тобою стільки нового, котрого не було на твоїй обжитій, але убогій та ледь теплій лежанці, на якій не можна було всидіти без якоїсь теплішої вдяганки? А тут і теплінь, і не тільки твій гумовий, з надірваними вухами заєць, котрого війна занесла у ваше з мамою обійстя, а після німців – повернула назад у ясла, а й чимало інших цяцьок, розданих перед окупацією й знесених назад до ясел цією весною. Мама напередодні віднесли навіть улюблений моїми шляхтянськими малолітніми сусідами стілець зі спинкою, за котрий вони штовхались, якщо зрідка заходили до нас. І долівка тут не глиняна – холоднюча всю зиму, а з дерев'яних дощок. Та все в яслах, ніби в казці. І ліжечка металеві з м'якусінькими матрациками, а не з колючими солом'яними настилами на дошках, застелених дряпучим рядном із грубого валу, як у нас дома. І вафельний рушничок м'якесенький. Не те дряпуче полотняне, з величезною дирехою посередині, рушничище, що в нас на цвяхові, вбитому в одвірок над дерев'яною цеберкою в коцюбнику. Тут ще й умивальник, про який ні сном ні духом не знав досі. Вдома мама вмивалися, зливаючи з алюмінієвої кварти в руку, а поставивши кварту, робили другою долонею пригорщ, а я набирав води в рот і зливав собі спочатку в долоньки, а вже потім везяв отим по лицю. А ще ж вихователька нарозказувала цілезну купу нових казок. Не як мама зимою – все одні й ті ж. Я, правда, завжди був дуже радий, хоч би які вони були чуті-перечуті. Не сподобалось тільки спати посеред Божого дня. Спочатку спробуй засни, а коли розіспишся – спробуй прокинься. Зате гульня після сну! Краща за

смажену картоплю. Тепер я забувся й про хату, і навіть про маму за цілий день майже не згадував. День змигнув, як горобець перед вікном. Після тихої години, так тут кажуть про сон серед дня, тіточка Таня, котра ще називалася нянею, виставила порівну одних проти одних, і ми гуртом водили хоровод із піснею:

«А мы просо сеяли, сеяли!!!

А мы просо вытопчем, вытопчем!!!».

Хоч співали якось не геть по-нашому, але ця гулька сподобалась – бо гуртом. Спочатку одні наступають, а інші, побравшись за руки, задкують, а потім – навпаки. От тільки незрозуміло – навіщо витоптувати посіяне просо? А після співали про неслухняну Галю, котра поїхала з козаками. То ця пісня тільки зажурила мене. Бо за віщо козаки прив'язали Галю до сосни косами й запалили під нею назбирані дрова? Добре, що козак ночував у степу, то обіцяв відв'язати бідну дівчину. От якби я там був, то неодмінно попросив би Галю не їхати з козаками.

Та чи не найбільше радів, що хліба наївся по саму зав'язку. Першу скиберу, доверху посипану цукром, дали, коли плакав за мамою, другу ум'яв вечором, як засумував, що за кожним хтось приходив, а моєї мами все не було. Тьотя Таня казали, щоб не журився, бо, мабуть, у мене дуже важлива мама, коли так довго її не відпускають з роботи. Спочатку це тішило. Але коли вже всіх позабирали, аби не розплакатись від жалю, почав гніватись: «Нехай тепер хоч сто разів стукають у надвірні двері, через котрі всі пішли додому, більше не побіжу відчиняти».

Було ж ось як. Коли мама вийшли з кабінету управляючого відділком радгоспу, надворі вже панувала ніч і брав приморозок. Це потішило, бо почало зашерхати, тож дорога буде сухішою, як ранком. Я ж, не дочекавшись, так і заснув, уже зодягнений. Тільки шлем тримав у руках. Не добудившись мене, тьотя Таня усадовили напівсонного на копки, а щоб не впав, обв'язали хусткою,

з кінців якої зробили вузлик на маминому підборідді. Так їм було не дуже зручно, бо кінці короткуваті й відтягували голову. Проте страшним було не це. Аж у душі хололо, коли відразу ж від їдальні мусили йти крутою стежкою з повидовбуваними на ній виступцями. Але й то було не найстрашніше. Найнебезпечніше пантрувало на нас біля хвісок. Через кожну з них, саме отут на стежці, лежали на воді оті дві благенькі кладочки. Аж там, за десятки кроків звідси, праворуч біля колишньої напіврозібраної бані, ці річечки стікались в одну, через яку було покладено дебелу деревину, ще й з яким не яким, а поручнем. Тільки обходити аж тудою – далеко та ще й страшно. Під час німецького відступу туди шубовснув, проламавши благенький місток, німецький танк. Відтоді багато хто обходить те місце десятою дорогою.

Сходив місяць. Це неабияк потішило. От тільки як перейти кладки? Від нічної прохолоди та нерівної маминої ходи я прокинувся і з острахом очікував, як то мама перейдуть по вільхових жердинках товщиною в кулак дядька Стаха. По них ми йшли ранком, і в мене тоді від страху холонуло серце. Зламатися, може, й не зламається жодна з жердинок, але тільки-но злякайся мама на цій погиналці, котра із плюскотом аж до халявок покриває водою той чи той черевик, то й плюхнемось у мокру холоднечу. Проте у зрадливій плюскоті, завмираючи від страху, таки вдало поминули обидві кладочки. «І як його буде ходити щоночі з дитиною? Якби ж сьогодні хоч на бригадирство не поставили, то, може, завидна з роботи відпускали б? А так кожен вечір мусиш до контори по наряд». Воно трохи й тішить, бо ж начальство вона тепер. А з іншого – окрім щоденного ходіння з дитиною, тривожно й за саме бригадирування. У неї всього два вечори вечірнього лікнепу ще в непівські часи. Батько більше не пустив, бо чоботи були одні на всіх. У них і до церкви батькові, і на гульки братам. Написать свою фамілію – напише. І дівчат на полі

попереписує своїми каракулями. А треба ж і оброблені ділянки щовечора обміряти та обраховувати. Добре, що Левчик обіцяв показать. Левчиком позаочі називали старого, ще панського добродушного й чесного, працелюбного бухгалтера Левченка, котрий наступного року помре прямо за конторським столом.

Після сортування висадків судомило всеньке тіло, пашіли свіжі задирки біля нігтів та ломило в зап'ястях. Усеньку зиму просиділа з дитиною на лежанці, а тут відразу – цілий день біля кагату висадків.

І все одно настрій був піднесений, якщо не сказати більше… Це не тільки через те, що бригадирка відтепер. Норму вона все одно оброблятиме, як усі. Раділа, бо вижила, бо скінчились, як їй здавалося, всякі поневіряння. Думки роїлись, танцювали, штовхались, і не можна було думати про щось одне. Вони, як іскорки над пересохлим галуззям у багатті, або як оті весняні зорі. Хоч і примеркли проти місячного світла, а все одно по-весняному чисті й веселі…

Уже на своєму кутку біля Курносишиного хліва, котрий стояв на горбочку, задньою стіною майже на стежці, завжди підмочуючи її сечовиною з-під скотини, побачила зграю собак. Помітив і я, бо через прохолоду частенько прочумувався від дрімоти і тепер якраз не спав, проте сидів мовчки, аби не полохати нічну довколишню тишу. Та й сердився ще трохи на маму, що так довго не приходили по мене.

– А то не вовки? – запитав нарешті спокійнісінько, коли зграя була вже за кілька десятків кроків. Заговорив не тому, що забоявся. З мамою нічого не страшно. Запитав, аби розпочати балачку, бо ж кортить похвалитись усім отим, що було в яслах цілий день.

А собаки – вже ось вони, за три кроки. Досі звірі не брали людей до уваги, а може, і не бачили, бо подивовані перепоною, тепер зупинилися на мить. Вона ж заціпеніла й не могла ані грізно гаркнути на собак, ні закричати. Та й що з того крику, коли вже глупа ніч і всі сплять.

«Цюці, цюціньки, біжіть собі своєю дорогою. Чи ж ми вам зло зробили?» – випрошувала милостиво збудораженою думкою, бо вуста мовчали. Вони пересохли, і в бідолашної Степані не було ні сили, ні рішучості, щоб хоч зволожити їх язиком. Він теж пересох і прилип до піднебіння.

– Не вовки. Тічка, – згаслим голосом проказали мама.

– Хлопці казали: «Якщо сучка не гавкне, то собаки не зачеплять».

– Звісно, ні. А навіщо ми їм? – уже геть не своїм голосом просипіли мама в німотну ніч. Вона відчувала, як дерев'яніли ноги і здиблювалося на голові волосся. Геть недавно в степу біля Могили зграя загризла молоду дівчину, котра з Кіловки йшла удосвіта до Відрожанського відділку радгоспу на роботу. «Може, побіжать на городи?». Але зграя бігла то цугом, то збиралася докупи, проте дороги ніяк не полишала. Інколи котресь зі звірини погрозливо гарчало. І хоч той оскал стосувався лише собачих взаємин, однак гарчання вгвинчувалося у свідомість болючим зойком. «Це ж глупа ніч. Ніде ні лялечки. Хоч на шматки порвуть – ніхто не оборонить. Якби ж хоч без дитини. Чи дрючка взяла б, чи на тин видерлась. Та нехай би вже саму й кусали. Видно, за німців вижила, то від доморощеної собачні погибель буде. Нехай мене за якісь, може, гріхи. А дитину навіщо?»

Але нічим і ніким не потривожена зграя зупинилась і з погрозливим гарчанням почала топтатися довкола своєї весільної сучки…

Покаранная

Щоб отак було приємно, як цього ранку, і не пам'ятається. Зазвичай щоранку тебе розбурхують до схід сонця, садовлять на копки або беруть за руку й довго тала-

гунять* через усеньке село до радгоспних ясел. Проте після моїх мандрівок на поле аж до молотарки щось там десь відбулося, та мені й байдуже, бо то без мене, але до ясел уже не приймають. Тепер лежу оце після сну під східним причілком своєї хати на застеленій якимось старим одягом солом'яній постелі проти сонечка, що вже м'яко теплить, і блаженно додрімую, надолужуючи недоспане за попередні часи.

– Вилежуєшся, Патрон! – здригаюся від несподіваного Деркачевого окрику.

Не церемонячись, він висмикує з-під подушки покладені там мамою штанці.

– Без штанів спиш, сцикуняра!

– Сам такий! Віддай, а то...!

– Матері скажеш? А, може, краще батькові!? Байстрюк... Та тут ще й «сидор»... Поснідаєм.

– Жери, щоб тебе розперло.

Я трохи знав Деркача, хоч той жив від нас хат через п'ять. Цей буцолюга** не відступиться. Уже відчуваю, що мій живіт аж до вечора гратиме голодний марш. А ще ж без штанів. На куток не вийдеш голяка.

– Іч! Хоробрий який! Може, і лупня даси?

– Як виросту – побач.

Після цих слів мав би отримати потиличника, але Деркач лише в'їдливо розреготався.

– Доки не нарвеш на вашій грядці букет з маку – штанів не получиш.

– Еге! Розумний який! Щоб мама пирхи*** дали!

– Я ж сказав! – гаркнув нападник.

– Ві-і-ть! Ну віддай штани…

Угледівши у віконці над дверима жмут саме квітучого маку та потолочену грядку під межею, мама аж руками сплеснули.

*Талагунити – тягти силою, вести за собою через силу.
**Буцолюга –
***Пирха –

Дубець лежав на призьбі. Випадково він там опинився чи мо'… Якоюсь мірою це й краще. Бо покарання завжди розпочиналося вже з тієї миті, коли мама рішуче вирушали до куща безу біля дороги. У нас тину там нема, як біля дворів, де є батьки, що відгороджуються, аби товар з череди на забігав до городніх ласощів. А в нас – тільки пишний кущ з молодого пагіння безу. Товстіше вицюкувалось у скрутну годину на дрівця. Щоразу, коли виламаний у цьому розкішному молодому розвої дубець зловтішно витьохкував у маминій руці, у мене ще загодя щеміло серце й уже вчувались одні й ті ж звинувачувальні слова: «А будеш…? А будеш слухатися матір?». А я у свою чергу: «Ой! Мамочко, я більш не буду! Ой, мамочко, відпустіть!..» І отак ти клянешся та звиваєшся вужем від кожного шльоганця, доки не поб'ється, як кажуть, до ручки, отой дубець. Якщо виламають мама його в кущі зацвіну*, зламається швидше, а з безу міцніший, і шльогання ним пекучіші. Та й рубці на сідниці червоніші. І від кожного упереіщування я крутитимусь черв'яком із розпачливим криком: «Ой мамочко! Я більше не буду!», у душі воліючи, аби до наступного стьобання провалитися кудись під землю. Тільки мене залізною хваткою тримають за руку, і я, напівлежачи на долівці, нікуди не можу подітися від чергового стьобка. І мама, ідучи до куща по різку – а заслуговував я цього чи не через день-другий – ще жодного разу не передумували. Усі мої гіркі сподівання на помилування ніколи не здійснювались.

І якби не загукала з подвір'я через дорогу баба Мацеїха, то екзекуція закінчилася б, як завжди – побитим до ручки дубцем. Чи то посовістившись сусідчиного дорікання, чи просто опам'ятавшись, мама кинули залишок клятого знаряддя геть і почали гірко схлипувати разом зі мною. Наплакавшись, ми стояли якийсь час, прилипнувши одне до одного та шморгаючи порожевілими но-

*Зацвін – жасмин.

сами. «Чому Бог не прислав Мацеїху тоді, як творилось оце глуменіє з маком, – скаржилася мовчки невідомо кому "екзикуторша". – Бо просила ж ранком, щоб наглядали за дитиною. Тепер і грядку винищено, і синець під оком у сина від чужих. А на спині басамуги від мого дубця. Воно ж таке вперте – не розкаже, що й до чого. Бо сама ж і винна. Коли підбігає часом зі слізьми від чиїхось лушпеників, то завжди кажу: "Не зачіпай – і тебе не зачеплять". Тільки ж "зачіпають". Треба йти до управляючого, аби знову прийняли в ясла хоч до зими. Бог знає, чим закінчиться оце цілоденне самотнє поневіряння. Сьогодні мак змусили виполосувать, а завтра гранату пожбурить. Кругом же чути про таке».

Хоч мені й пекли ще басамуги від дубця, але біль завжди притуплявся, коли я відчував, що мама пересердились. Відчувши це прощення, я щільніше тулився до маминого стегна, щиро радіючи, що вони вже пробачили.

Сегудель

Сьогодні я всупереч домашній звичці – не їсти похапцем – впорався зі сніданком найперший серед нашого гамірливого гурту, частину котрого розбирають вечором по домах, а декількох, у тому числі мене, залишають і на ніч. Це після макового «весілля» мама впросили, аби це літо я побув у яслах.

А поспішав цього ранку, щоб швидше надвір, бо тіточка Таня, наша вихователька, сказали, що мама пообіцяли сьогодні йти пізніше до молотарки й зайти сюди. Отож я вже давненько вештаюся повздовж тину, а їх усе не видно з-за косогору на стежці, що від кринички в пастовні, якраз навпроти радгоспівської їдальні. Стежку ту я добре знаю, бо по ній ми ходили до ясел від самої весни. Це після мого шкодерницва тепер днюю й

ночую в яслах. Та мені байдуже. Хоч не штурхають щоранку, бо треба йти до ясел, а пізно ввечері, уже сонного, не талагунять на копках аж на Шляхту. За війну я звик спати, де прийдеться. У своїй недобудові мама ночують з осторогою, бо хтось нібито витягує з незвалькованих пазів закидину* – стіни ж у коморі ще не каланичані**, і, видряпавшись якось, хоч у коморі немає драбини, спить у нас на горищі. Одного разу торигало навіть хатні двері. Але вночі вони завжди на добрячій защіпці. А тут мені краще ще й тому, що кожного ранку зазивають на кухню, це аби не бачили інші діти, і там ми вдвох зі «Сметенкою» снідаємо сковородою смаженої картоплі. Може, тому так годять, що її мама тут завідувачка, а моя – хоч бригадиркою у польовій бригаді, але зрідка підписує якісь папірці. А окрім смачнючої їжі, ще й не скучно в яслах. Правда, часом старші штовхаються.

Про те, що мама заходять щовечора в ясла й дивляться на мене, сонного, я не знаю. Та вже й не так часто згадую про них. Хіба – якби побачитись та розпитать про хлопців. Про Гришка з Толькою. Їхня хата поперед нашої. Яськова жінка, а їхня мама, прозвала мене «ходаком». Це за те, що я рипаюсь туди-сюди й напускаю зимою в хату холоду. А може, за щось інше вона нас недолюблює. Хлопці зі мною гуляють. Правда, минулої зими потайки розжарили в лежанці товстий мідний ключ від сінешньої засувки і сказали, що я його не підніму. А я, дурний, і вхопився за ту гарячу дротиняку. Мало не півзими заживала рука. А боліло ж як.

Перші дні, як мене перестали забирати на ніч, я після кожної вечері бігав у кут подвір'я, бо звідти видно кінець дороги, котра за Муром повертає в поле, з якого мусили б іти мама і куди не можна дітям. Якби дозволяли, то я виглядав би їх звідти й не сварився б на сонце, котре в ту пору величезне чомусь і блищить прямо мені

*Закидина –

**Каланичити – мастити хату каланицею.

у вічі. Воно ніби зумисне більшає, аби засліпити мені дорогу, яка там ховається за муром. Часом із-за рогу виїжджають підводи, що возять хлібоздачу на станцію. Іноді я так вдивляюся, що ніби й бачу когось у сутінках. А коли смеркає – мене відводять у спальню. Удень там сплять усі. Але на ніч зоставляють тільки мене. Коли стає геть темно, а ти в ліжечку і довго лежиш мовчки, то ніби чуєш невидимий шепіт. Як це робиться – я ніяк не втямлю, але можу забожитися, що в кімнаті щось шепотить. Чи добріший тут домовик, як на Шляхті, чи ні? Зате я знаю, що коли довго дослухатися до того нечутного шепоту, то заснеш. Я щовечора хочу побачити себе вже сонного, але завжди дізнаюся, що вже спав, тільки вранці. Аж не віриться, що минула цілісінька ніч. Якби нічого не снилося, не повірив би. А так ще й сперечалка буває, коли починаєш говорити про те, що було вночі, але отой, хто був зі мною разом, нічого визнавати не хоче. І як хочеш забрати те, що віддав уночі, то він ніби нічого й не знає. Одного разу Плюха навіть відлупцював, коли я став просити, аби він віддав хоч трохи тих кольорових скелець, що ми їх із ним навиколупували у круглій ямі колишнього панського фонтану. Тільки оце зараз, коли виглядаю маму зі Шляхти, то й на Плюху не серджусь. Навіть похвалився, що до мене мама сьогодні прийдуть. У того здорованя-забіяки – бабуся й молодша сестричка. Він не любить «маминих» синків. Може, через те частенько до крові лушпениться із Коляденком у рові неподалік дороги. У Коляденка є мама й менший брат. І він великий. Як Плюха.

– Поду-у-умаєш, мати буде йти! – тільки й буркнув постійний мій кривдник. Але щигля цього разу не дав.

Сонце було вже височенько. Разів декілька навіть думалося, що вже проґавив і вони пішли на роботу. Але ж я ніскілечки не відходив від тину.

Довідавшись, чого я тут, інші й собі часом підбігають. Але, нікого не забачивши, знову гуляють чи в квача, чи в стукала або цурки.

Хоч з якою насторогою не пантрував, а таки проґавив. Постеріг уже, коли переступали риштак, що зробила весною вода через дорогу до Черняхівки.

Мама видалися мені дуже схудлими. Чи то що засмагли? Аж засумнівався. Ніби й вони ото йдуть із вузликом у руці, а ніби й чужа цьоця.

Вони були ще на підході, а вже всі стирчали поміж штахетин, учепившись за гострі їх шпичаки. І вийшло так, що я опинився в самому кінці цього живого рядочка. Хоч як мені хотілося притулитись до мами, але я соромився і гурту, і самої мами, аби не подумали, що я мазун. Нараз навіть зробилося трохи лячно, і я не знав, як чинити. Мама видавалися мені не те, щоб чужою, але й не такою, як колись, коли вперше принесли мене сюди. А вони тим часом підійшли до тину й почали розв'язувати вузлик, котрий, мабуть, за довгу дорогу затягнувся й не піддавався. Може, тому, що всі ми дивилися тільки на вузлик та на її засмаглі руки. Коли зрештою вузлик на пілочці розв'язався, то почали роздавати те, що в ній було. Постерігши таку несправедливість, я мало не плакав від образи, бо струдель з маком, з котрого відламувалися шматочки, діставався й моїм приятелям, і кривдникам. А я ніяк не міг зрозуміти, чому чинилося саме так.

– Їжте, дітки. Хотіла ще дівчат на полі пригостить, але...

Молодшенькі брали відразу. А старших доводилося припрошати по декілька разів, аж поки вони, порушивши зрештою домашні повчання, таки брали свою пайку й вихорцем відбігали осторонь.

Чим довше мама роздавали гостинці, тим більше росла моя сердитість, і мені вже перехотілося до них притулятись.

Почастувавши останнього, мама підійшли вже й до мене.

– Ти чого набундючився, як гиндик на червоне?

– А нащо ви всім порівно? – виразив я в такий спосіб свою образу.

– Ну добре-добре! Іншим разом поділиш сам.

Від маминих слів та дотику її руки в горлі відпустило, і я вже ладен був розповісти про все, що відбулося за останні дні, але в цю мить від косогору, з боку Черняхівки, почулися чимраз гучніші звуки, у яких ми розпізнали маршерувальний крок. Хоч це було не вперше, але гуртом сипонули до штахетника. Може, хтось із гурту сподівався угледіти свого татка.

Із-за косогору, як з-під землі, виходили перші шеренги. Кінець колони ще ховався за місточком у глибині кутка. Перші ряди, подолавши косогір, біля Муру повертали повздовж нього, щоб через якусь сотню кроків зникнути за його рогом. Майбутні солдати йшли по чотири в ряд. Вони були без зброї. Через плече в кожного скрутка шинелі, на якій погойдувалися напівпорожні речові мішки.

Усі ми тільки мовчки дивилися. По цій дорозі на далеку Попільнянську станцію колони проходили не раз. Але жодна з військових частин не зупинилась. Усі вони, як і ось ця, ішли, збиваючи куряву, яка, можливо, була останнім свідком їхнього буття на рідній землі, і зникали за рудим, облизаним вітрами та тваринячими клубами, Муром.

– Знову новобранці. Та ж зовсім хлопчаки, – мовила замість привітання вихователька, котра, залишивши малюків, вийшла й собі. Співчутливим поглядом проводила новобранців у дорогу, на якій кожен з них, напевно, думає, що якраз його і не вб'ють.

– До поїзда, – проковтнувши гіркий клубок, проказали мама, ніби забувши, чого вони тут стоять.

– З нашого краю вже всіх забрано. Цих здалеку пригнали. Тільки похоронки й далеко знайдуть.

Більше ніхто нічого не казав.

Мама, погладивши мене по голові, пішли, щойно колона зникла, по тій же дорозі, до молотарки, а мені й цього разу не вдалося розказати про все те, що лягло на пам'ять за останні тижні.

Ревнивець

Літо накотилося, як хвиля. Воно плеснуло по полях дозрілими хлібами та й застигло золотим скарбом в очікуванні жниварів. Ішли перші поокупаційні жнива. Десь на Заході досі клекотала війна. Докочувалася вона й сюди: тільки вже не канонадами, а на лихо – покаліченим людом, котрий, не придатний уже для фронту, повертався додому.

Але то – як відігнана вітрами гроза, що тепер спалахувала над чужинськими містами та селами. Жертви її падали вже в чужу землю.

У перепочинках між гульками я постійно дослухався до надривистого стогону молотарки, що вряди-годи при вітрі долинав із поля.

Саму молотарку я бачив, коли її тягнули кількома парами волів у поле з боку Черняхівки. Того ж дня поцуприкували й закопчений паровик, котрий мав її крутити. Саме відтоді мені дуже кортіло побачити, а як же молотить ота машинерія? Але, якщо по правді, то хотілося на поле не тільки для того, щоб побачити, як молотарка робить зерно та м'яту солому. Мені дуже хочеться побачити маму, бо не бачилися від початку жнив. А ще хочеться розказати їм про те, чого я вже навчився в яслах. І, може, вони б мене похвалили.

Того ранку, коли мама приносили струдля й роздавали всім підряд – навіть тим, хто мене ображає, я нічого не розповів, бо був сердитий на них. А розказати мав багато: і як ми танцювали «А ми просо сіяли сіяли"», і про вірші «Кіт воркіт біля воріт» й «Тра-та-та, тра–та-та, мы везём с собой кота». Вірші я порозказував Левченковій жінці, за це мене закликали в хату з фіранками на вікнах (у нашій хаті їх немає) і вгостили кислим молоком. А до кисляку дали ще пирогів з яблуками. Пироги – це не коржики. Але все одно було смачно, бо на столі ціла миска цукру – сип, скільки хоч. Правда, спочатку було дуже стидно в чужій хаті. А як перестидався, то

навіть потоваришував з бухгалтеровим онуком, котрий на канікулах тепер. Він учиться в Києві в якомусь «ніверситеті». Хоч я не знаю, що це таке, зате, той здоровий хлопець дав темне скельце, щоб дивитися на сонце, бо скоро буде затемнення, якого я також іще ніколи не бачив. Скельце Плюха відібрав. Якби я не похвалився, то він би й не знав. А ще Левченків онук казав про якісь величезні каменюки, що літають вище неба і зрідка падають на землю. Може, вони й не поцілять у мене, бо ж я не роблю шкоди й слухаюся старших. Але все одно трохи страшно. Я вже бачив, як щось увечері бистро-бистро тягало в темному небі вогняні нитки. А ще він казав, що називаються ті каменюки «астероїдами».

У яслах незабаром мали обідати. Та відколи забрали з кухні на жнива підвізного Васю Півника, у кухарки частенька морока з топливом. На їздових, що їх присилали, коли випаде, покладатися можна було не завжди. Ось і сьогодні – обід на носі, а страву доварити нічим. Знову довелося кликати Коляду з Плюхою (бо вони найдорослiші), аби пошукали якогось галуззя чи в ліску, чи в саду за Муром. Або щоб витягли закидину зі стіни колишньої бані. Все одно то була б уже не перша покража.

Хоч я був і слухняніший за інших, але цього разу теж не послухався «залізної» заборони: «Не виходити за огорожу ясел», і побіг за гуртом самовольців, котрі приєднались до Коляденка та Плюхи. Мені давно кортіло побувати в саду, що за Муром. Сам я боявся йти аж так далеко, бо десь у ліску пас радгоспівських телят німий Мина. Він трохи відлякував нас своїм чорним пелехатим собакою. А ще страшнішим за собаку був його гортанний рик. Коли цей пастух вигонить телят із Брами (а вона навпроти наших ясел) або приганяє їх із пасовиська, то за тином його не страшно.

Тільки-но наш гурт мав переходити дорогу біля найглибшого риштака, вимитого водою, що з гори від Муру, як хтось крикнув: «Баба їде!». За хлопчачим повір'ям треба було хапатися за ґудзик, а немає ґудзика

– хапайся за ломачку, котру тобі пришили біля штанів чи деінде. Не вхопишся – не повезе. Та це була зовсім не баба, а мамина товаришка – тітка Фросина. Дивувала вона тим, що, як маленька, не вимовляла «р» і ще якоїсь букви.

– От доб'є, що тебе побачия! – радісно загукала з воза.

Звісно, і я зрадів, бо давненько нікого не бачив зі Шляхти.

– Ніяк не можу на тебе назд'їтися. Мама просия, аби ти пхиїхав до мойотайки… А куди це ви біжите? – запитала вона, зупинивши напроти мене коні.

– По дрова для кухні!

– Мойодці! – похвалила. – Та не забігай даєко. Буду їхать із зернопунту – візьму тебе на поє.

– Та ми враз ,– пообіцяв я і швидко побіг за іншими. Вони були вже майже біля поруйнованої бані. Мабуть, у ній купалися панські наймити? Тепер її потроху розтягують – кому що вдасться. Віковічні клени, ясені, волоські горішини та різна всячина пониззям давно обчухрані. Живий лісок зеленів десь там у височині.

Але, пораділий зустріччю, а ще тим, що проїдусь на возі аж до самої молотарки, я тішився з обіцянки й уже не біг, а нехотя плівся за хлопцями, і таки чималенько відстав. Пролазячи вздовж крутосхилу, зверху якого присіли ніби від страху – зсунутися вниз – радгоспна їдальня та невеликий барак, у якому мешкало сімейство управляючого радгоспом. Іти між зеленим покривалом бур'янищ – це тобі не гладенькою стежкою. Натужуючись, я оминав пекучу кропиву й глибокі, ще не розмиті дощами, риштаки та вирви. Чи вони від снарядів, чи, може, від бомб, бо глибші. Найважче було продиратися через гущавини собачої бузини та іншого нетреб'я, котре обсіло кручу майже суцільною рядниною. Була мить, коли, розважений недавньою радісною балачкою з тіткою Фрузиною, вже мало не повернувся. Не знав, чи далеко той зернопункт, тому потерпав, аби не про-

ґавити тітку. Проте не повернувся, бо тоді не було б чим похвалиться, якби тітка запитала про дрова. Я так захопився радісними роздумами, що продирався зарослим косогором майже підсвідомо. Уже поминув і стежку з виступцями. Саме нею я вперше потрапив у радгоспні ясла. Нарешті косогір став похилішим. На невеликому схилі, що спускався до хвіски, через яку мене весною переносили мама, мою замріяність обірвав лютий гавкіт. Чорний Минин собацюра летів прямо до моїх товаришів, котрі, як курчата, кинулися вусібіч. Спантеличений звір метнувся то в один, то в другий бік. Може, втративши надію когось наздогнати, а, може, й не мав таких намірів, а біг, аби порадувати господаря, але пес врешті розгублено зупинився.

Не побіжи я навтьоки, наляканий побаченим, може, нічого й не сталося б. Забачивши наступної миті нового втікача, собака кинувся в мій бік. Та коли б лише він лякав мене. Сполошений, краєм ока я угледів ще й Мину, котрий також начебто біг сюди, заохочуючи своє чорне страховисько…

Хоч собака зі своїм господарем чи не відразу й полишили гонитву, але схарапуджений, я продовжував тікати не оглядаючись. Не зважав ні на кропиву, котру щойно так обачливо обминав, ні на ями, ні на те, що вже кілька разів пішов норчака. Затьмарений панікою, нічого не усвідомлюючи, підхоплювався й біг далі. Зрештою незчувся, як перечепився за бадилини глухої кропиви й плюхнувся поперек отієї стежки з повидовбуваними виступцями. Крутизна тут була така, що, впавши, відразу ж покотився по глиняних виступцях, як відпиляний крижінь* дровиняки. Першої миті ще намагався вхопитися за що-небудь, але тіло котилося так стрімко, що вхопитись за те, що могло зупинити навіть моє худеньке тіло, було вже неможливо. Перекочуючись, я бачив тільки синє небо, садки на Черняхівці та проклятущі бур'яни, котрі то жалили, то дряпали мій незахищений вид. І це миготливе видиво з кожною миттю крутилося все швидше й швидше. А ще через хвильку я вдарився плечем об виступець, аж хруснуло в передпліччі, і після цього більше себе не відчував… Скільки лежав – не знаю. Коли став приходити до тями, ніякого страху не було. Відчував тільки невиразний біль, пожалені кропивою місця й нудоту. Так лежав, аж поки не збагнув, хто я і чого в цих бур'янах. «Може, тітка ще не проїхали?» – майнула перша свідома думка. Але відразу й згасла. Мені видалося, що проспав я тут цілу вічність. Спробував підвестися. Та тільки напружився, як відчув сильний біль у передпліччі. Поворухнув злегка пальцями. Вони ворушилися, проте коли почав стискати в кулак – заболіло десь вище ліктя. Згодом, перемагаючи біль, таки встав. Хапаючись здоровою рукою за кущі собачої бузини, поплівся до дороги.

Дійшовши, нерішуче присів на узбіччі. Мене дуже нудило й розболювалось ушкоджене плече. Хотілося води. А ще немилосердно шкварило сонце. Та, незважаючи на туманну круговерть у голові, у цілому трохи прояснилося й виникло тривожне запитання: «Що робити?». Глянувши на небесне Ярило, підсвідомо збагнув: воно якраз там, де буває, коли обідають. Тільки їсти не хотілося. Тим більше, що на обід завжди спочатку давали якусь сьорбанку, а тоді щось лакоміше. Згадав я в цю мить і про те, що мене з донькою завідувачки ясел Сметанкою (так Тетянку дражнили за біляві кіски) щоранку впускали до кухні, ставили перед нами на стільчику велику сковороду смаженої картоплі, котру я любив не менше цукру і прісних коржиків. Але цього ранку мене на кухню не покликали, натомість кухарка при всіх мешканцях ясел дуже щиро й наполегливо вмовляла скуштувати найсмачнішої, за її словами, юшки зі свіжою петрушкою, котрої я ще ніколи не їв. Я й справді ще не бачив такого «предобра», як петрушка, тому з побоюванням погодився, гадаючи, що принесуть, як за-

*Крижінь –

певняли, тільки трішечки на пробу. Насправді ж принесли повнезну мисеру тої страви, а я ж ніколи не любив рідких харчів. Сьорбнувши для годиться разок-другий і дочекавшись, поки від мене відвернуться, чкурнув, що тільки мене й бачили. І тепер, окрім усього, мене лякало ще й відчуття невиразної вини втікача. Та треба було кудись іти. Подумавши про тітку Фросину, я постеріг, що тепер зовсім не хотілося, аби вона взяла мене на поле. Бо хоч і омріював подовгу таке щастя, та ж тепер і на віз як його вилізти? І мама будуть сердитися, що я такий неслух.

Плентаючись у бік ясел, подумав: а що як утекти до хрещеної на Закусиловку? Дорогу я знав, бо вже кілька разів ранньої весни ходили з мамою додому на ніч. А це навіть трохи ближче. Хоч і не зовсім по дорозі, але й Закусиловку, і Шляхту я знав, як своїх п'ять пальців. Проте ця думка відразу ж і знітилась. З одного боку тому, що довелося б іти селом, а не поза городами, де немає собак і ніхто не наб'є, а з другого – я звідкілясь знав, що хрещена лежить хвора на якісь сухоти. Отак невесело міркуючи, я нехотя подринзяв до ясел. Дорога з Черняхівки, по котрій мала їхати підвода, ось вона, за два кроки від стежки. У жнива в селі мало кого уздрієш. Та хоч довкруж ні пилинки, ні людинки, мені від цього ще нудотніше. Не тому, що нікому поскаржитись. Бо саме цього я якраз і боявся.

Коли до штахетника навколо ясел залишалося геть недалеко – під косогором, бо село було нижче від панського маєтку, на місточку через хвосу від цегельні – з кутка вигулькнула підвода. Тітка Фросина враз угледіла мене і ще здаля замахала над головою батогом.

«Як же я теперечки викарабкаюсь на віз, на який з уявною гордістю вискакував безліч разів?» – майнула думка.

– Ти чого ніби пом'яшкоєний?

Ні брехати, ні зізнаватися не посмів. Натомість удав, що дуже заклопотаний викарабкуванням на підводу й

не розчув.

– Ну виязь швидше. Чи, може, пеєдумав? – запитала не оглядаючись їздова.

– Зараз, цьоцю, – пообіцяв, стоячи сам не свій біля полудрабка. «Якби хоч горбочок був з мого боку, то, може, й вистрибнув би. А то, як на зло, – низинка». Врешті, якось упершись руками в полудрабок, котрий ледве сягав до підборіддя, спробував вистрибнути. Проте, зойкнувши від раптового болю, схибнувся й мало не впав під віз.

– Виязь по коєсу, – порадила їздова, відчувши мою проблему, проте не випускала з рук віжок, аби не смикнули коні. Іншим разом підсадила б, примотавши ті віжки на ручицю. Але тепер така перевтомлена, що й ці ремінячки – як зі свинцю. Уже другий чи третій тиждень вони прямо з току, майже не випрягаючи коней, вивозили на зернопункт хлібоздачу. Ото й усього сну, що подрімають, доки дорога полем або доки стоять на зернопункті в черзі.

– То чого ж це ти якийсь такий? – запитала уже стривожено.

– Це я гепнувся трішки, – зізнався, коли якось умостився на повному соломи та порожніх мішків возі.

– Може, тобі в ліжко?

– Подумаєш,– збадьорився я.

На щастя, «допит» на цьому й скінчився. Бо тільки-но показались із-за косогору ясла, тітка замовкла. Вона, як і я, також потерпала, аби мене не помітили, бо ясла полишати заборонено. Проте на подвір'ї ні лялечки. Очевидно, вже «тиха година». Це мене й порадувало, і розчаровувало, оскільки тепер ніхто не побачить, як я їду на возі.

За рогом Муру повернули на польову дорогу. Оту саму загадкову дорогу, з якої я щовечора виглядаю маму. Цегляна стіна за рогом не закінчувалась, а тягнулася на схід: спочатку повз довгі господарські будівлі, зведені ще за панів, а потім повздовж саду. Справа, за

ярком, доки й видно – лежали поля. Мур тут був нижчий, як із фасаду, і трохи заляпаний ще колишнім розчином, котрий не стерли будівничі. Хоч я ледве сидів на труському возі, а поганяти таки кортіло. Вже кілька разів видивлявся якусь прикмету попереду, доїхавши до котрої, попрошу віжки. Але поминав і цю позначку, і багато інших, а духу не вистачало...

– Цьоцю! Дайте я буду поганять, – несподівано для себе виштовхнув зрештою оте зацитькуване сором'язливе прохання.

– Чого ж мовчав?

Фросина із задоволенням тицьнула віжки й батіг, бо хоч хвильку вільно подрімає. Заволодівши отим начинням, я відразу нишком скривився і зрозумів, що з такою рукою не впораюся правити, та ще й уперше. І тільки-но взяв кермо – коні відразу взяли «гаття». Очевидно, смикнув правим крижем. Нічого не кажучи, тітка підправила коней, і вони знову пішли по дорозі вздовж муру. «Краще б насварили», – посовістився я за таке поганяння. Опечалений знемогою, я вже не вагаючись, переклав віжки й батіг із болючої руки в руки візниці. Це було найтяжче розчарування, і геть пригнічений, я пересів на середину воза. Тут було не так престижно, якби хто трапився по дорозі, але на новому місті не так тремтіло всередині й майже не викрутасилося стернище, тож менше боліла рука.

«Так ось звідкіля Плюха з Колядою приносили ще зелені волоські горіхи та червоні помідори!» – промайнула думка. А вони он всуціль червоніють поміж яблуневими рядами. Мені дуже кортить хоч би одненького помідорчика, бо ж сьогодні не снідав. Але хіба зіскочиш з воза такий пом'яшкорений? Та й Федот Трясучка стоїть в охвісті садка. Той немічний скупердяга як упіймає, то не помилує. Доки доїхали до сторожа, він уже й сховався, аби не попросили чого з урожаю. А спробуй поткнись – вирине, як із води.

Та хоч як млосно, проте не можу, аби не пантрувати он за лобогрійкою. Шкода, що покосила від дороги, і нічого толком не розгледиш. Хіба що пару здорових коней, мотовила та чоловіка на боковому сидінні поряд «стола» із вилами, котрими він ритмічно згортає на землю накошені лобогрійкою купки завбільшки зі сніп. А он і жінки з перевеслами на крижах, навперемінки обгортають ті купки та зв'язують у снопи. Мабуть, тому так і назвали цю машинерію, бо на ній не задрімаєш і не згибієш ранковою прохолодною годиною. Та доки пантрував за цією нехитрою косаркою, із ярочка вигулькнула снопов'язалка. Її тягнули вже не коні, а цибатий, на великих зубчастих колесах «Універсал». Або, як кажуть хлопці, «коза». Аж не віриться, як ото може машина без рук та в'язати снопи, залишаючи їх по полю. Я вже бачив минулого року, як мама жали серпом у городі жито та зв'язували кожну купку нажатого перевеслом, укручуючи його ліщиновою цуркою, загостреною з одного боку. Але щоб отак!

– Як це вона робить? – запитую тітку Фросину.

– Отак і в'яже, – бурчить напівсонна візниця. – Жне і в'яже.

Хіба він сам не бачить. Але як саме? Снопов'язалка ж без рук та цурки, а снопи в стерню викидає. Бери й складуй у полукіпки чи в копи. Можна й відразу на хуру. Здається, аж он так і роблять посеред гонів, де сновигають підводи. «Хай-но я поспитаю мами. Вони все знають». За ярочком, коли вже надивився на снопов'язалку, зачудувався довжелезним сірим хвостом куряви, котру волочив від молотарки в поле непомітний вітерець. Здалеку видається ніби то величезний хвіст. Нарешті можна розгледіти й хури снопів, вишикувані в ряди по обидва боки до молотарчиного столу.

Згодом стає видно й постаті на столі. Ті двоє, що по краях, хапають викинуті їздовими на стіл снопи, розрізають на них перевесла чи шпагати, бо снопов'язалки в'яжуть ними, а розпущені снопи підсувають тим двом, позакутуваним з головою та у великих захисних окуля-

рах, барабанщикам, котрі якомога тонше розстеляють вузирі* снопів і зсувають у барабан, котрий миттєво затягує свою «харч» у ненаситну утробу, з якої, мов здача, вилітає пилюга та пошматовані дрібні часточки полови й соломи.

Усі четверо на столі зодягнені й позакутувані так, що годі й пізнати – чоловіки то чи жінки. Часом барабан надривисто й тяжко стогне, ковтнувши нерозтрушений сніп, та вже наступної миті знову двигтить безліччю коліщаток, трибочків та шківочків, на котрих, як у лихоманці, трясуться, бігаючи по колу, всякі паси та пасочки, найголовніший серед котрих отой, що, поважно погойдуючись, шмигає своїм стиком то на великий шків паровика, то на менший у діаметрі – молотарчин.

Аж забувся про маму, яку б мусив відшукати в оцій невгамовній, але злагодженій метушні. Молотарка – це ще ж не все. Ще ж он і скирта за током, куди тягне витрушену мотовилами з утроби машинерії солому скиртоправам довжелезний елеватор, що простягнув свій кінець мало не до неба. Цікаво й на току. Тут і віялки, і млинки, у ковші яких одні постійно засипають відрами чи глибокими совками зерно, а інші крутять їх корби. Аж у кінці току – ваги, на котрі накладають мішки зерна, а зваживши – швиргають – розгойдуючи, аби легше закидати – на найближчий з возів, які чекають своєї черги. А взагалі тут стільки людей, що годі за всіма й угледіти. Навіть про біль забувся і про маму.

Її угледів не біля барабана на столі, як мріялось, а на купі набраних мішків, де сиділо ще дві жінки в комбінезонах. У них, певно, перезміна, тож відпочивають від отого гамовища. Окрім мами, тут сиділо ще дві жінки. Очевидно, це її бокові помічниці.

Стидно признаватися, але розчарувало мене не стільки те, що вона не подає зараз у барабан (розповідями про її роботу я завжди пишався), а що недостатньо, як мені

*Вузир –

здалося, противиться нахабному Миколчиному заграванню, бо ж лапає, де тільки хоче, а мамин супротив – як на мене, геть не щирий. Краще б мені ще раз скотитися по виступцях з горба, аніж дивитися на те, що зараз бачу.

Якби отой безсоромний ловелас міг сприйняти всю силу ненависті, яку я відчував зараз, то від нього не зосталося б навіть того попелу, що залишається від спаленої купи сухого колючого осоту. Але на мішках, де відбувається це посягання на мою маму, як видається, при її потуранні, нічого ні з ким не стається. Мені здалося, що в якусь мить мама й зиркнули на мене, але навіть і не подумали вставати з набраних мішків, на котрих чинилось оте залицяння.

Від такого видовища ще дужче занудило й заштрикало, хоч і не хотілося вірити, що мама мене не побачили. І кому я так прагнув про все порозказувати? Та краще подружитись із Плюхою і йому похвалитися тим, про що я дізнався й чому навчився, аніж гидкій мамураці. Тепер уже не розпитуватиму й про хлопців із нашого кутка, за якими так заскучав. Зараз мені хотілось упасти отут на землю і вмерти: «Тоді нехай знають мамурака, як промінювать мене на якогось чужого. Їм зараз дорожчий отой рудий Миколка. Ну й нехай! Не треба мені такої мами!».

Не роздумуючи й не зважаючи на кволість, котра аж кудись поділася від злості, я вмить опинився на розворі, що стирчала позад Півникової безтарки з послідом, яка, мабуть, повезе його в середину Муру, до магазину. Вчепившись до безтарки, я трохи побоювався, що Півник встюжить батогом, але Вася ніби нічого й не помітив і вдарив не мене, а ситих коней, і ті рвонули, аж курява здійнялася, сховавши з виду молотарку. В очах від раптової трусанини знову потемніло, але важка безтарка скоро змусила коней піти кроком, і трясавиця майже зникла. Від'їхавши трохи, Вася вже не вдавав, що не бачить на розворі незваного наїзника. Він зупинив коней, пересадив мене в м'якенький послід, і ми знову

поїхали до радгоспу.

Під новим небом

Після малосніжної зими зачастили сухі вітри, до того ж чи не третю неділю не по-весняному нещадно жарить сонце. Земля потріскалась і стала сірою, ніби її притрусили дров'яним попелом. Навіть бур'яни, які зазвичай озеленюють городи ще до оранки, тепер і не наклювуються. Мама, не маючи в господі ні корівчини, ні поросяти, ні навіть курей, бо їх поїли німці (то ще треба в когось позичити квочку та десяток-другий яєць, щоб під ту квочку підкласти), скопують на грядки город, аби як раніше посадити, доки ще не зовсім пересох. Схоже, що й цього року городи не оратимуться, бо нічим. У колгоспі, може, колись там виоре МТС. Свої ж городи скопуватимуться лопатами.

Коли мама перебрались у Липки, тоді ще стояла дідова хата. Приїхали після листа з села. «Жива ще тільки мати. Приїдь, бо нікому доглянути».

Тієї ж весни сільрада, скориставшись беззахисним сирітством, поспіхом виділила маму в зорганізований на господарстві колишньої економії пана Підгорського радгосп, куди люди на початку вступали ще з більшим острахом, як у колгосп. Але для недавньої столичної жительки, тепер напівсироти, було байдуже, куди її влаштують. Аби не без роботи.

Через кілька років після непу, уже в голодовку, Віцькова (так називали односельці діда) – це ще може чумаками збудоване помешкання, слідом за сім'єю, також наказало довго жити. Той, хто вірить у містику, міг би навіть сказати, що це вичворки тутешнього домовика, котрий вирішив поховати в розвалинах останню його спадкоємицю, приглушивши та прикидавши її, скарлючену, під столом.

А було це так. Сидячи одного слякотного осіннього вечора при гасничку, що ледь блимав, на трошки теплій лежанці, мама відчули, як у покуті щось шурхнуло й задвигтіло, а по долівці різко війнуло надвірною вільгістю. Здогадавшись, що скоїлося, вони нашукали якогось дрантя й полізли під стіл, аби заткнути проломину під вікном…

Діставали маму з-під розвалин парубки, котрі якраз зібралися в Мацеїшиній хатині, що через дорогу, на вечорниці. Бо йти до колбуду такої негоди було не з руки. Якби подруга, що тимчасово жила з мамою, аби їм було веселіше, не зчинила ґвалту, то під розтрощеним столом, на котрий обвалилася стеля від покутя аж до сволока, скарлюченій майбутній моїй мамі жаба й цицьки дала б.

Віднедавна мама вже в колгоспній ланці. А що від тридцять третього робила в радгоспі, то й на кутку, а значить і в ланці, ще не стала «своєю», хоч уже й колгоспниця. Звісно, це не радгосп. Про якийсь достаток у повоєнні часи годі й говорити, хоча німців у селі немає вже близько двох років.

Чекаючи сусідок, щоб іти гуртом на загортання окопів, мама скопують біля хати.

Зіпершись грудьми на держак, вони відпочивають. Я тиняюсь неподалік, очікуючи доки викопається вціліла від зими, зморожена картоплинка. Я здогадуюсь, про що думають мама. «У радгоспі тепер рай. Оце пішли б у їдальню, та й поснідали б. Немає грошей – позичили б у когось. Бо ж там не така скрута, як у колгоспників. Там щомісяця – платня. А тут аванс буде аж у кінці літа. Тоді, може, дадуть грамів по триста на трудодень якогось зерна, котре забракують на зернопункті при здачі в державу.

Не без жалю радгоспне згадується тепер і мені.

– Ти чого, як укопана? – стрепехнула несподіванкою обох Мацеїшина Ганя.– Он глянь, скільки не скопаного, – жартує задерикувато. Голос у неї завжди веселенький.

Чорнява, висока, життєрадісна. Ніскільки не схожа на свою прискіпливу матір – Мацеїху.

– Пішли! За весну скопаєш! – міняє звинувачення на втішання.

Ганя вважає, що всяке лихо, як хмара. Дмухне звідкілясь вітер і розвіється. Тому, мовляв, і нюні нічого розводити перед лихом, котре ще не скоїлось. Потішитись, якщо трапиться втішне – то справа інша. А який толк від постійного бідкання?

Мама мої не такі. У них своє на думці: «Як же можна щось залагодити, коли про нього не думати? Добре зуби скалити, як і мати на господарстві, і заміжня. Хоч і не дужий ще Михаїл після фронту, та колись ті рани погояться. Може, і кіньми буде їздити, а не в саду сторожувать. А в кого коні, у того і ясла повні. Городів аж два займають – свій і на Фількових сиріт. Таж і гроші, може, за розстріляних німцями сина й зовицю приносить поштар дітям? Та й Михаїл за свої рани повинен би щось від держави мати». Як воно насправді, мама не знають. Це тільки так думають, бо до всього свою справедливість тулять. «Легко казати на когось “мерзляк”, коли на твоїх плечах кожух, а на ногах биті валянки. Може, і я була б така задерикувата, якби було за ким».

Тільки Ганя не від достатків така не прискіплива до долі. Вдача в неї інша. Не дарма ж «солдатом» називають позаочі. Ганя й косу відклепає, і поросяті, аби не копало, дрота в храпу затягне, і розвареного горщика дротиною скрутить не гірш за котрогось чоловіка. Вона й дівкою була не схожа на подруг. Як вели коней із нічного при непі, то жоден хлопець не міг угнатися.

– Скопать не штука, – сумовито кажуть мама. – А чим його засадити?

– А ти б заяву на правління подала.

– Тепер і в колгоспі хоч посвищи.

– За себе, а не за колгосп думай. Ти завсіди отака – боїшся рота роззявить, коли для себе.

Якийсь час ідуть мовчки, бо Степані нічим крити, а

Гані нехіть більше дорікати сумирній сусідці.

– Я оце зі своїм Михаїлом воюю. Сина хоче. Двох дочок йому мало. Сказав: «Доки сина не приведеш – не відстану».

– Ну а ти що? – запитує Степаня байдуже. Для неї такі розмови – ніж по серці. А подумки каже: «Якби мала чоловіка, то й собі подумала б. Один росте Корнійко. І все життя один буде».

Далі розмови про хатнє. Балакає переважно Ганя. Степаня й не ворог нікому, але й себе шкода. «Легко Гані повчати. А в мене зостався мішок картоплі, то й поподумай. Посадиш – голодний будеш, з’їси тепер – наступної зими зуби на гору. Оце поки городи скопуються, хоч мерзлої картоплі нашукаєш. Зітреш до того посинілого перемерзлого крохмалю свіжу п’ятку* (бо носки** на насіння під ліжко зсипаються), дерун спечеться. Скоро й цього не буде. Уже й картоплю всю перерізала. І хоч деруна того, давкого та синього, як гусячий патрон, і в душу насилу вб’єш, а таки голодною смертю не помреш – все ж їжа. Якби в кого позичити з решето борошна на шліхту. Так хто тобі позичить. Як у кожного, може, скрута».

– Чула я: родич на постій до тебе збирається, – наче підслуховує Ганя, бо якраз про Петьку й подумала Степаня.

– Нехай живе, доки свою хату поставить.

– Воно то так, – не без настороги, щоб не дійшло до Можари, зауважує, – та кажуть, Олита його не дуже смирна.

– Я на віку з усякими вживалась, то й з Олитою змирюсь. Хоч топливом не журитимусь. А гуртожительство в печінках сидить, але й відказати – не по-людськи. Брат же двоюрідний…

---

*П’ятка –

**Носки –

Біля нещодавно викопаного глибочезного рову, котрий свіжим валом відділяє городи від колгоспного саду, довгенько шукають засувку, щоб перейти на той бік.

У саду молодиць наздогнала Степаніна кума Ліксандра. Корнійка хрестили вже аж за німців. Та, власне, і не вона хрестила, а її Дмитро. Але оскільки й Дмитро не повернувся з війни, і напарниця Манька померла від сухот, то й за хрещену тепер Дмитрова Ліксандра, і за хрещеного. Та не до цього тепер матері.

Ліксандра – молодиця опришкувата. Тільки-но щось не по-її – задере свого кирпатенького носика й не говорить. Вона й не лається, як Джмелиха чи там Одарка Бирчина, а кине їдке слівце й мовчить. Може кілька років не говорити. Недавно й на Степаню Ліксандрина принділася, бо та солі не позичила. «Не було, то й не "позичила". Хто при теперішніх достатках може в запас накуповувати? А ще ж і на те зважається, що Ліксандрі позич – то на вічне віддання».

З Ганьою Михаїловою Ліксандра ще з позаминулого літа не говорять, якщо біля них нікого немає зі сторонніх.

– Ви, кумо, вже свої чотири метри викопали? – запитує в Степані.

– А ти, Ліксандро? – перехоплює Ганя, бо має намір помиритися. Ліксандра мовчить. Ніби зважує, чи пора вже?

– Нехай би тому пришелепуватому Шпакові за видумку з оцим ровом чотири могили щодня копали та загортали, як одубиться. Мало ще за війну перекопали землі, так закортіло сад «протитанковим» обкопать. Земля ж тут – глей! Учора до ночі з дітьми докопувала. Город дома не скопаний. А тут рів. Дітей замордувала, копаючи оце страхіття, нема відома навіщо. Бо як подумати – від кого цей рів? Від своїх дітей, щоб котре, бува, не заскочило та не з'їло яблуко. Ніби колгосп від цього обідніє.

– Бо ж таки не твоє – не зачіпай! – твердо каже Ганя.

– А ми ж чиї? Хіба не колгоспні?

– От і не так, Ліксандро, – не вгамовується Ганя, вже й забувши, що збиралася замирюватись. – Чого це кінче від дітей? І скотина може забрести.

– Це ти така свідома, бо Михаїл – родич Шпакові. Хіба хтось не знає, з чиєї руки твій Михаїл сторожем у саду був донедавна?

– Причому тут це, – злісно озивається Ганя, бо зачеплено за «живе». – Хіба я цвікаю тобі у вічі за те, що твій Дмитро повісився в окопах, бо не схотів воювать? Не скажу! Може, він нікого й не видавав у Липках, але ж і до партизанів не пішов. У поліцію подався! Чи, може, скажеш залізничну колію розбирав, щоб німецький поїзд зі снарядами перекинувся?!

– Мій Дмитро не такий дурень був, щоб біля села поїзд під укіс валить. Знаєш, що б від нас зосталось, якби бабахнуло? А хіба не за пару листівок та перекинутий поїзд, котрий, до слова сказать, нашими ж руками й завантажили назад, – більше сотні людських душ покладено в яму біля питля*, де казали, тиждень земля над ними ворушилася та стогнала? Та й твої ж родичі там. А якби мій же таки Дмитро-поліцай не сказав матері твоїй, що будуть забирать сім'ї активістів, були б у тій само ямі й обоє дівчаток Фількових. А що служив, так що було робити, коли наші захиснички попалили все та й гала-драла. А ви тут хоч одне одного гризіть. Подумаєш, клопіт комусь, що якогось Петра з Мотрею закопають!

– Оце ще й посваритесь, – втручається Степаня, бо не доведи Господи в чуже вухо такі балачки. Вона ні на чиїй стороні, бо не так це все просто. – Краще б про хатнє побалакали. Що було, те загуло. А як про Дмитра, то дитину мою спас. Не принеси він цитварового насіння

*Питель – млин, на якому змелюють біле борошно особливим помолом.

– задушили б глисти дитину. Рахітний же, казали.

Між сусідок запала напружена тиша. Суперечка вщухла, але жарина в копиці. От тільки коли розітліється?

– Ой! – спохвачується Степаня навмисно. – Я геть забула своєму сказать, щоб перемерзлу картоплю на скопаному повизбирував, доки ворони не похватали.

– Він у тебе такий, що й без заставляння поробить, що треба, – розхвалює Ганя. – Навіть мамця кажуть, що ні зі Стаховим Василем, ні з… – вона хотіла сказати: «ні з твоїм Степаном, Ліксандро, не порівнять». Але вчасно схаменулась. Бо до чого ця сварка?

– Оце, Степаню, перебралась у свою хату, то й хазяйнуй, як усі люди.

– Якраз! – заперечує Ліксандра. – Далеко куцому до зайця. І взагалі. Не мала баба клопоту… Бракувало кумі мінімуму безплатних трудоднів, то в колгосп приперлись.

Ліксандра вже й не мала наміру втручатись у балачку, та як змовчиш, коли дурні миші мишоловку хвалять. Бо не буде зі Степані гарної господині, так само, як і з мене. Уся вона «радянська», а господиня має своє цінувать.

До самих окопів мовчали. Може, і не тому, що розмова така сердита вийшла. Скоріше, це весна війнула в жіночі серця, а здоровий глузд заціпив роти.

Опанас

Чоловік зупинився під височенною тополею на рові біля саду. Він ще хворобливий, блідий і важко дихає. Згадавши сьогоднішній сон, бригадир спохмурнів: «Присісти чи що?».

Спираючись однією рукою на ліщинову закарлюку, а другою – на віковічну тополю, обережно присідає біля прикорня. «Ось уже й травичка проклювується. Посиджу. Земля ще сира, але куди такому "сопунові" молодицям на очі. Останній бліндаж, слава Богу, засипається. Скільки землі за війну перекопано, а жодного саду не посаджено від тієї безплідної роботи, жодного підмурку не зроблено! Воно, якщо казать про той бліндаж, то, певно, він когось і врятував. Але якби з небес хто глянув – як сприйняв би оту всю багаторічну роботу стількох мільйонів людей на цій землі? Не знайшов би у людській сутолоці сенсу: бо й не побагатшали за війну, і здоров'я не прибавилося нікому. А про щастя – вже й не заїкайся. Хтось, мабуть, щось від війни й зажив, та чи варто для нікчемної дощечки оцю тополю валити? А таких багато спиляно. Хоч фігурально те тлумач, хоч прямо. Бо скільки б хат я за ці роки поставив? Тесля ж. А так, ні мені шани, ні людям житла».

Шкода бригадирові й он тих хлопчаків, що біля залізниці орють волами. «Не було б війни – за партами б декотрі сиділи ще не один рік. Обібрала вона: кого у здоров'ї, а кого й геть розчавила. Живих же крутонула та розшвиргала по землі терплячій. Навряд чи посходяться розкидані. Сім весен оце минає, як розлучилися з Пашею. І чи віднайдеться десь – якщо жива? Мати кажуть, сниться їм біла голубка. Кружляє над хатою й кружляє, ніби сісти збирається. Хе-хе-хе! Чому тільки людина не повірить. Навіть тому, до чого не можна торкнутись. Усяка дрібниця стає паростком надії. Тільки ж як ота "голубка" могла приснитись їм, коли й не бачили тієї невістки? Хіба на фото».

Чоловік крадькома, ніби хтось може те підгледіти, витягує до половини із внутрішньої кишені піджака давно не нову фотографію. Зітхає: «Бач, як потерлась. Відновити, мабуть, можна. Але треба в місто. Тут і на паспорт ніхто карточку не зробить путню». Опанас встає. «Треба йти записать людей на трудодень нещасний». Він не любить робити це, стоячи перед кожним. Таке скидається на інвентаризацію. Ще на підході, коли вже можна впізнати жінок, дістає повздовж складено-

го учнівського зшитка і, поставивши день та число, записує туди тих, кого розпізнав. Усіх, здається, записав. Хіба, може, котрась у бліндажі. Допише потім. Як на нього, то дурнішого, як оці трудодні, і придумать важко. А, може, й не в трудоднях несправедливість? Але ж таки в них найбільша. Одна молодиця он набирає на лопату, аж держак тріщить, а друга – ластівці на гніздо. Котрась кидає, що й муха не пролетить, а інша – як мокре горить. А в конторі обом по трудодню виведуть. І спробуй запиши по праці кожної. Разом на роботу, разом з роботи. Одним словом – колгосп. Комунізм – це для совісних. А де їх набереш – совісних? Насправді ж совість у кожного своя. Якби були такі машини, котрі б за людей усе робили. Але й тоді…

А жінки таки помітили Опанаса ще біля тополі. Відтоді зиркають крадькома одна від одної й не випускають з очей. Може, у котроїсь він постійно перед очима? Нежонатий же ніби. Що таки стежили, правда, бо тільки спробував обійти стороною, то бач, як замахали та заметушилися. А чому б і ні? Тепер не те, що для роботи якоїсь потрібен (бо самі за війну всьому понаучувались), а для духу мужчинського, кожна рада, аби хоч постояв поряд. Бо де там уже, щоб у хаті хоч цигаркою задимів. А без чоловічого духу й жіночий ниціє. А якщо брати Опанаса, то знають зі слів старої Опанасихи, що десь ніби і є в нього «краля». Тільки те більш на вигадку схоже. Бо де вона, коли досі влада не може знайти?

– А що?! Мо', боїшся, щоб штанів не стягнули? – здалеку ще гукає Ганя, бо таки мусив іти перше до жінок, а не до орачів. Поле аж лящить від весняного жіночого сміху.

– Тобі що? Михаїлових мало?! – у тон почутому відбивається Опанас.

– Чого застидала молодика? – втручається мати двох доньок, веснянкувата Явдоха Трутень, а позаочі Трутниха. Повнотіла молодиця має м'який характер. От тільки в лайці як зчепиться з котроюсь, то хоч стіну посередині став, аби розборонить.

– Ви б краще попросили, аби бригадир лопат кращих дістав.

– А Степані тільки робота на думці, – встряє котрась з отих, що більше як «ластівці на гніздо» на лопату не набирає.

– А хіба ж оцією багато наробиш? – загнавши лопату до половини в землю, Степаня легенько перегинає нікудишнє знаряддя навпіл.

– Якщо не пайщик, то й такої в лавці не продадуть, – зауважує Явдоха.

Поспиравшись підборіддями на держаки, розпашілі від роботи чи ще від чогось, жінки чекають, що скаже бригадир.

– Зажиріли без чоловіків. Сили в собі не відчуваєте – залізо гнете. Де ж вам було набрать сталі, як уся держава окопи копала. Бляха була, то з неї й наробили отаких.

– Нехай вони всі чисто поржавіють, щоб наші руки їх не торкались. Скажи, краще, що нового у світі? – питається Ганя. У самої аж бісики в очах. Так і кортить покепкувати над бригадиром. Їй зараз байдуже до тих серйозних балачок. Хіба конче про діло? Слухають же люди жайворонків або в чисте небо дивляться. Чи, душа вон, – «Отче наш» хочуть почути та Ісуса Христа побачити? Всьому своє місце. – Розкажи, що у світі робиться.

– Тобі про Броз Тіто чи про Чан Кайші? А мо', про…

– А-а-а! Дівчата, що з ним балакать, як він і дівчину не здужає полапать, – насміхається Ганя.

Опанас робить випад у її бік, ніби хоче вхопити за поперек, але, стенувшись, бачить, що й справді ні на що не здатний, тож мовчки спирається на закарлюку і йде в бік залізничного насипу до плугатарів.

Голодний ранок

Уже давненько в мою свідомість пробивається якийсь

бешкетний звук, не зовсім доступний мені, доки я ще напівсонний. І тільки силкуюся вигулькнути з тієї, другої часточки свідомості, котра вже виспалася, а соньку-вата – чіпко й нахабно цуприкує назад у свій віртуальний світ, доки спить ще й моя воля. Саме вона мусить укоськати цей напівсвідомий дратівливий настрій, бо це вже не солодкий сон, а суміш кошмарної й дражливої дрімоти. І доки вони змагаються без моєї волі – я в напівсвідомості, як в ополонці – де й не благісно, але й вискочити на сухе ще не стає сили. Проте час іде й сонливість мілішає, аж поки я таки не усвідомлюю, де оцей ранок, а де – сон. Та, зрештою, що ж це мене будить? Я завмираю в очікуванні.

– Вот-вот-вот! – чується у вербах між городами під Закусилівкою. «Так це ж одуд!» – впізнаю розчаровано, руйнуючи таємничість.

А за вікном стоїть чарівний ранок. Він аж цибенить шовковистістю, співучістю, чистим подихом ласкавого тепленького вітерцю й іншими невловимими струменями весни. Коли б можна зупинити цю принадну красу! Але мені не до цього. Чарівність природи не може пересилити відчуття голоду. Коли лягаєш із порожнім животом, а ще добре не прокинувшись, з гіркотою визнаєш, що його й тепер нічим заповнити, то навіть така любота не здатна угамувати голод.

Очумавшись остаточно, чую, що до одудового голосу, котрий продовжує дратувати, додається ще й кудкудакання курки – деренчливе та нерівномірне, як кульгаве колесо, що чиргикає залізною шиною об люшню. «Знеслась у когось. Може, у дядька Стаха або в Мацеїхи».

– А щоб тебе коршак ухопив, – серджуся, бо мені хоч би одненьке яєчко. Тільки де воно візьметься, коли ще й досі не завели курей. Якби то мама не в колгоспі тепер – радгоспним платять щомісяця. Однак аби й позичив хто квочку та з півтора десятка яєць, то як висидить курчат – чим нагодуєш малечу? Старі кури в городі та на гноярках гребуться, а курчатам пшона треба. Та й де

в нас та гноярка, коли й досі не можем купить поросяти, аби ту гноярку закласти. Бо грошей бракує. Та ж і свинюці треба щось дать. Одним бур'яном не вгодуєш. У нашій хаті тепер одні ми з мамою. Та ще воші й блохи. А під осінь – цвіркуни під піччю будуть строчить. Коли б швидше наростав полин, тоді можна накладати на ніч під рядно. Від нього чамрієш, зате як повтікають кусючі, то не свербить. Дратівливі звуки з двору таки витягують мене з ліжка й манять у куток лавки, що в порозі. Хоч знаю наперед, що під тим дірявим полотняним недотирком* – нічогісінько. Та сподівання таке миле й спокусливе, що не відлипає від голодної душі. Траплялося ж, що хтось із сусідів чи родичів приносив картоплі, а після свят – то й печені смачненької, котра в них не з'їдалася. Або навіть горнятко молока. Правда, то перед святами. А тепер будень.

Із вічним сподіванням на щось краще виповзаю з-під старезного, латка на латці, ковтунуватого ватяного одіяла, колись яскраво-червоного. Швиргонувши його на скриню, легенько струшую самоткане рядно з грубого валу, котрим пристелена солома на полуторному залізному ліжку. Струснувши рядно, знову розстеляю його на добряче утрамбовану й уже потерту солому, котру мама міняють, як білять хату перед святами. Склавши одіяло, кладу його в головах, а на нього подушки: під низ найбільшу – мамину, потім свою, а на самий верх – найменший ясичок.

Упоравшись із постіллю, іду до дерев'яної цеберки з обчухраними вінцями, що стоїть у порозі й слугує за помийницю. Новіша, куплена після війни, стоїть із чистою водою в коцюбнику на розхитаній, розсохлій табуретці. Алюмінієва кварта, начищена до блиску попелом, як завжди на лаві. Лавою слугує широченька соснова дошка з підтрухлим охвістям, покладена на чотирьох кілочках,

*Недотирок –

убитих дідом Хранком у глиняну долівку під стіною. Її я не люблю, бо коли мама білять перед якимось святом стіни й стелю, то заставляють мене виносити її надвір і каширувати* жорствою із білого глиняника доти, доки дошка не зробиться, як новенька.

Зачерпнувши з цеберки води, набираю її повен рот і ціджу, стуливши губи трубочкою, у складені човником долоні. Виціdивши, хлюпаю тим в обличчя й розтираю по щоках.

Отак, за багаторічною звичкою умившись, знімаю зі вбитого в одвірок потемнілого й без шляпки цвяшка рушник. Посередині в ньому давно протерлася величезна діра. Втираюсь уцілілими кінцями. Якби такий, як у радгоспівських яслах. Але подібного немає навіть у дядька Стаха, котрий навіз із Германії і металевих ложок, і ножів, що не іржавіють. Тільки ножі погані, бо не гостряться. У нашій хаті не як у Стаховій чи Мацеїшиній, де й мисники є, і пофарбовані лавки, і скрині, і перкалеві фіранки на вікнах. А в нас у коцюбнику навіть коцюби ще немає. Тільки два – на ліщинових держаках – допотопних рогачі з обгорілими ріжками, із яких мало не вивалюються горщики, коли мама ставлять їх до полум'я. Правда, є скриня, як і в людей. Тільки без прискринька, як у Стаха. І віко нікудишнє. Бо як зіпрешся на нього збоку, то воно з гуркотом з'їжджає аж до стіни, а прибити якийсь завіс – ні до чого, бо струхло в тих місцях. Найціліший у нас дубовий столик із точеними ніжками, той, що його у війну зв'язківці зоставили. У ньому навіть шухляда є, у яку щорічно складаються «добровільно» придбані облігації державної трипроцентної позики та повідомлення й квитанції про сплату податків. Відразу, як перебралися з радгоспу, то ще й копійок трішки було. У колгоспі ж не дають.

Найціннішим для мене є он той величенький образ. Фарба на ньому в багатьох місцях позлущувалась. Та

*Каширувати –

й поблякла рама – струхлявіла знизу. Але картину все одно люблю. Навіть надтріснуте й обгоріле десь на пожежі дзеркало, що його привезла цьоця Кася з Києва, завбільшки майже з мою голову, і те так не вбирає очі, як ті голі, з фіговими листками внизу животів, Адам і Єва під яблунею, на стовбурі якої сичить розцяцькована довжелезна гадюка. А ще завжди лоскочуть нутрощі, хоч я їх і не люблю літом, червонобокі яблука, котрих багатецько й на яблуні, і під нею.

Як хворію, здебільшого зимою, і ховаюся від холоду в ліжку, або коли мама замикають, як кудись мусять іти надовго, то цілими днями милуюся картиною. Інших образів у нас немає. Он у Стаха на всіх трьох стінах образи. На одному великими обценьками катують якусь голу Варвару. У нас хоч тільки Адам і Єва, але вони з кісьми аж до п'ят і дружньо стоять під яблунею. Адам навіть протягує Єві надкушене яблучко. Особливо подобаються довжелезні коси. У нашому селі ні в кого таких немає. Шкода тільки, що роздягнені – холодно їм. Так і хочеться напнути куфайкою. Гадюки вони ніби й не бачать. А мені страшно, бо от-от може куснути.

У хаті добре. Тільки ж якби знов у радгоспівські ясла. Тепер би я не був такий дурний, не відмовлявся б їсти всякі юшки та кулеші.

Сьогодні, як і вчора: у щербатому глиняному полумиску – тільки пара холодних синюшних дерунів із перемерзлої картоплі, назбираної вчора на скопаному під грядки городі. Покомлявши їх, виходжу надвір. Після затхлого хатнього повітря із сінешнього порога війнуло м'яким весняним теплом. Навіть про голод забулося на мить. Наклавши на скобель клямку, що мало означати «немає нікого дома», бо в селі ще рідко хто замикає хати, я закляк у нерішучості: куди його піти? З Васьою Стаховим ми вчора погиркались. А чого той мамчурака так робить? Разом же збирали за колгоспною конюшнею біля розбитого танка порох. Тільки що в його коробочку. А потім він його увесь сам і випшикав. «Потри,

– каже, – хутенько дротиною по тичці, а я буду прикладать, аби загорялася коротенька сіренька порохова трубочка. А потім ти будеш». А як випшикав усі порошини, то дає мені порожню коробочку.

Степан Перепеличка, правда, коли не по його, то відразу лізе битись. Але отак, як Васько, не зробив би. Хоч і «вішальник». А хіба він винен, що батько біля окопу повісився? Я хоч і сердитий буваю, але «вішальником» його не дражню. У хрещеної хата на клямку. Хоч-не-хоч, а мусиш іти до Васька. Але й тут схопив облизня. Тітка Марценя сказали, що пішов за сад до окопів. І справді, усі шляхтянські були там. Поціляли грудками в німецьку каску на дрючку. Вона – через прострі л – не годилась ні курям для напувалки, ні для собачої миски. Доки дійшов – хлопці вже й розбрідаються. Після суперечок ті, що з Кворота, пішли додому, а кутчанські – Васько та Гришка Маринчин з Перепеличкою – помандрували до тракторної загінки. «Універсал» зараз був аж у кінці гонів біля кривинського поля. Того самого, під яким я з погреба колись бачив танки у війну. Дорогою, ми завернули до гурту жінок, що засипали бліндаж та окопи. По дорозі компанія намірилася було йти до окопів, але жінки спровадили від себе, бо розмови з Опанасом, котрий стояв у гурті, були не для наших вух. Прямуючи до загінки, ми й побоювались Берізчиних матюків, проте інтерес до тракторів переміг. Один дим як приємно пахне! І нам таки поталанило досхочу нареготатися. Якраз від Кривинщини, вповздовж зайнятих гонів, біг молодий тракторист. Берізка, щойно розвернувшись під садом своєю «козою», дирчав йому навстріч. Земля тут глеюватa, і трактор ледве впорується з трилемішним причіпним плугом.

Жінки, угледівши від окопів тракториста, що біг гонами, тривожно загомоніли.

– Може, снаряда виорав, або бомбу.

Бачив хлопця уже й Полікарп Борисович. Він неспокійно поглядав то на передні колеса трактора, аби не скривити борозни, то на новоспеченого тракториста.

Тепер якщо поїздив кілька неділь зчіплювачем – уже й тракторист. Коли є вільний трактор у МТСі, садовлять – та й гайда в поля.

– Берізка! Трактор заглох! – загукав хлопець ще здалеку. У Полікарпа відлягло від душі.

– Краще б ти «заглох»! Необтесаний! Розтак твою!.. Скільки казать: заходиш у борозну після розвороту – добавляй газу.

– Так я же хотєл кєросін сеекономіть. Виєзжал із воронкі от снаряда, а оно заглохло.

– То це треба було бігти через усі гони!? – сердиться, бо відлягло від серця, Берізка на Петька. – Та й чи ж я не вчив, як заводить?!

– А он нє заводітся!

Жінки чули голосну розмову, бо мала пересилити деркотіння трактора, то не могли, щоб не вщипнути парубка. Хоч він ще й не мужик.

– Ти б, Петю, притягнув свою «козу» сюди на налигачі, то гуртом і завели б!

– Молчітє хоть ви! Сорокі! – майже по-дитячому відбивається вчорашній причіплювач.

– Бач, йолопе! Навіть баби з тебе сміються! Хіба не міг посидіти, доки я приїду в той кінець! Чи гадав, що оце побіжу з тобою?!

– І в самом дєлє! – щиро дивується Петька.

– Стрибай на крило, чого ноги трудиш!

Полікарп, як вишка, погойдується на застеленому старою промасленою куфайкою металевому сидінні й мовчить. Ото тільки й почуєш, як починає гнути матюки. Зараз би йому побалакати з хлопцем, розвіяти ніяковість. Бо ж не справився з трактором, то вже засміють на гульках вечором дівки. Але Полікарп Борисович мовчить. Чи то він таким був, чи від війни мовчуном зробився? Бачать його завжди на тракторі серед отого деркотіння, де багато не побалакаєш, то ніхто особливо й уваги не звертає на чоловікове німоття. А коли мовчить чоловік, ніяк не збагнеш, що в ньому коїться. А він

досі совіститься перед односельцями. Ніби голим по селу ходив чи що. Це через фурманство в поліції. Може, і не думає ніхто про нього погано, а потилиця совісного чоловіка все одно горить, як проходить повз людей. «А хіба інші не ходили на роботу? А як почали німці землю наділять, то мало не понівечили одне одного декотрі, аби більше захопити. Неп згадали. Це вже потім дійшло, що схитрив німець. Аби на роботу не загадувати щоденно, зробив так, щоб самі поспішали. Бо ж на "своє" поле. А прийшли жнива – забрав урожай, як і своя влада колись забирала. Правда, на відміну від трудодня, за десятий сніп дав. А це тобі не голий трудодень. Чи ж на догоду кому фурманував? Щоб діти з голоду не померли, як у тридцять третьому. А чутки ходили, що вже й Москву взяли німці». Нуртують чоловіка оці постійні німі суперечки самого з собою. Тривожать, як рана незгойна.

Нареготавшись над нерозважливим трактористом, ми, кидаючись грудками та залягаючи в борозни, вели свій «бій», доки до села не дійшли. Уже біля дому ми втрьох угледіли чорне кошеня, котре, зачувши своїх недругів, шмигнуло через межу від Стахового обійстя до нашого.

– Ура-а-а!!! За Родіну, за Ста-а-аліна! На фашистську гадину впере-е-ед! – не змовляючись, загорланили й дружньо метнулися за своєю жертвою, хапаючи на ходу різки.

Добігши до купи торішнього бур'яну, під котру шмигнуло кошеня, ми, бешкетники, у захваті почали стьобати по отому котячому сховку. Бідолашна тваринка прищулилася під сухим бадиллям і перелякано зиркала на своїх нападників. Досі ми хоча й з усієї сили шльогали по купі, але ті шльоганці не досягали цілі. Нічого й не сталося б, якби налякане кошеня, не відчуваючи себе в безпеці, погрозливо не захарчало на нас.

– Так ти ще й огризатись! – першим накинувся на кошеня товстунець Васько.

– Хлопці! Бий цю фашистську гадину! – відтепер ми вже не вдавали із себе вояків, а лупцювали кошеня по-

справжньому. Оскільки ж дубці не дошкуляли бідолашному через бур'ян, то стали штурхати купу ногами.

Коли заболіли ноги, почали оглушене кошеня підкидати догори. Пришиблене, воно вже й не озивалося на окремі штурхани чи удари об землю й падало не на ніжки, як уміють коти, а чорною грудкою. Шерсть на кошеняті стала мокрою, скошлатившись до невпізнанності. Падаючи на землю нерухомим, але ще живим тільцем, воно ніби хотіло втиснутися в неї, щоб його не змогли дістати. Але його діставали…

Нещодавно таке гарненьке й жваве, воно стало схожим на ганчірку, котрою щойно витирали в комині кіптяву, а потім побрьохали в калюжі. Тільки рожевий ротик, який безсило розтулявся, не видаючи вже навіть жалібного нявчання, свідчив, що це ще була жива істота.

Нами тепер володіла уже не злість на «фашистську гадину», а відчуття внутрішнього страху й надсильного жалю до своєї жертви. Якраз отой німий страх і тиснув, як невидимий очкур, від котрого хотілося вивільнитись, але чим більшим було бажання припинити страждання тваринки, умертвивши її, тим сильніше зашморгувався очкур.

Першим не витримав я. Якоїсь миті рішучість переповнила мене і, не піклуючись про самого себе, я почав відштовхувати своїх спільників від нещасної жертви. Віддяка нападників не забарилася. У душі всі усвідомлювали свої злодіяння, але водночас пройнялися незрозумілим екстазом – знищити кошеня. Гаряча злість на тваринку раптом підсвідомо перенеслася на моїх товаришів, і в якусь мить я відчув у собі таку силу, від якої обидва кривдники опинилися на землі. Проте це була лише мить. Сили були нерівні. Облишивши кошеня, яке таки змогло заповзти під картоплище, згарячілі нападники кинулися термосувати мене.

– А будеш! А будеш! – кричали обидва. Правда, до кулаків не доходило. Протиборство зводилося до того,

щоб покотити одне одного на землю. Завдяки вертлявості та міцності м'язів мені вдалося на якусь мить вигулькнути поверх них. Проте їх було двоє й обидва старші…

Невідомо, скільки б ще борушкались, коли б не стара Мацеїха, що загукала на бешкетників лайкою зі свого подвір'я. Почувши голос старої, нападники, нехотя попідводились із землі й стали обдивлятися свої подряпини, водночас радіючи в душі, що так невимушено закінчилася тяганина з товаришем і знущання з невинного кошенятка. Похнюпившись, і навіть без звичних після бійки погроз про помсту, невпевнено та засоромлено кожен побрів у свій бік.

Теля2 ниця

Сутінки в хаті все густішали. Уже й держаки в коцюбнику – як один темно-сірий стовпець. Темінь у хаті ніби крадеться з-під ліжка, на якому вже сплять, бо набігалися за довгий весняний день, двоє хлопчиків. Старшому близько десяти, а братикові років на три менше. Потім тінь, ота матінка утаємничень, повзе попід лавкою, випливає каламуттю із запічка. Лише стеля ще довгенько не підкоряється ночі. Але й вона згодом стає майже не видимою.

Горпина Цвіркун, підперши рукою підборіддя, сидить біля вікна сумна й пригнічена. Вона, як заблукалий подорожній, що зупинився, вкрай знемічнівши, аби збагнути – а куди далі?.. Лихо в її сім'ю прийшло, як щось чуже. Це – як бур'ян на грядці. Його не сіяли, а він, може, і вітром занесений, отаковився й висмоктав усі соки, поставивши перепону законному. Власне оте навіяне «обікрало» й інших. А простими словами, то це ненависна війна. Застала вона того дня її з чоловіком на ряднині, під вишнею, між густих кущів смородини.

Розморені літньою красою, вони надолужували спраглі, бо згаяні з чужого плеча, любощі. Але чи ж був тут гріх? Адже цілу весну чоловіка МТС посилав на тракторі з плугом із колгоспу в колгосп, із села в село. Отож бачилися тільки по неділях. Бо хоча давно закінчилася посівна, але трактори не стояли. То переорювали пари, а то вже наспіла косовиця різнотрав'я для скотини, і вони почіпляли замість плугів сінокосарки. Іноді чоловік називав жінку «мазухою», але вона пропускала те повз вуха. Жилося, як то кажуть: «Хоч не вліжно, зате в'їжно».

Не була б вона й тепер у безвиході, якби повернувся з війни чоловік. Оте довоєнне вона перетерла в пам'яті на кострицю, не зоставивши в руках прядива. Натомість он сплять голодні діточки, а в хаті ні крихітки їжі. Вихід вона знає. Він – у колгоспній коморі. І пробратися туди легко, бо то тільки назва «комора». Справжня – згоріла з приходом завойовника. Тепер це друга половина корівника, у якій ще кілька років не буде скотини. Та й у цій тимчасовій коморі майже порожньо. Те, що залишилося від посівної – усе вмістилося в маштарці.

Десь із тиждень тому, ідучи з телятника, вона бачила там крізь відчинені двері серед господарського начиння мішок із борошном. У тій комірчині було чимало всякого: і упряж, і порожні мішки та вужища чи якесь інше мотуззя, і залізяччя типу ланцюгів та цвяхів. Тільки вона побачила лише отой мішок. Чому тоді крадькома дивилася на те борошно? Адже не боронив ніхто, аби зайти та розгледітися, чи й побалакати про що-небудь із пристаркуватим комірником. Але Горпину щось відлякувало від тієї комори.

А пробратися туди геть не важко. Якщо розбити над дверима шибку, то її Гришка міг би залізти всередину й відсунути засув. А з висячим замком, котрий зовні, вона впорається, бо якраз такий у неї вдома.

Відтоді нічого в голову не лізло, окрім того мішка з борошном. За останні дні вона, непомітно для себе,

продумала, як усе зробить. Перепиняє тільки внутрішня тривога та нерішучість. Сумління вже не дошкуляє. «Не було ж совісно завфермою зняти її з групи корів та віддати їх небозі. Дівка при батькові й десь-інде заробить трудодня. А мене – з доярки на телятницю. У цій скруті – як ніж по горлу. Як була дояркою, то хоч раз на день прибіжить котресь, коли вона доїть, а начальство загамуриться*, то хлюпне у кварточку молочка з дійнички потай. Та й сама ковтне, хоч і не любить молока. А тепер її діти цілими днями чи й мають у роті хоч якусь росиночку. І яка така совість мусить зупинити її перед тим, щоб нагодувати дітей? Хіба людина любить своїх гірше, ніж лисиця, чи вовчиця, котрі полюють у кошарах та курниках? Правда, у них є вибір. Звірі можуть поживитись і в полі чи в лісі. А вона невидимо, але навічно припнута до цього колгоспу».

Коли отакі думки надто напружували мозок і голова туманіла, Горпина відступала на якусь хвилинку від свого задуму. Але перед очима знову поставав клятий мішок борошна, а до вух долинали сонні мимрення голодних дітей. І вона вже бачить не мішок, а як дістає дітям із печі гарячий підпалок. Нехай і не підпалок, а лише млинці… Та хоч би й горнятко шліхти.

За вікном посвітлішало. Це сходив місяць. Жінка встала, підійшла босоніж по холодній глиняній долівці до полика і, сумовито дивлячись у худенькі личка синів, таки зважилася. Зітхнувши скрадливо, бо віднині кожен рух буде вже утаємниченим, злегенька погладила старшенького по голівці. Гришка заворушився. Видно, неміцні й дитячі сни на голодний шлунок, хоч би як там якийсь «цілитель» не твердив про користь голодування. Потримала на чолі руку, доки не прокинувся.

– Уставай, – ледве чутно проказала враз охриплим голосом.

*Гамуритися

– Хіба їсти дістали?

– Підемо діставать.

– Може, завтра? – запхикав Гришка. – Я спать хочу.

У серце бідної Горпини кольнуло – і материнським болем, і сумнівом у затіяному. Тільки все оте володіло нею якусь мить. Жінка напружилась і рішуче сказала:

– Доспиш завтра. Треба йти.

– А куди?

– Дійдемо – побач.

До колгоспу йшли поза городами, як і вдень ходили. На стежці знали кожну вибоїнку, а тому місяць, що вже викотився досить високо, був тепер, як більмо на оці. Бо що мала б казати, якби когось зустріли? Кожне подумало б: «Куди це вони проти ночі?».

Сторож був не завада. Ідучи з роботи, сама бачила як поклигав на правління. У конторі він простовбичить у роздзяплених навстіж дверях, доки засідатимуть правлінці. Дорогою до ферми мати розтлумачила синові пошепки, що і як мусить робити. Розбурханий від першого сну, він ні про що не допитувався, а слухав і злегенька тремтів. Може, від нічної прохолоди, а чи то від страху, що йдуть красти.

Половина брами, за котру Горпина потягнула обережно, спочатку здригнулась, наче злякана, а потім тихенько почала піддаватись. Сторожі не люблять видавати себе, коли виходять чого-небудь серед ночі, то завіси завжди жирно виквецюють загодя колісною маззю так, що й не рипнуть.

Комірчина була відразу по ліву руку від брами. Граблі Горпина намацала під жолобом, куди поклала удень. Чому принесла їх із телятника сюди, і сама тоді ще твердо не усвідомлювала. Обмотавши валок торбиною, яку прихопила на борошно, судорожно вдарила по шклині. Та відколупалася з пазів і впала всередину маштарки, навіть не дзенькнувши. Це навіть порадувало жінку. Вона й не підозрювала, що ота шклина, яка безшумно встряла ріжком у земляну долівку, стане для них нещас-

тям… Тепер треба було залізти в дірку, спуститися, наскільки можливо, на руках, а відчепившись від лутки, стрибнути всередину й відсунути засувок, котрий, якби до нього був ключ, можна було б відімкнути й з коридору. «Борошна я наберу вмить», – притягуючи Гришку до себе, щоб підсадити, заспокоювала себе Горпина.

До віконця підсадила руками, далі ж бракувало зросту, а він ніяк не підтягувався, щоб прослизнути в той отвір самотужки. Бавлячись де-небудь із товаришами, хлопець зробив би це одним махом. Але тепер, налякний, зацiпенів. Горпина, зводячись навшпиньки, з усієї сили підштовхувала сина, але він, очевидно, більше опирався, чим прагнув потрапити всередину.

– Та пролазь же ти, слинько! – засичала нарешті сердито і, підтримуючи однією рукою під худющий гузок, другою намацувала граблі, щоб підштовхнути. Підсаджений, він таки мусив залазити всередину, оскільки над головою була вже стеля.

– Спускайся на руках і стрибай. Там низько.

Хлопець чипів, доки не зомліли руки, та зрештою таки шуснув на долівку. Але тієї ж миті зойкнув.

– Ти чого? – з тривогою запитала крізь двері.

– Я на шклину ногою, – заойкав у комірчині Гришка.

– Ой лишенько! Та відчиняй же швидше! – забувши, де вони, майже закричала до сина, сама гарячково тикаючи ключем у висячий замок, котрий досі чомусь не відімкнула. Насилу впоравшись, схопила сина на руки й вибігла надвір. Тепла кров капнула на литку, від чого наростаючий досі страх переріс у паніку. Залишивши все, як було, кинулася бігти додому.

– Ну як тобі, синку? – вкотре запитувала ще й дома…

Обмивши до місячного світла рану водою з кварти та вклавши сина на ліжко, вийшла надвір, бо хоч у хаті не топилося від самої весни, але їй стало душно.

Від ферми, через нічну тишу, чувся гамір. «А що як…?»

А непокоїтися було чого. Хоч вона не взяла муки й на горщок шліхти. Ще на підході їх угледів чоловік, котрий чомусь блукав біля дегазаційної будки, що край колгоспного двору. Примітивши біля брами жінку з хлопчиком, він одразу здогадався, у чому справа, і, не видаючи себе, чекав доки підуть. Те, що Горпина невдовзі вибігла з дитиною поперед себе, здивувало таємничого очевидця, але не спантеличило.

Назирці пройшовши до брами, невідомий зник у приміщенні. Він добре усвідомлював, чого могла приходити жінка серед ночі, хоча раптова втеча дещо збентежила його. Зайшовши до навстіж відчиненої маштарки, він креснув круглою мідною запальничкою. У липецьких така була лише в Стаха. Після спалаху відразу й погасив. Що треба – побачив. Тепер стояв нерухомо, прислухаючись і звикаючи після вогника, до темряви, котра через місячне світло була не дуже густою навіть у комірчині. Призвичаївшись, намацав купу порожніх мішків, із котрих вибрав не рідкий кропив'яний, а густенький перкалевий. Під ноги, аби не наслідити, кинув жужмом ті, що попались у руку. Потім вправно відсипав борошна, стільки, аби без натуги закинути на плечі, а завдавши клумак, відійшов до дверей і, присівши трохи, смикнув настелені мішки, аби натрушене борошно здійнялось у повітря й рівним покривалом зсілося на долівку, присипаючи сліди його черевиків.

Покража

Про покражу в «Сімнадцятому» село знало ще до череди.

Голова колгоспу, невтомний трудівник Данило Олійник, не любив злодіїв. Та не більшою «приятелькою» була для нього й міліція, «послуги» якої відчув на власній шкурі ще на початку колективізації, і лише чудом,

хоча й кульгаючи, повернувся з Біломорканалу. Отож, попри свою ненависть до крадіїв, із гінцем у район Олійник не поспішав. І якби не районний уповноважений Камінчик, то, можливо, спробував би й геть зам'яти покражу. «Чи збільшиться справедливості на землі, коли посадити ще одну зголоднілу людину?» Він здогадувався, що то Горпининих рук справа. А в неї два хлопці малолітні. «Одне діло, – міркував Ярка,– коли краде глитай, і друге – щоб не померти від голодної смерті». А втім і сумнівався, бо так можна виправдать що завгодно. У колгоспі он скільки скотини. Виходить, іди й ріж, бо в тебе в хаті немає м'яса чи сала. Та як не розмірковуй, а коли не хочеш сісти сам, мусиш заявляти. Злі язики не зациpиш.

Не затишно почувалися цілий ранок і фермівські. А що до Горпини, то її й раніше ніколи не було чути, бо мовчазна, а тепер – ні пари з вуст. Тільки лице ще дужче осунулось.

Приголомшило жінку не стільки те, що марно мордувала дитину й себе, як той факт, що борошна таки вкрадено. «Звісна справа – допитуватимуть. Тільки нехай би вже швидше, аби люди не пекли німим докором. Їй усе одно. Що тут задарма спину гнути, що в допрі. Там хоч поїсти, може, дадуть. І дітей у притулок заберуть, щоб голодною смертю не згинули. Скоріше б уже той суд. І не виправдовуватимусь. Нехай уже як є, так і буде».

Тільки крадіжка борошна – не єдина подія цього дня в «Сімнадцятому». Бо сталося ще й таке: тільки-но тваринники закінчили вранішнє порання й збиралися піти на якусь часину – хто снідати, хто зробити щось дома, як біля газарні, де обкурювали від лишаїв та корости скотину, зчинився гармидер.

– Може, ветслужба підпалила свій смердючник? – жартували чоловіки біля майстерень, бо не любили цього місця й раді були б, аби й справді згоріло. Особливо ті, чиї хати за кілька десятків метрів від ферми.

Хоча на гамір назбігалося чимало люду, але вже було пізно.

Першою сьогодні на обкурювання конюхи привели Бомбиху – так звали дебелу кульгаву кобилу, вибракувану з РСЧА.

Робота в дегазації зводилася до того, що тварину, шкіра котрої була в лишаях, заводили в будку, завішену цупким брезентом, а щоб тварина не задихнулася, голову їй просаджували через проріз у брезентові надвір і прив'язували повід кантарки до прибитої конов'язі. Короткозорий Лисовець прив'язав повід від кантарки, як зазвичай, не помітивши, що в бантині повисмикувано цвяхи й вона лежала вже не прибита. Після цього гукнув ветлікарю Мілявському про готовність і присів перекурити.

Спохватилися, коли голова тварини опинилася в дегазаційній будці, де вже було повно сірчаного диму. А сталося це просто. Коли засвербіли рани, коняка, за звичкою, спробувала почухатися своїм конячим чином – зубами, і втягнула в будку, по суті, не припнуту голову. Запаморочена отруйним смородом, гарцюючи, вона оступилась і впала під повздовжню перекладину. Потрапивши під отаку перепону, стара кульгава Бомбиха не змогла відразу підхопитись. Витягнути здоровецьку кобилу Лисовець із Мілявським не здужали. Доки на крики прибігли від майстерень люди, було вже пізно.

Тільки коли гуртом відволікли з «пастки» тушу, постерегли причину того, що сталося.

– Посадять! Обох посадять! – зробили в гурті висновок.

– А мєня за што?! – обурився Мілявський своїм одеським говором.

– За коняку – хіба не ясно?

– За то, що на одиницю тягла в колгоспі поменшало.

– А прі чьом здєсь я? Я што, спеціально?

– На суді про це розкажеш.

– Якщо поспитають.

– Тебе, комуніста, послухать, – заявив уповноважений Камінчик, котрий, як стерв'ятник здохлятину, відчував, де йому, як державницькому оку, належало бути у всяких оказіях. Недарма на таких казали: «Уповномочений – у говні намочений».

– Гадаєш, влада повинна заплющуватися на збиток? Угробив – відкупи або відроби.

– Вам, товаришу уповноважений, можна так казать. У вас ніщо не здохне й не зламається, бо ні за що не відповідаєте, – мовив хтось із гурту.

– Хто це сказав?! – обурився уповноважений. – А посівна на кому? А жнива? А бурякова компанія, котра починається боротьбою з довгоносиком, а завершується вивозом на завод буряків! І все це, і не тільки це – на кому? На Камінчикові!

– І як бідолаха все це везе? – уже насмішкувато вимовив утаємничений сперечальник з гурту.

На цьому й почали розходитись, бо кожен подумав: «Нема дурних – за слово в тюрму сісти». Чоловіки зиркали на оббіловану вже до половини санітаром Бджілкою Бомбиху й мовчки розходилися по своїх роботах, міркуючи, очевидно: «Чи виписуватимуть на трудодні конину?».

Суд

Судили в один день і Горпину, і Лисовця.

Справу про падіж коняки скінчили швидко. А що тут мудрувати? У колгоспі поменшало тягла. «Винуватець» є. Чого ще? Можливо, іншому суду й необхідна справедливість, котра насамперед у доказах провини. Тільки Лисовець того не діждеться.

Він знає: якщо не пришиють ще й зловмисництва – то два роки сьорбатиме не домашню юшку, а казенну бурду.

Мілявського тільки «пожурили» на партзборах, але з компартії не виключили. Партійців державними судами не судять. А для виключення з партії підстав не побачили.

Горпинину справу ялозили довго. На диво, попався принциповий засідатель. Усі народні засідателі «як треба», а цей «пришиблений» якийсь. Одним словом, не такий. Звісно, подібне – велика рідкість. Адже кожен, кого обирає «народ», мусить мислити «по-державному», а не як оцей, котрого мучила думка, як же засудити. І потім оті заяви, що «синів годує не для себе, а для колгоспу та держави» і «що материні вони доти, доки ростуть», ніхто з суду до уваги не брав. Голова колгоспу, що сидів у найближчому ряду, те й робив, що зацитькував дурну жінку, аби не «накаркала» собі додаткового строку. Як людина бувала, знав, що за такі слова можуть «припаяти» більше, ніж за крадіжку. А ще знав, що завжди голова правдолюбців у «синяках». Сам їх колись мав. Таке воно, життя.

Якщо начистоту, то він проти того, щоб матір двох дітей за торбинку муки відправляли в тюрму. Тим більше, що вкрала, може, і не вона, а не заперечує крадіжки, бо зрозуміла, що так буде краще, оскільки в державному закладі якось таки годують. А на волі може й не вижити. Прохарчують якось і дітей. Виходить, що держава від цього навряд чи виграє, бо мусить опікуватися дітьми. У крайньому разі зобов'язана відправити бодай у Ходорківський дитбудинок. З голоду не помруть, але що з них виховають за два роки?! Притулок – не мати. Та й колгосп утратить робочі руки. Може, вони й десь-інде державі пригодяться. Проте після воєнної розрухи вони тут потрібніші, ніж будь-де в Сибіру.

Але суд – не нянька. Оскільки він народний, то й мусить оберігати народне добро. Суд краще знає, як треба.

На Донбас

Музика – не завжди для потіхи. Хоч би й сьогоднішнє Па-Павлове «рипання» на трирядці від самісінького ранку. Не від веселого гармоністового настрою воно, вочевидь. І не з власної волі. Така настанова із сільради. Задушевно грає хлопець. Кращого гармоніста в Липках не знайдеш. Але Па-Павел сьогодні мусить їхати з усіма. Кажуть, завербувався, бо з богомільною матір'ю не ладить. Може, і правда, хто його знає. Прогодуватися йому біля старенької важко, бо й картопля не завжди аж до весни є. З цим харчуванням і сміх і гріх. Переказують, ніби з його ж таки слів, був якось у райцентрі, де недавно «Чайну» відкрили. Насмілився й собі спробувати тієї цивілізації. Та грошей – тільки на скибочку хліба й стакан чаю. Всівся за стіл, а там баночка з якимось харчем безплатним. Намастив того харчу на хліб, відкусив – і ніби жарука в рот ухопив. Гірше від хрону, викопаного перед оранкою. Таж бачили очі, що брали. Мусив з'їсти. Досі дітвора з реготом переповідає про це дійство. Хоч у селі далеко не кожен знає, що то за харч. Чужий він. А зветься гірчиця.

Один син він у неї, але їде! Сиротить і матір, і село. Бо ж такого гармоніста ще пошукати. Живе біля цвинтаря сліпий Іван, по кличці Дєд. Для весіллів він незамінний. Бо не тільки на обшмугляній своїй гармоніці терликає. Па-Павлові не рівня. Він не так гармонікою веселить, як частівками, котрі на ходу складає. Дивно – звідки про всіх усе знає? Та ще й про таке потаємне, що й сусідів чимось підспудним дивує. Проте не скажеш, що не характерне. Влучно складає цей солдат ще царської армії.

Але для кого тепер грати? Осиротила війна село. Ось подорослішали підлітки, так на Донбас повербувались. На них у Сукача за хатою ще з вечора емтеесівська полуторка чекає з відкинутими бортами. Декотрі вже й поприходили, а тепер стоять ніяковіючи. Не схвально в селян стовбичити, а головне – лячно, бо ж їдуть невідомо куди. Чи повернуться колись, чи назавжди?

Сукачеві, може, і байдуже. Він полишає в Липках лише материну свіжу могилу, ну й хіба що оцю розвалюху, котра зветься хатою. Правда, пусткою не стоятиме. Доки не облаштується, аби забрати двох молодших сестричок, то поживуть у ній з рідною тіткою Ганною Королихою, у котрої четверо своїх, а хата у війну згорілa. На Донбас у Вітьки яка не яка, а надія. Може б, і не їхалось нікуди, якби живі мати. Вони померли недавно. Кажуть, що від «сахарної» хвороби. У Липках чи й знає хто, що таке «діабет»? У селі хворий той, хто не встає з полика чи ліжка. Решта нездужають або «придурюються». Хіба не казала Мацеїха на його матір: «Ледащиця. Почепить через плече відро на мотузку і дринзяє через дорогу до криниці». Повірили люди, як померла.

Декотрі зараз плачуть, навіть з учорашніми недоброзичливцями обнімаються. Коли отаке, то люди ніби рідними стають. На Донбас, то не на ярмарок. Звісно, і не в Германію чи на фронт, куди, може, зо чверть села потроху пішла. Правда, дехто із завербованих і досі на вороття сподівається. Настрахані війною серця навіть при згадці про далеку дорогу крижаніють. Особливо в матерів та батьків.

А молодь танцює! І плаче, і танцює. Бо кого весілля там чекає, а когось, мо' – і похорони. Та ж головне – що не під балалайку із трьох дротинок на дощечці, як при німцях, танцювалося десь у хлівчику або на пустирищі. Сам же Па-Павел грає. Востаннє в Дубках грає. З голоду гармоніст і в селі не помер би. Може, і справді їде тому, що мати дуже набожна, а він комсомолець.

Чи надовго їдуть? Один Бог знає. Вербуються, аби не ловили по бур'янах їх ночами. Зруйнованому шахтному Донбасові потрібні руки. А вербовка – це насамперед паспорт. То мо', кому й знадобиться він потім, якщо в когось «рука» тут є. Опісля чи й на залізницю, чи й на цукрозавод із паспортом візьмуть. Їдуть ще й тому, що там якась копійка. А тут – трудодень і норма буряків для жіноцтва. Одним словом, багато хто хоч під лото-

ки – аби із села. Особливо дівчата. Окрім Деркача та Па-Павла, ще й Сонька Мішура їде, і Петрусь Палажки Кистьової, і Павло Стахів… Та вважай, чи не всі, хто за війни був ще малий для Германії, а тепер якраз у пору – чи у шахти, чи в ФЗУ, за втечу з якого теж чотири місяці відсидиш у тюрязі.

Проводи сьогодні не на пісно. Хоч і належить ще відсидіти Лисовцеві за отруєну Бомбиху, але конини повиписували всім завербованим. У Стаха, старшого конюха, хоч на роботі, може, і понизять, але стіл багатий не лише кониною. Марценя ще й коржиків на дорогу Павлові напекла, бо Стах муки клумак приніс. Хитрющий він. З порожнього мішка і то щось витрусить.

– Ти ж гляди, – наказує старий синові. До армії тобі недовго. А втечеш з Домбасу – чотири місяці тюрми. А там не краще. Та ж і слави поганої наживеш. Хоч яка там слава потрібна для колгоспного батога? У колгоспі робота знайдеться – хоч із пекла приходь. І все ж побережись. Бо ж і солдатчини потім навряд чи уникнеш.

Чи й чує син батькових настанов? Павлові – не те, що Вітькові Деркачу. Від батька від'їздить. Хоч поки й не плаче хлопець, але видно по ньому, що сльози недалеко.

Людей біля фордика то більшає, то розходяться кудись трохи. А дехто й не злазить з кузова. Там і витанцьовує. Але по всіх видно: і по тих, що їдуть, і по тих, що проводжають – не ті це веселощі.

Тільки нам, дітям, лафа. Бо й не скучно біля такого гурту, котрий зараз сумирний: і цопиків не дає, і не штурхається. Гармошка грає. Ми й знаємо, що вони сьогодні поїдуть на Донбас, але нам не хочеться аж так далеко. Це якби на станцію чи в радгосп, бо я вже скучив за ним.

Старі люди, котрі табунцем збоку, – смирніші за від'їжджих. Гомонять, щоб на душі полегшало. Бо таки хоч і не стріляють там, але під землю полізуть, та й босоти всякої туди понаїде, то й убити можуть. Хто там шукатиме вбивцю?! Владі – аби робочі руки. Отже, це хоч і не на фронт, але й не в Ходорків на ярмарок.

– Їхали б уже з Богом.

А дехто навпаки каже:

– Повезуть ще. Нехай часинку зайву подивимося на них.

– Та їм не дуже й дошкульно! Бачите, як витанцьовують гопака.

– Ой не кажіть! То лихо їхнє витанцьовує, сльози сирітські голодні.

І знову всяк тиснеться до свого. І думається, що й не люди ото, а череда, яку пригнали на бійню, але ще зарано. А хоч би й не на бійню, то все одно – стадо не вибирає, де йому пастись. Куди женуть, туди й прямує.

Вербування – не армія. Та як подумаєш, то хіба не добровільно чоловік з ополонки зимою вискакує? Отак «добровільно» й розповзаємося по чужих землях, ніби своєї мало, або гірша вона. І взагалі все життя добровільне. І на фронт ішли «добровільно», і в колгосп, і на Донбас ось...

І правильно робили. Бо тих, хто не йшов «добровільно», вже й кісточок немає. Одні «добровольці» й зосталися на Україні.

А гармошка не втихає. Ото вже натішаться липецькі, доки начальство приїде та «благословить» у далеку й «почесну» дорогу. А як же? Державна справа!

А поки що танцюють та п'ють нахильці потайки. Декотрі вже стільки тієї «бурячихи» видудлили… Але ніхто й не п'яніє по-справжньому. Усі на ногах і при свідомості. Не дуже хочеться їм вугілля довбати. Бо хіба його в Дубки повезуть? Дубчанцям, окрім лопати, сокири та вил, нічого й не треба, може. Хліб та до хліба й тут приробили б. А на що «ґезунту» не хватило б – те виміняли б. Якби ж то не… Ніби без «неї» зерно в землю не посіється. Одному Па-Павлові руки не потерпнуть? Грає й грає – навіть сльозу непрохану ніколи втерти.

Можара

Час від часу, поправляючи на плечі сажень, Петро Можара дивився то під ноги на стежку, то із сумом поглядав на ріденьке житечко, у котрім, здавалося, більше будяків та осоту, ніж колосся. До того ж побитого головнею та обліпленого хрущиками, котрі допивали із зеренця, що наливалося, і ту мізерію, на котру спромоглося цьогорічне спекотне літо. «Таки доведеться жати очерет. Бо якби й дали нажати оцієї мішаниці, то з неї й перевесла доладного не скрутиш, не те що сніпок чи китицю на покрівлю. От чи дасть бригадир на завтра коня? Бо як попойдуть жниці аж у лозняк до очерету та потомляться, то чи багато нажнуть за день?»

Якщо брати Можарину користь для колгоспу, то краще знадобився б як косар. Але тепер обліковцем, бо повинен добудовувати хату. Якби на когось, то й не подивились би, що будується. Та ж Можара – капітан запасу, кавалер трьох орденів Слави. Мав би покладливіший характер – і медаль Героя б з війни привіз.

А воював багато. Починав ще з Халхін-Голу, бо якраз служив кадрову. Потім німців гонив аж до Праги. А під кінець знову везли на Далекий Схід. На щастя, японці капітулювали.

Призивався Можара рядовим із семилітньою освітою, а повернувся ротним. Десь у перерві між війнами приїздив додому й одружився з дочкою хазяїна. І сина в недовгих перервах між воякуванням набули. А хати поки не мають. Батьківську в Олити відібрали як куркульську, а в старого Можари її давно не стало, бо продав та поїхав шукати долі на цілину. Не розжився на столипінському наділі. Повернувся, але не став будуватись, бо приїхав із цілини голяком. Тому покинув Липки й переїхав до Києва, де на той час старший син уже служив начальником районного відділку міліції. Тож клопоту особливого з придбанням та облаштуванням міського житла не було. Якби не війна й не загинув

Арсен, то всі Можари були б і по сьогодні столичними жителями. А так повертались у рідне село й будуються в міру можливостей. Старший Петрів брат Мишта зумів звести хату ще за німців. Бо відпустили з лагеря, як і багатьох, у кого «знаходились» родичі, і був вільним, доки не прийшли наші та не забрали знову на фронт.

Петро ж воював. Хату тільки тепер ставить. А зводиться вона повільно, бо нема по війні ні майстрів дужих, одні пристаркуваті, ні коштів зайвих. Добре, хоч двоюрідна сестра Степаня пустила пожити.

Поставивши сажень за хатою, Петро гукнув небожа, цебто мене, щоб зілляв на руки. За армійською звичкою любив охайність і ніколи не сідав до столу невмитим.

– То поїдемо сьогодні в леваду? – запитали мене, пирхаючи холодною водою довкола. «Ще й питають дядько, – аж дух перехопило мені від радості, бо я й так душі не чув у ньому. – А тут ще й провезтись на возі».

– Ви ж дивіться з Шурком – не забігайте, – постерігши осяяний вид мій, проказали вони, заходячи до сіней. Дядько знають, що після такої обіцянки мене й налигачем від обійстя не відтягнеш.

По обіді ми з Мишком сюд не туд та й на дорогу – чи не видно підводи. Не вгледівши, ідемо до Мишкової баби Марти, котра, сидячи на ряднині, в'язала вже у вінки ранню цибулю, а ми підносили їй з грядки, де вона ще просихала.

Та як не пантрували, а підводу таки проґавили. Зохмались*, коли вже почули могутнє дядькове: «Т-р-р-р!».

Вкинувши у візок косу, граблі та вила, дядько Можара всадовили собі на коліна Шурка й чекали на мене, бо я тупцював біля драбин у нерішучості: візьмуть і мене дядько Петька чи ні.

– Чого тупцюєш, як гусак? Сідай! – гукнули нарешті через плече. Наступної миті я вже сидів у дядька за спи-

*Зохмались

ною.

У возі не було й соломинки. Мишкові на батькових колінах байдуже. Мені ж і мулько на голих дошках, і віжками дано поправити Шуркові . Але і я радісінький. Тривога лиш, що без дозволу їду від хати. «Якби ж мама були дома… Та до череди ще повернемось». Не пускати в город з череди товару, бо в нас не загороджене обійстя, – то мій прямий обов'язок.

Аби не псувати радісного настрою, вгамовую себе думкою, що ми встигнемо повернутися. Але спокій був недовгим, бо побачив біля перелазу бабу Мацеїху, котру потайки прозивали «відьмою». «Тепер не пощастить», – майнуло в голові. Але це тривожило лише якусь мить, бо Шурко шльогнув кобилку й та побігла вскач. Візок затрясло на храпкій* дорозі, і я був змушений ухопитись обома руками за полудрабки. Від такої шаленої трясучки аж у животі ніби щось застрибало. Мені було боляче не лише від тряски, а ще й страшно, бо в задку дзеленчали й погрозливо підстрибували вила та коса з граблями.

Коня випрягли на вузенькому бережку, що повздовж хвіски, яка текла з того лозняку, де завтра мали жати очерет.

Колись, як переказують старі люди, у тих лозах та очеретах переховувались конокради. Тепер тут Глуховщина. Вважай ціле село. Бо й колгосп свій. Сільрада тільки Липецька.

Ми вже догрібали останній покіс, смакуючи, як м'яко буде їхати додому на вимощеному возі, а дядько Петька запрягали конячину, як від Глуховщини показався верхівець. Не встигли дядько повкладати в свіжу траву інвентар, а верхівець геть близько.

– Ти чого тут косиш?! – загукав сердито зверхнім тоном ще віддалік.

– Бо косу маю, – спробували віджартуватись дядько Петька, хоч і відчули, мабуть, щось недобре. Звісно, тривожилися не як перед атакою, але настрій раптово пожух.

*Храпкий

– Відтепер не будеш косить на чужому.

– Чорт його знає, де чуже, а де наше. Я думав: чуже – це те, що за кордоном.

– Іч! Розумака вишукався. Ось паняй за мною до контори, там розкажуть, де чиє. Якраз і засідання збирається.

Ми не поспішали повертати до Бухаловщини, як не спішать на всяке покарання.

– Кому кажу! Паняй за мною!

«Невже дядько Петька послухаються ото плюгавого доходягу? Та ж вони покладуть його одним пальцем, а об'їздчик з ними, як з дитиною. Оце як стягнуть зараз із коня, то знатиме». Тільки цього не сталось. Поїхали за об'їздчиком.

А Шуркові до всього й байдуже. Лежить собі у візку та пищавку майструє з плескатої травинки. І такий спокійний, ніби їдуть додому.

Сонце невпинно сідало, а ми все стояли край колгоспного вигону біля Глухівської контори. Тінь від білокора, котрий он на рові через дорогу, вже дотягнулася до нашого візка й поповзла непомітно своєю тінню далі, ставши набагато довшою за саме дерево.

Мене гнітить не стільки хвилювання, що, можливо, доведеться йти пішки додому, і навіть не те, що вже не встигну до череди, як дядькова безпорадність. Я гадав, що дядько найсильніші й найхоробріші. Мені пригадалося, як спритно колись вистрибнули дядько Петька на коня і як сміливо кинулися навздогін чужим дядькам, котрі, проїжджаючи через колгоспний двір, виманили в малого Шурка молоток, якого він ніс батькові від кузні до конюшні, щоб набити на розсохлому колесі шину. І геть не забоялися тоді дядько. Хоч тих чоловіків було аж троє. І від'їхали вже аж за село до залізниці. Та вони наздогнали й відібрали молоток. Чи били їх дядько, я не

бачив. Я б за таке відлупцював, якби здужав. А сьогодні послухалися якогось сухореброго об'їздчика. Самі дядько, навідуючись час від часу до нас, ставали все зажуренішими чи, може, сердитішими.

Додому добиралися таки пішки. Взявши на плечі косарське знаряддя, дядько Петька крокували попереду й весь час скреготіли зубами. Інколи шльогали батогом по стежці, по бур'янах, доки не відбились у пужалні ріжки й батіг не залетів невідомо куди. Вони й не збиралися його шукати, хоч я пошукав би, бо батіг був чужий. Вони тільки Шурка взяли на руки та оглядались, чи встигаю я.

Дома тривожились. Та побачивши нас живими й здоровими, заспокоїлись. На моє здивування, мама навіть не лаяли за проґавлену мною череду. Вона й Олита поцікавились тільки, чи готувати на завтра торби.

– Торби збирайте, але підете пішки, – відрізали дядько, оминувши свою природну насмішкуватість. – Трави коневі вкосив на Глухівському, то забрали в займання.

– І ти віддав? – чи то зі здивуванням, чи то з докором поспитала дружина.

– Я ще не закінчив хату, щоб із владою сперечатись, – огризнулися дядько й скреготнули зубами. – Попадись вони мені на фронті, – тільки й сказали, беручи сажень, щоб іти обміряти зроблене за день емтеесівським трактором.

Я чув, що сказали дядько, але не знав, як би вони «побалакали» на фронті. Проте вже трішки почав розуміти, що справа не в дядьковій силі й сміливості. Видно, так треба. Колгосп – це ж не дядько Петька. Тільки отой колгосп, мабуть, несправедливий, коли завтра мама з тіткою Олитою так далеко будуть іти пішки, а коняка стоятиме в займанні.

У гущавині, між очерету та лозняку, тяжіє неймовірна задуха. Жінки вже поскидали все, що не стидно молодицям, а піт усе одно заливає очі. Навіть вода, що чвакотить під босими ногами, аж по щиколотки, – тепла, як чай. Проте найбільше дошкуляє навіть не болотиста задуха, а проклятуща кропива. Вона хоча й трапляється лише там-сям, і на вид миршавенька, але мокре тіло обпікає так, ніби жарук із дубових дровець. Та ще й вимальовує узори червоними пухирцями. Як не оминають, як не видивляються ту проклятущу між очеретом, а вона сюд не туд, та й ужалить.

Та хоч би як воно було, а Олита з мамою мусять жати очерет. І то не по-колгоспному. Хоч мама на колгоспній роботі ще завзятіші, як на власному городі. Сьогодні стараються обидві, бо треба його стільки, аби вшити нову хату. Піди знай, чи відпустить бригадир ще коли обох? А на кроквах уже й лати поприбивані. Покрівлю будуть ушивати очеретом, бо з цьогорічного жита сніпків не нав'яжеш на всю покрівлю. На китиці, може, і нажнеться там десь. А вшити мусиш на початку літа, аби до осені висохла каланиця. Покаланичиш без стріхи – марна праця. Обмиють дощі.

Як ніщо не перешкодить, то, може, і переберуться родичі до зими у свою хату. Уже ж другу зиму відзимували в нас. Якщо по щирості, то й гонористій Олиті, і мамі кортить уже роз'їхатись. Два роки обоє біля однієї печі. Та ж справа не тільки в цьому. Почасти мама й у піч, буває, не заглянуть, бо нічого варити. Хіба зрідка своє єдине літрове горнятко шліхти десь між Олитиними горшками та макітрами притулять, як затірки для шліхти роздобудуть. Бо не завжди і є що варити. Та все ж для двох хата замала. Щоб там хто не казав, а кожна жінка знає, що її ніби убуває без власної печі. Олиті добре, що хоч чоловік мирить із тещею. Та стара Марта, окрім пір'я, нічим більше й не зайнята. Цілими днями біля дірявої виварки на лежанці зі своїм клопотом. Дере

на подушки куряче пір'я та й годі. Добре, що хоч старий Сапрон, Петьчин батько, зимує у старшої дочки в Соболівці. Олита чоловікового роду не любить. «Усі вони, оті Можари, як оси: приробить не стараються, а видивляються, де що погано лежить. Хіба не знає: як женив Стратон перед війною Арсена, того найстаршого, котрий у міліції в Києві служив, то чи ж не вкрали у тітки свиню. Та ще й порісну. Подейкують, що й корови та телиці, котрі часом пропадали в Липках, – їхніх рук справа. Тільки владі ніяк не попадуться. А ті, хто мимоволі щось і бачили, бо без свідків у селі навряд чи вкрадеш, ті мовчать. Тепер Можари, як поприходили з фронту, – гроза села. І старший Миша Гвардієць, і наймолодший, її Петька – кавалер трьох орденів Слави та ще й капітан. Та ще ж і відчайдушні обидва. Але живеться з Можариним родом неспокійно.

– Виконавець чого приходив? Мо`, знову в радгосп кличуть?

– У район.

– Чого аж туди? Хіба така тихоня чогось начверила, щоб аж до району?..

– Чи ж туди тільки за вичворки викликають?

– Відтоді, як батька розкуркулено, мені здається, що влада для того й існує, аби над людьми глумитися.

– І чого ти, Олито, так на цей світ обізлилась?

– А за що його любить? Та й не на світ я сердита, а на владу теперішню. Вона гірше оцієї кропиви. Правда, кажуть, що від кропиви грому не будеш бояться, – зводить на жарт жінка суперечку. «Не гарно виходить. Степаня для неї жне, а вона – з просторікуванням. Все одно горбатого труна вирівняє. Як уже хто налагодився жити змалечку, то таким зостанеться й до останочку. Хіба Степаню перепреш, що колгосп – гірше ярма? І що за непу було довільніше людям. Хоч я й не чоловік, але в цьому розбираюсь добренько».

Степаня куркулів незлюбила ще дівчуром. Пішла одного дня весною до Пня сапувать, то й сьогодні, як пригадає – аж руки тремтять. Такі тоді видалися ті заробітки. Бо, може, ще й замала була до тієї роботи. У хазяїв старайся, як вони. А хочеш найнятися ще й другий раз, то краще старайся. Це в колективі: доки посходяться, доки розберуться, хто де ставатиме, – чверть дня пробіжить. Сюди тень – туди тень, та й пройшов увесь день. А в радгоспі, ще як зорганізовувався, то не встигло сонце з обіду, а дівчата, сапуючи висадки, уже й співають: «Сонце спускається – прикажчик пари пускається. Пусти нас до хати – не будем співати».

– Із твоєї дзвініці – то держава, аби на зло людям. А по-моєму: якби кізонька не скакала, то б і ніженьку не зламала. Для чесних людей держава тільки для порядку. Оце й до мене виконавець приходив, щоб медаль ішла получать у районі. Хто що заробив – те й має.

Мовчить Олита. Бо що скажеш дурній вислужниці, котра літо й зиму бігає на ту роботу, а в хаті – нічогісінько. Не зважаючи на Олитині балачки, мама кажуть своє:

– Оце думаю, що його зодягнути по ту медаль? Хоч би кофта доладна та спідниця. Як про взуванку: то літом хто ж із нас взутий ходить?

Тільки хіба Олита не відає, що в цієї «стахановки» в скрині й мишам нічого їсти. Але мовчить. Бо що скаже? Недарма мовиться: «Чого дурний? Бо бідний. А чом бідний? Бо дурний». Ось нехай іде по ту медаль та на цицьку собі й почепить, коли тільки залізячку й заробила у влади.

Додому повертаються ледве живі, так натомилися й напеклися під сонцем та пожалилися кропивою. Напевно, мамі не забудеться ніколи цей очерет, як оте колишнє сапування у Пнів. А я радий, що вже додому.

Квіт

Щойно в колгоспі розпочалася косовиця, як в одній

із двох розкуркулених хат, що в саду під селом, обладнали одноразову харчівню. Пшоняний куліш почали варити не тому, що до спільного казана з поля ближче, ніж косарям додому. Село поряд, і загайкою часу можна б зневажити. Та й нетривкий пшоняний куліш – не косарська харч. Косареві б шмат сала, півбуханця хліба та півглечика кислого молока, аби погасити непрохану спрагу. Колгоспний казан забулькотів кулешем, бо в багатьох і кандьору бракувало. Хліба тепер у деяких – тільки до Різдва. Отож для когось із косарів ця тарілка пшоняного кулешу, та ще й засмаченого, хоч і рапсовою олією, – неабияке підкріплення. У кого є дома щось ситніше, ті до харчівні не заходять.

Я цей куліш їв, ще коли ходив, неділі півтори, до колгоспних ясел, котрі он у тій другій хаті з широчезною стріхою у торці, де в обідню пору багато сонця. Та коли розпочалася косовиця конюшини, столування моє припинилось. Одного сонячного ранку, як оце зараз, щойно поснідали, було сказано не розбігатися, бо щось має казати колгоспний голова. Олійник відразу зачитав прізвища дітей-перероствків (серед яких була й моя), котрі мусили залишити ясла й більше не приходити. А хто хоче заробити до вечора стакан пшона, мають узяти дома якусь посудинку й приходити за Шпака на буряки збирати довгоносиків. Оте сказане було для мене гірше від маминого прочухана. Я вперше в житті пожалкував, що такий великий і потрапив до того страшного списку.

Ще біжучи додому, я вирішив узяти зелену, з відбитою шийкою, але з дротиками всередині, бутельку, в котру зимою купуємо в лавці карасину для гасничка. Зараз вона стояла порожньою, бо літом не світять. Назад я також біг, бо вже давно всі по роботах. Поспішаючи, я й гадки не мав, що стати до роботи не так то й просто. Поминувши Шпакову хату, побачив за городами цілий гурт людей.

Мені ніколи не доводилось отак от, без мами, робити щось самому. Іти до гурту я соромився, бо вони вже

збирають кузьок, а я тільки прийшов. Потоптавшись у нерішучості, розчарований, я з прикрим настроєм поплентався додому. Що було увечері, коли мама прийшли з канавок, розповідати тяжко. Мене не били, але краще б уже відлупцювали, так мені було стидно.

Гнітючий настрій ятрив душу й мені, і мамі, доки на подвір'ї не з'явився дядько Петька з косою за плечима. Після його поради я, хоч і голодний, але був на сьомому небі. Завтра в обід я мав прийти до тієї косарської харчівні, що біля ясел, і сказати бабі Полтавці, аби віддавала мені дядькову пайку кулешу.

Мама частенько посилають до сусідів: чи по ножиці, аби мене постригти, чи ще по щось, бо в нашій хаті завжди всього бракує. Ці позички мені, як свіжа вавка на босій підошві, але перечити мамі – гріх. От і завтра повинен сам випросити кулешу. Воно, одне діло, коли тебе посилають мама по щось для двору, і зовсім інше – просити для себе. До обіду, мабуть, ще довго, але я вже давненько тупцюю на польовій дорозі навпроти Штундикової хати, у котрій тепер харчівня.

Уже декілька разів закрадалась думка піти звідси. Навіть ховався за кущі, аби не так пахло. Але як підеш додому, коли від учора ще тисне під серцем, а слина котиться, ніби сік із берези весною. Ти її ковтай, а вона десь береться. «Може спльовувати?» – міркую, вкотре проходячи неподалік харчівні. «Під яблунею, що на розі ясел, солодкі яблука вже величенькі. Вони хоч ще зелепухи, та не такі й гіркі. Тільки сьогодні туди не можна. Ще скажуть, що прийшов красти, то й кулешу не дадуть».

По зелепухи не йду. Ну їх. Та й у животі потім від них ріже. Відколи тут, пантрую за косарями, що аж під залізницею. Здається, що тим їхнім ручкам кінця не буде, так довго докошують їх.

Про те, що треба буде якось виклянчити куліш, поки що не дуже й думається: «От якби дядько Петька сюди зайшли та сказали Полтавці. Тільки хіба зайдуть? Ніби їм у голові вчорашня обіцянка. А коли не скажуть, то

баба Полтавка можуть і не повірить».

Хоч як по-ледачому повзе по небу сонце, розморюючи та ослабляючи все і всіх, та все одно доходить до тієї височини, коли тіні під яблунями стають не довгастими, а круглими, як темні фартушки побіля прикорнів на траві. «Тепер, мабуть, недовго», – відмічаю собі. Але від цієї думки в серці більшає боязкості, бо скоро доведеться вимовляти оте кляте: «Казали дядько Петька, щоб ви…»

А під залізничним насипом вже й справді косарі докошують свої ручки та, закинувши на плечі коси, вирушають по одному до села. Хто йде сюди, а хто правіше – прямо до хат. «Чи то не дядько Петька пішли напрямки? Авжеж що вони! Тепер таки доведеться самому…» – з гіркотою та відчуттям підсиленого неспокою знічуюсь я, метаючись між вибором: піти геть чи залишитись.

З подихом легенького вітерцю з поля війнуло соковитим запахом скошеної конюшини. «І чого воно так смачно пахне? Люди ж конюшини не їдять? А слини в роті ще більше стало. Як його краще, – міркую, – чи зайти перед косарями, чи після? Якщо після – то може нічого й не лишитись, а як раніше, то соромно, бо ж не косив, а їсти приперся першим».

А косарі все ближче. На душі – як у приреченого до чогось найстрашнішого. «Може, закличе хтось із дядьків? – утішаю себе, аби розвіяти хоч трохи невидимий тягар. – Але хіба покличуть? Вони ж не знають, чого я тут. Хіба дядькам видно, що мені дуже хочеться їсти?»

Тим часом чоловіки вже розвішують на гіллі коси й підходять до широкої мідної миски, щоб сполоснути руки чи й хлюпнути в розпашіле чоло свіжою водою. Помившись, одні витираються довжелезним полотняним рушником, що висить на сучку вишні. Інші – струшують воду з рук, а потім хто тре їх об штанину, а хто – й об білу полотняну сорочку. Затим вони пірнають у прохолодні сіни, звідки смачно пахне упрілим пшоном.

Я вже відчаюсь підійти до самого порога, але все одно ніхто не закликає. Мене ніби й немає для них. Від

нервування пересохло в роті й паморочиться в голові. І чим довше стою в напруженому очікуванні, тим гнітючішим воно стає, хоча, здавалося б, що гіршати вже нікуди. Кілька разів поривався навіть піти геть. Та щойно відступав на капелюшечку від дверей, як немилосердний голод штовхав до порога. Додавала рішучості й думка про можливу мамину прочуханку. «Бити за те, що не посмів попросити, не будуть, а стидать – вистидають».

Зважаючи на те, що вже майже всі пообідали й подальше зволікання може залишити без їжі, таки наважився.

Боязко переставляючи задерев'янілі ноги, як в окріп, ступаю в сіни. Після яскравого сонячного світла чи, може, від міцного духу страви перед очима попливли кола. І такі різнокольорові, такі розпливчасті, що через них нічого й не бачу перед собою.

– Тобі чого, хлопчику?! – почув м'який, але збуджений голос кухарки.

– Я прийшов, щоб ви… – почав перехопленим голосом, але запнувся. Та баба Полтавка чекала відповіді. – Казали дядько Петька, – випалив несподівано для себе, – щоб ви насипали мені його кулешу, бо вони не прийдуть.

Після такої промови, я ніби з лещат себе витягнув чи від зашпорів зимових відігрівся. Навіть кола з-перед очей кудись поділися. Я враз відчув якусь радість, ніби оце переплив «бездонний» Вирок в Ірпені.

– А чий же ти?

– Та це ж Степані Віцькової. Свій! – виручив мене Ганьчин дядько Михаїл, котрий більше не сторожував у саду, бо вичуняв.

– Якщо свій, то ходи, дитинко, сюди. На ось тобі, косарику, кулешику.

Чи від отого «косарику», чи щось інше стало причиною, але мені враз перехотілося їсти, а зробилося так, ніби ногу шклиною десь у кущі розпанахав або на стор-

чак нахромився п'ятою.

Пригамовуючи, як міг, той несподіваний і непроханий біль, я насторожено й невміло поніс свою череп'яну миску на самий край довгого дощаного гуртового столу, за котрим уже нікого майже не лишилося. Ніс оту довгоочікувану страву, наче щось дуже тяжке, що його боявся упустити.

Моє обличчя, хоч і засмагле, тепер горіло полум'ям, а в очах знову замиготіло. Тільки цього разу не широкими колами, а дрібнюсінькими комариками. Одночасно з цим запекло під повіками, ніби туди сипонули піску. Мені було так соромно й моторошно, що коли б можна провалитися під землю, то почувався б там найщасливішим. Хотілося зробитись невидимим, розтанути, зникнути з цієї хати, хоч на мене вже ніхто й не дивився.

Але ні стіни, ні вальцьована глиняна долівка не розступалися, а навпаки – тиснули задухою. В одну мить я спітнів. Куліш у дерев'яній ложці зробився не розмазним смачним їстивом, а жорствою, що залишається в глинянику, коли мама білять хату, і котру не було сили донести до рота. Сльози, як і гарячий піт, були самі по собі. Хоч як я силкувався стримати їх, але за повіками все повніло й повніло.

За котроюсь недалекою за ліком ложкою я заплакав. І заплакав так жалібно, хоч і нишком, як не плакав ще ніколи. У мене не миналося й дня без сліз: як не від маминої різки, то від чиїхось стусанів або інших образ, за які не міг віддячити. Але ті сльози притамовувалися біллю тіла та злістю на свого кривдника. Вони видавалися не такими пекучими, бо були помстою за вчинене зло. Від них легшало на серці. А ці – найпекучіші. Бо не з очей вони, а з самої моєї душі. Зараз мені нічого не боліло, ніхто не лаяв і не лупцював. Я плакав від жалю до самого себе.

– Приходь, дитинко, завтра з дядьковим котелком, то будеш їсти з мамою.

Схлипуючи, я нарешті насмілився покласти ложку й з великою полегкістю піти до дверей.

Я чув слова баби Полтавки, котрі дали зрозуміти, що вділятимуть кулешу, якщо приходитиму. Тепер, окрім сорому за сльози, на мене вже нічого не тиснуло. Навіть кудись поділося відчуття голоду. А десь у душі, переважаючи щойно пережите, відбулося щось нове й переможне, чого не було в мені ще геть недавно. Я не наївся, але був щасливий, бо відчув на собі доброту баби Полтавки й зайвину усіх сьогоднішніх переживань. Виявляється, у житті інколи все простіше, ніж ти про це думаєш.

По колоски

По колоски я не ходжу щодня з усіма сусідськими дівчатками та хлопчиками не через те, що «ледачий». То неправду кажуть бабця Мацеїха. Не ходжу по колоски, бо звідти проганяють, вважають злодіями, що державу обкрадають. То голова, коли їде неподалік у якійсь справі кінною лінійкою, шугоне нас, як горобців, то агроном зрідка. А вже об'їздчик Осавуленко – так той і одлупцювати може, або й до сільради, якщо конем верхи, погнати, ніби ти теля чи лоша. А коли без коня навідається на стернище до нас, то оскільки він не так давно з фронту, бігає, як жеребець.

Мама часто повторюють приказку: «Що літом ногою, те зимою рукою». Хоча ті колоски дужче треба, бо від війни щозими хліба – правда, не тільки в нас – лише до Різдва, проте на стернище не посилають. Ото лише коли сердяться на мене, то й скажуть: «Як байдики бити, то краще б по колоски йшов».

Учора Осавуленко не застав дівчат, бо був на ярмарку в Ходоркові, то сьогодні вони йдуть бадьоро. Прочувши про цю вдачу, наважився і я, почепивши через плече брезентову торбинку з-під протигаза.

– Може, як почали орать стерню за залізницею, то не

будуть ганять? – міркує голосно, аби дужче підбадьорити молодших, Мацишина онука Льоня.

– Кажуть бабця, якби ми не ходили гуртом, як череда, то, може, і не проганяв би. Поодинці треба.

– Ну то й ходи сама, – огризається донька моєї хрещеної Олька-торбохватка. Так позаочі на неї кажуть, бо в повоєнну голодовку вихопила торбинку в баби, що вийшла до львівського поїзда, аби вторгувати щось.

Мені краще не втручатися. Не люблю сварок. Особливо зараз, коли йдемо по колоски. Іду з усіма, бо сам би забоявся.

Ось уже й колгосп. Так називають місце, де всякі хліви тваринячі та конюшня з майстернями й реманентом польовим. Вважай – третина дороги. Далі хати тільки по праву руку. Стерня, до якої йдемо, – аж під лісом за насипом.

Колгоспне господарство від дороги відгороджене воринами, прибитими до кілків. Під оцим тином рядочком виставлені всілякі, не потрібні зараз, землеробські знаряддя. Ми любимо з хлопцями тут побавитись: якщо хочеш погойдатися на пружному сидінні кінної гребки – будь ласка, посмикати за кермо кінної сівалки також ніхто не боронить, бо не побачить від майстерень. Одним словом – гуляй не хочу.

Але треба поспішати, бо дівчата вже далеченько, а ми зі Степанком повинні ще заглянути до розкопаного ямища майбутньої криниці, з цямринами в зруб. Он далі до лісу – там криниця з цементованих кругів. Але всенького скота вже не напоїти, бо й людська череда, що вечором іде з Ірпеня, заходить до жолоба. Із цементової люблять наливати в посудини. Бо дуже холодна…

За насипом нарешті й стерня. Від залізниці вже й поорана. Вдень трактор молотарку крутить, аж он по той бік дороги, а по ночах оре цю стерню.

Найбільше колосків зараз аж під лісом, де конячий цвинтар. Від дороги повизбирувано.

Як зграйка журавликів, нипаємо нагинці босими ногами по колючій стерні. Згодом трохи розбрідаємось у різні боки. Ідеш отак зігнутий і видивляєшся бажаного колосочка в стерниську. Назириш – затиснеш у спітнілому кулачку й нипаєш далі, аж поки не натопчеш повну торбинку. У товаришів торбини з домашнього полотна, і побільші, ніж моя з протигаза. Та доки й цю назбираю, то спина стане кілком, а перед очима – ряботіння.

Одна вигода на колосках – можна підхарчуватись, як пристанеш і ноги та руки почнуть тремтіть. Тоді пом'яшкориш у жменях кілька колосків, продмухаєш від остюків – і жуй. Навіть смачно. Тільки втрачених колосків шкода, бо ж не в торбу пішли.

Мені не так, як Мацеїшиним чи Зінчиним. У них як хтось уже назбирає, то допомагають родичеві. Я ж мушу назбирати сам. Уже й від гурту відбився, бо що то за збирання – одно перед одним наввипередки?

Від роботи відірвали дівчачі крики. Розігнувся, а вони самі вже аж під лісом на рові й чомусь щосили розмахують руками, ніби рій на них напав, та показують у бік залізниці. Про що гукають – не розчую. Бо й у вухах шум. Глянув на насип, а по рейці, балансуючи, як і ми частенько робимо, бавлячись, іде якийсь чоловік. Нічого ще не второпавши, я мимоволі «пасу» очима того балансувальника, аж поки він не опиняється зовсім недалеко. «Та це ж Осавула! – сполохалось моє єство. – Так он чого вони дриґались!» Зиркнув до лісу, а всі вже за ровом. Кілька кроків – і вони в кущах.

Схаменувшись, метнувся бігти. Тільки навіть коні, котрі беруть відразу вскач, швидко стомлюються. Я рвонув з усіх сил і враз захекався та ослаб, то вже біжу не так і швидко. Але гонитва ця нерівна. Об'їздчик пробіг уже половину поля, що між нами, а мені до лісу, котрий ніби відступає назад, ще бігти й бігти. Тікати з кожною миттю щораз тяжче. Ще й від страху ноги в'януть. Найгірше, що в горлі робиться так, ніби там хтось натягує суху шершаву перетинку. Ще мить – і вона стулиться, що й не дихнеш. Серце тепер ніби не в грудях, а ось воно

– на животі. Якби був у сорочці, а не в одних куценьких штанцях, то подумав би, що воно в пазусі. Ось-ось ніби вистрибне в колючу стерню, котра вже геть пообдирала шкіру на щиколотках і закривавлених литках. Та хоч як щодуху біжу – так не бігав навіть за коляскою, а до лісу ой-ой як далеко.

– Сті-і-ій! Сті-і-ій! – горланить на все поле могутнім голосом недавній вояка. Він женеться чи не вп'ятеро швидше від мене – маленького та худенького. Збоку ця гонитва, очевидно, схожа на погоню хорта за кроленям.

Від страху я боюсь озирнутись, але вже чую шурхіт стерні під черевиками свого переслідувача й глухе стугогоніння його бігу. Тікати від Осавули безглуздо, але й зупинитися добровільно – теж несила…

– Дядьку, я більше не бу-у-ду! – заблагав я, плачучи. – Ось побачите, що більше не прийду по колоски. Їй-богу, не прийду!

– Ти чий? – грізно допитується теж засапаний об'їздчик.

– Степані Віцькової, – зізнаюся, аби хоч не повів до сільради.

– А то хто?

– Я з ними не збирав. То якісь чужі, зі Скочищ, може, прийшли, – хоч і переляканий, але брешу.

– Ну гляди! Хай-но збрехав! – вірить Осавула, бо й сам бачив, що вони були далеко від мене.

Після допиту «вар'ят» витрушує з моєї торбинки в стерню ретельно втрамбовані там колоски, розшвиргує та втоптує їх черевиками, а витрушену торбинку кидає мені під ноги.

– Це що ти Степанін! Ще раз поймаю, то пожену до сільради! Іди, щоб і духу твого тут більше не було!

У перші хвилини на волі й колосків не жаль. Навіть за маму гордість, бо якби не «Степанін»… Аж за переїздом, коли вже геть відхекався й не стукало в грудях, усвідомлюю своє горе. А ще ж баба Мацеїха будуть,

може, цвікать у вічі, що от її дівчата й не попались. Жалько мені себе і соромно.

Посиденьки
(реформа)

Зимової пори, як мовиться, «коли ні плуга, ні ріллі – то виспишся доволі». Висипляємось і ми з мамою. І часу на посиденьки – хоч відбавляй. Мама й не люблять набридати собою, та хіба вибудеш дома від світанку до смерканку? Воно сутужно й одному в цій убогій озії, котру зимою й натопити нічим, але незатишно й тоді, коли ми не єдині господарі в хаті. Мені то байдуже. Я ще й не відчув по-справжньому, що таке наше. Жили майже завжди при комусь. Це мамі може бути тіснувато, бо не один її горщок у печі, а ще й Олитині. І тісно не тільки біля печі. Бо ж там тепер здебільшого Олита. Не посидиш толком і на лежанці. Бо баба Марта щоденно сидить там над облущеною виваркою з пір'ям.

Отож ніби й у своїй хаті, і ніби й зайві ми тут. Від осені це вже третя зима пішла. Хоч Петька й не промах, а хати ніяк не кінчить. Воно – як ото тинятися, не знаючи, у якому кутку себе притулити, то краще піти до когось на посиденьки. Надворі ж зима – то всі по хатах. Найчастіше мама йдуть зі мною через дорогу, до Мацеїхи. У Марцені від війни чи й були. «То така гордячка, що мені там не місце». Нечасто буваємо й у Ліксандри Перепеличихи. Відколи Дмитро не прийшов із фронту, вона й кума тепер повноцінна. Але гостям не дуже рада, бо чогось майже ніколи не злазить з печі, а цілими днями – животом на черені. На шлунок нібито скаржиться. Однак думається, що то все Дмитрове поліціювання винувате. Люди злопам'ятні на таке. Та, правду кажучи, не тягне туди маму, бо незатишно там якось. Кварта алюмінієва така заяложена біля відра з водою, що й напить-

ся гидко. Ліксандра тільки на язик гостра. А господиня з неї… Хіба раз покійний кум Дмитро зафурделював у жінку мискою з якоюсь сьорбанкою або й буханцем хліба жбурляв спересердя, бо ті її ляпанці, а не паляниці, як у добрих господинь, чи не допечені, чи так глевкі, що в душу не лізуть. А сіль та соду частенько позичає, але ніколи не віддає.

Правда, як говорити про хліб, то зараз і такому були б раді. Навіть у котрій хаті чоловік є, то й там справжнього не печуть. Як не жолуді добавляють товчені, то лушпиння картопляне. У Ліксандри Дмитро, як був поліцаєм у війну, понастягував лахміття, то оце возила, мабуть, щось із того манаття в Західну й наміняла трохи пашні. Та чи ж наїсися з отого клумака, котрий жінчиною силою привезений аж іздалека? А, може, ще трохи й відібрали дорогою чи й украли. Бо й таке з тими, що їздили в ту далеку путь, траплялося.

Оксана, сестра Ліксандрина, була в Києві перед війною височеньким партійним начальством. Ті, котрі більше знають, кажуть потайки, що арешт німцями Оксани не обійшовся без Дмитрового доносу. А що було у квартирі, забрав собі. Тільки хто в цьому розбереться? Може, воно й до Оксани якимось нечесним шляхом прийшло після революції? А що до її загибелі Перепелиці причетні, то, скоріше, – брехня. Бо хоч який у хаті рейвах і долівка до півдня не метена, а великий Оксанин портрет завжди прибраний вишитими рушниками над столом у світлиці. Воно може бути, що чує кицька, чиє сало з'їла. Тільки таки навряд. Бо Дмитро в селі чимало й доброго робив. Скажімо, як забирали людей на розстріл під Питель, то хіба не він попередив Мацеїху, аби приховала де дітей Фількових, бо Філько її головою сільради був, то розстріляли з жінкою. Але в народі кажуть: не впійманий – не злодій.

У Мацеїхи найпривітніше. Тут і пожуришся, то стара панська наймичка вислухає разом із дочкою Ганькою. А Ганя така, що й мертвому спрагу вгамує, і сподіваннями

втішить.

Мацеїха хоч і буркотлива, бо ще в панському дворі, де служила на кухні, порядку навчена, але в хаті така, що і я її шаную. Тепер в обійсті їхньому одне жіноцтво. Окрім дочки Гані, двоє Фількових та двоє уже Ганіних дівчаток. Хоч Михаїл і поклявся, що наступним буде хлопець, але поки ні хлопця, ні Михаїла. Бо в тюрмі. За язик восени забрали на два роки. Зерна за контрактацію теляти не видавали. Пішов у контору, «побалакав»… Зерно привезли уже на другий день, а до районного суду викликали через тиждень. Відтоді й сидить «за хуліганство».

– Та чого ви, мамцю, переживаєте, – потішає Ганя, – коли з полону німецького два рази тікав і живий, то з тюрми вернеться. Перебудемо якось. Більше мучились, то й ще потерпим. Добре, що зерна запасся. І за теля віддали, і з Західної трохи привезли з Ліксандрою.

– Вам терпимо, – стоять на своїй «безталанності» моя мама. – Городів два: ваш і дівчачий. Та й обробите впору: бо й гурт великий, і бабця не в колгоспі вже, то завжди біля хати. Нічого ніде не пропаде. Не як у мене – все хапком-лапком.

– Бо якби, Степаню, і ти менше гляділа колгоспної роботи, а за своїм господарством слідкувала, то й тобі легше було б. Вутінька не показніша з виду за тебе, а приторговує – то й живе безбідно. Щоосені бере курчат, котрі підросли за літо, та цукру в буряківниць наскуповує по селі чи в Ходоркові, та й везе туди, де що ціниться. Курчат – здебільшого в Київ, а цукор чи зернята слоняхові – у Коростень чи ще куди. Вутінька знає, де що вигідніше продать. Та ти ж сама їй щороку щось збуваєш за безцінь, бо незвично тобі базарувать.

– Я так не можу. Мені – тільки те, що зароблю своїми руками. А красти або спекулювать – то не моє.

Подібні балачки щоразу. Інколи й про подальше щось. Війна дорослим з пам'яті не сходить. Хтось ніби-то бачив голу жінку на перехресті доріг. А це, кажуть люди, – війна.

Я завжди з мамою. І щоразу радуюсь, коли ми йдемо до Мацеїхи. Там і тепло, як у вусі, і бабця ніколи у своїй хаті не лаються і про мене нічого поганого не розказують. Та й слухняний я завжди на посидінках. Бо хоч і не усвідомлене, а десь там у душі тліє сподівання хоч би на тонесеньку скибочку хліба, котрою іноді пригощають. Хоч мама завчасно й наказують не брати, бо ми не старці, але сусіди часом таки умовляють узяти гостинця.

Від осені в Мацеїхи щодня фурчало веретено або шуміла коворотка. Та тільки-но минув третій день Різдва, поховали те, а поставили верстат. У них хата надвоє, то верстат у меншій передній кімнаті. У тій – де піч. Нам також полотна треба, бо й на ліжку рядно посітилось, і на лежанці рядюжка давно зотліла й тримається ледь-ледь. А ще ж і мішок хоч би один в обійсті. Та й сорочку треба, щоб перевдягтись, як випереться забруднена. Я то завжди чекаю голий, як тепло, або чимось напнутий на лежанці, доки висохне випрана. Багато чого нам бракує. Але, як кажуть у народі: «Багатому й чорт діти колише, а бідному й нянька не хоче». Хіба не сіяли мама, як і всі сільські жінки, конопель минулого літа. І вибрали, і прикопали у хвосі, як люди. Сподівалися на мичок кільканадцять. Та злива все загубила. У кого хтось був дома зі старіших, то встиг витягнути із води, а мама ж у полі день при дні. То наші попливли. Нахабніші натягали собі біля греблі, куди пригнало коноплі. А мама після роботи дулю застали. Тільки якби й застали якусь мичку, то хіба рука піднялася б тягати невідомо чиї? Вода все перекошлала, то дзуськи впізнаєш, де чиє. Тепер у нас і мотузочка ні з чого зсукати. Та й що зав'язувать? У хаті ні мішечка з пашею, нічогісінько. Хіба що мені на тятиву до лука мотузка треба. А ще я змайстрував собі ковзан із ломачки та дротини, то треба буде примотузити його до взуванки, як лід на ставку замерзне.

Трах-трах! – стукає лядком* Ганя. П-і-і-і! П-і-і-і!

*Лядок –

– скрипить педаль старого як світ верстата. А затим «Ф-у-р-р» – шмигає човник між основою… І знову все спочатку.

Коли полотна напрядається, що й лядком ніде розмахнутися, Ганя відклинює вал і домотує на нього наткане. Потім, забивши назад дерев'яний клиночок, пряде далі.

Чекаю, коли ткаля мінятиме шпулю в човнику, бо вже геть мало на ній ниток. Тепер я все чисто знаю, що й за чим робиться. «Якби це мені дали попрясти. Хоч би кілька разочків лядком пристукнути, та нитку човником пропустити між засновою. Я б, може, ще швидше за цьоцю Ганю все зробив. Та хіба ж дадуть. То ж не гульня».

Згодом стомлююся пантрувати за руками ткалі й крадькома переводжу погляд на фіраночку, котрою завішена пічурка по праву руку від жерла печі, над коцюбником. Там, напевно, стоїть засалена дерев'яна, з тріщинкою по кантику, риночка із вишкварками.

«Чи це в них ніхто тих вишкварок не любить, що завжди там вони є? Тільки хіба таке може бути, щоб не любити?» Я знаю: треба довгенько сидіти, аж доки хатні не сідатимуть обідати. Тоді мама заспішать додому. Та поки розминатимуть отерплі ноги, бабця Мацеїха або тіточка Ганя відріжуть скибочку й мені. Такого ще не траплялося, щоб не пригощали. Що беру не завжди – таке буває. Ось і вчора довідмовлявся, доки перестали впрошувати. Як вийшли з хати, то аж плакать хотілося. Та вже не вернеш. Чекав оце сьогоднішнього пригощання. Тепер уже нема дурних. Мені зрозуміло, що дають від жалості. Але ж так хочеться їсти. За третім разом візьму, хоч мама й сваритимуть. Самі ж недавно бідкалися. Мені ці бідкання їхні в сусідів аж любі, бо після таких балачок хоч би й камінне серце в господаря, то вгостить.

– Це вже твій наступної осені до школи? – запитують тітка Ганя, може, і не вперше в цій хаті. Та про щось же треба говорити.

– Авжеж, – гордо кажуть мама, – ще минулої осені ровесники пішли. А йому бракувало три місяці до семи. Плачу від того було-о-о-о. Цілий ґвалт. Але не взяли, то й добре, бо й ні в чому йти. Пальтечко, котре Кася у війну привезла з Києва, геть обстріпалось. Хіба ось не видно: і рукавці до ліктів не дістають, і поли коротенькі. Назбирала рублів двісті. Думала: куплю одежинку та хоч би буквар для початку. Так на тобі – реформа. Якраз тих грошей на кусок мила й хватило. Навіть на гостинця дитині не зосталось.

– Оце така житка, – співчуває Ганя. – Хто на залізниці чи на заводі (про радгосп сусідка не каже, щоб не ятрити душу мамі), ті получать наступного місяця зарплату новими, то їм ніякого чорта. А колгоспника ця реформа без ножа ріже.

Із посидінок поверталися аж під вечір. Бо й дня того зимою – як кіт наплакав.

– Бач, сонце сьогодні вухате, на мороз, видно.

– Що у світі нового, сусідко?! – гукає від свого подвір'я Стах.

– Хіба я де буваю? – відгукуються мама, дивуючись, який це вовк у лісі здох, що Стахові закортіло перемовитись із бідною «покидачкою».

– Ну як же! У брата хату розшивають, а ти нічого й не знаєш!

– А й справді! – щиро дивуються мама, зирнувши на Шпаківку. – Ти диви! Одні лати біліють. А мені й досі тіло пашить від кропиви, як згадаю той очерет!

– Знайшла на що скаржитись, – чи то кепкує, чи й серйозно каже. – У твого родича, певно, душа щемить від такого, а ти про пожалені литки.

– Нічого не казав. Може, задумав соломою вшить?

– Правлінці вчора постановили порозшивати всі порожні хати скотині на пашу. Дивись, завтра до тебе по загату приїдуть.

Що вона, дурна баба, може сказати на це? Раз розшивають, значить виходу другого в колгоспі нема. Чула,

що вже дві пари волів «Сімнадцятий» віддав «прогресівцям» за хуру сіна. У них ярі, то сінокосів більше. А наш колгосп ледве поставку сіна в державу вивіз.

– Мам! Ходімо вже, бо я змерз! – тягну її за рукав.

Мама тяжко зітхають, глянувши ще раз на оголену родичеву хату, котру в безлисті добре видно з того кутка (а вона ніби велетенський скелет кита, обгризений до ребер), і йдуть до хати. «Тепер Петька ще й на ту зиму аби вибрався. Якби хоч Олиту не посадили. Чи подала партійна секретарка до суду? А мо', тільки полякала, як буряки в мішку з гичкою витрусила?» Хоча мама й не люблять злодіїв, а конче Можар, але й садовити людину за кілька буряків, котрі взяла в торбу, щоб завтра спекти в печі, бо солодші, ніж городні, теж не по-людськи. А дійде до суду – менше як два роки не дадуть. Коли шість місяців примусової праці їздовому або конюхові, як кобила лоша скине, дають. Або й за невироблений мінімум трудоднів. То за це – вже й говорити нічого. Хіба що, може, з животом не посадять? Видно, хтось напоумив Петьку.

Стах

Стах сидить навпроти вікна на ослінчику й підшиває биті валянки. На широкій лаві розкладене шевське начиння. Зі старого фанерного ящичка, що від котроїсь із Миколиних посилок з Вільнюса, де він служить після фронту старшиною, і зрідка дещо присилає батькові, стирчить всіляке шевське начиння та дерев'яні цвяшки, наколоті господарем он із того березового криженика*, що видніється на комині над піччю. А ще в ящичку видно пучечок свинячої щетини, та посмугований дратвою шматок зашмуляного воску. Вивершується все це

*Криженик –

чималим клубком добротної дратви з веретена. Із-за ящичка видніється пара закладок до дерев'яних копилів, котрі валяються на рудій глиняній долівці під лавкою.

Час якраз такий, коли вже пройшли старші школярі другої зміни в школу, а молодші – ще десь на виході із класів, то на кутку порожньо й тихо. Навіть собака ніде не дзявкне.

Ледача тиша зараз і в хаті. Хоча, як прислухатися, то якийсь невловимий шурхіт таки є. Час від часу він доповнюється прицмокуванням. Це Стах, облизуючи губи, все ще смакує нещодавнім обідом. Особливо шустренька тоненька верхня губа, котрою він вправно пряде, ніби згрібаючи із зубів залишки страви. При цьому шкіриться ряд його дрібненьких зубів. Усмішка в чоловіка якась кокетлива, жіноча. На людях рідко коли й зникає з безкровних вуст. Вона таки робить мордате обличчя привабливішим. Але воно від цього і втрачає. Бо немає в тій посмішці щирості. На тімені в чоловіка круглим широким млинцем плеската лисина. Коли він морщить свого тоненького коршачого носика, лисина серед голови брижиться й сповзає до потилиці.

Марценя пішла за вдівця на троє дітей не лише через свій немолодий вік, а й через те, що з її погордливим характером та з неприваблівою вродою, окрім вдівця, уже ніхто й не сватав. Стахові діти від першої жінки роз'їхались. А їхній єдиний спільний синочок Вася живе, як котик у теплій та ситій комірчині біля сметанки. До того ж і ледачкуватий, як кіт. Але радує обох, бо, як розм'якшений віск, вбирає з натхненням усі «родительські» повадки та повчання. Ще й із сільських подій нічого вартісного не проґавить. «Не пропаде між людьми», – вихваляються в години злагоди одне одному батьки. Від тієї весни, як скалічено на конюшні Бомбиху, Стах, на котрого й упала підозра, вже не старший конюх, а бригадир садово-городньої бригади, у якій здебільшого пристарілі колгоспниці й жінки,

що їх звільнили від «мінімуму» трудоднів і вважають не придатними для польових бригад. А насправді це жінки, у котрих хитріші чоловіки. У цій бригаді не надриваються, як у польових. Тут немає проклятої півгектарної «норми» буряків. І не був би чоловік Стахом, аби не знайшов у своїй бригаді місця й для Марцені. Тут не тільки робота посильна, а ще й близенько. Через рів – і ти в саду біля роботи. А ще тому тут «рай», бо й перший дозрілий помідорчик твій, і вишенька, і смородинка з раннім яблучком, чи грушка-петрівка, котрою першим поласуєш.

Цієї зими Марценя не прикидається хворою, бо й насправді і без того неприваблівую жінку перекосило на лиці так, що страшно дивитись.

Насилу поставивши обід та сполоснувши посуд, сама чи їла, чи ні, а лежить он на печі, замотана хусткою аж до очей, і часом стогне.

– І доки ти янчатимеш? – ціляючи всуканою в дратву щетинкою до дірочки, проколотої шилом у боковині підошви, він злісно морщиться на жінчин стогін.

У хаті стає тихо. Проте згодом знову чується йойкання. Коли ж біль на хвильку відпускає, Марценя починає жалісно картати чоловіка.

– Коли б тобі дав Господь хоч на часинку, як оце мені.

– Бач, що чоловікові в Господа просить, стерво. Чи мало я вивозив гостинців до районної лікарні, щоб мінімум відмінили? А від неї оце таке спасибі.

Хвора більше не лається, бо знову квилить від болю.

– Ввімкни, синку, «родіо», – каже Стах до Василька, що нудиться біля столу в покуті, бабраючись у навезеній Миколою з Вільнюса непотрібній канцелярській всячині. До слова сказати, чи не єдиний у Липках ламповий приймач на батареях – також Миколин гостинець.

Вася з радістю шмигає під низько застелений скатеркою стіл. Досі ховають приймач від зайвих очей, бо й по цей час не знають толком, чи скасували вже заборону користуватися радіоприймачами, що була видана

на початку окупації. Покрутивши вернір*, школяр ловить найулюбленішу в селі радіопередачу «Театр перед мікрофоном». Сьогодні неділя, то «Театр» транслюють не вечором, а по обіді. Хоча шкода батарей, котрі розряджаються, але чоловік задоволений, що не чує тепер Марценіного стогону.

Та, як навмисне, коли передача на найцікавішому, по невисокій стелі старої, ще в зруб, хати змигнула чиясь тінь.

– Тату, хтось іде, – з утаємниченим притискам повідомляє син, котрий, здається, більше пантрує, аби ніхто не застав їх за приймачем, аніж слухає передачу. Господар хати рвучко відриває погляд від шитва і глипає через геть осіле біля порога вікно на подвір'я.

– Софіїн «Патрон» сунеться, – каже невдоволено Стах. – Вимкни, сину. Нічого батареї садить, аби принаджувать цього байстрюка.

Нагадувати Василькові не треба. Він ніби й чекав цієї команди, бо вже наступної миті зелене вічко приймача мерхне й гасне, а сам товариш незворушно сидить, як образ Божий, на покуті.

– Здрастуйте! – вітаюсь. Упуганий у завелику стару материну куфайку, ледве впорююсь із дверима, котрі біжать відчинятись, бо одвірок давно вже перекосився. Але ж Стах має намір розвалити цей старезний зруб та поставити нову хату. Якби не війна, то вже зробив би.

– Здоров будь, козаче! – майже весело вітається господар.

– А мені здалося, що у вас радіво балакає, – розчаровано кажу я. Його тільки раз і чув. Але полюбив так, що аж-аж!

– Якщо здається, то христяться, – уїдливо кидає кореш почутим десь висловом.

Мені нічого не залишається, як сісти на лавку й ви-

*Вернір –

махувати ногами, взутими у здорові, з материної ноги, повстяні валянки, та тикати одночасно пальцями в гніздо, видовбане в лаві для кужеля.

– То дочитав Петька «Принца й Злидаря»? – цікавиться Стах згодом.

– Еге! – радісно стрепенувся я, бо й прийшов для того, аби розказати, що було далі…

– Аж після другого гудка на заводі дочитували дядько.

Стах чудується хлопцевому талантові: «Уже котрий день поспіль, слово в слово, переповідає оцей голодний обдиртус почуте вечором із дядькових уст».

А я, окрім дядька Стаха, кращого слухача й не знаю. У Мацеїхи тільки заїкнись про книжку. Та колишня панська наймичка й так обзиває мене «чорнокнижником». Навіть мамі наказує: «Дивись, Степаню, аби твій хлопець та не став чорнокнижником». Що воно таке, я – ні сном ні духом.

– То чим же скінчилось?

І тут я оживаю. Тепер для мене вже нічого не існує, окрім вчорашнього дядькового читання. Я не тільки переказую, а й переживаю знову від почутого вчора. От тільки ніяк не збагну, хто ж більше нещасний: Принц чи Жебрак? Як на мене – то обох шкода. І страшно за обох. Особливо, коли ніж точився на справжнього принца. Чи й слухає Стах? Та я аж захлинаюсь. А вже як закінчив, то застидався, що так довго балакав перед дорослим чоловіком, та ще й у чужій хаті.

Стах тим часом закінчує підшивати шкірою підошву валянка. Я, аби позбутися отієї засоромленості, підсуваюся ближче до столу, на якому Вася розіклав усе своє «багатство», а тепер ховає назад у шухляду. Він так завжди, коли я в них у хаті. Витягує, щоб похвалитись. А ховає – аби не дозволити хоч би потримати щось.

– Слухай і вчись! – ніби прокинувшись, вихлюпують у хатню тишу дядько Стах своє повчання. Кажуть це, а самі ніби сердяться. – Не таке ледащо – як ти!

Мені така похвала й люба, і прикро стає перед Васею.

Бо я розумію, що після цього він розсердиться на мене. Я й сам не люблю, коли мама когось хвалять при мені. А оце теперішнє для мене як докір.

– І що з нього вийде??? Не інакше письменник. Такої башки на нашому кутку ні в чийого нема.

І знову в хаті тихо. Вгамувавши свої хвилювання від переказу, я з цікавістю спостерігаю за шевською роботою. Дядько Стах, видно, не тільки хатнім шиють. Мої ж мама цього не вміють. Бо в них і всього іструменту нема. Це в чоловіків усе є… А я навпомацки нізащо не поцілив би щетиною у проколину із середини валянка, як ото дядько. Бо навіть вони не завжди відразу поціляють. Заздрісно мені трохи, що у Васі такий тато дужий та вмілий. А ще й розумний, бо багато знає. І з війни прийшов не кульгавим чи безруким, як Семен Ольчин.

– Ось дивись, – угамувавши на хвильку свою пиху, – хоче перейняти мою увагу Василько, показуючи давно відомий мені ліхтарик із багатьма кольоровими скельцями, які можна підкручувати вернірчиком, щоб ставали навпроти лампочки. Ліхтарик не світить, бо нема батарейки. Її ніде не візьмеш, бо й у лавці не продаються. Мені хоч би раз крутнути скельцями. Тільки у Васька не сколупиш*.

Я давно знаю напам'ять усі його «багатства» в тій старій шухляді. Декотрі навіть вдалося коли-небудь потримати. Якби це й мені така самописка. Хоч нею в школі й не дають писати, бо перо з гулькою на кінці – то пише без натисків. Але в ручку-самописку, котрою не треба вмочати в чорнильницю, мабуть, можна запхнути перо, за яке вчителька не сваритиметься. У Васька, окрім набитої доверху шухляди, є ще чимало всяких цікавинок і потрібних штукенцій. Мені чомусь дуже подобається кістяний ножик для розпечатування конвертів. Хоч ми

*Сколупити –

з мамою ще не отримали ні від кого жодного листа. І складний ножик з перламутровою колодочкою, і трофейну круглу мідну запальничку, до котрої, правда, немає кремінців та бензину і нею давно ніхто не користується, бо тепер можна купити вже сірників, – я б хотів також мати. Чи бодай потримати. Тільки хоча я й найближчий їм сусід і лише один ходжу до Васька гулять, але цей жаднюга й потримати не все дасть.

Після чергового облизня мені вже ніщо не цікаве у Василевій «скрині».

– Ти написав, старий, Миколі пісьмо, щоб вислав сукна дитині на костюмчик? – запитують з печі немічним голосом тітка Марценя.

– Написав! – невдоволено відказують дядько Стах. – Полежала б там нишком. Хіба не бач, що піч у хаті.

Сказане мене дивує. Бо хіба піч кудись ходить? Та посидівши й роздумавши, починаю розуміти, що «піч» – це я. Від цієї здогадки стає прикро, тож, як завжди, кажу: «Ну то я вже піду». Зазвичай, відколи на пастовні в Кушніра лід, ми з Васьком ходим туди на ковзанку. Він – коли на «снігурах», а коли на «льодовиках». А я – на дрючечку, з прилаштованою знизу дротиною. На ній постійно треба відштовхуватися вільною ногою.

Весілля

Весілля в селі – не лише для гостей. Це розвага й для незапрошених. Навіть якщо тільки стовбичиш, то все одно почуваєшся, ніби ти при якомусь загальному дійстві, тож мусиш поводитися відповідно до своєї ваги – для самих молодих. Щодо нас – то просили тільки маму, бо я ще малий. Але ж ви знаєте, що мама частенько беруть і мене, бо ні з ким зоставити. А я хоч уже й можу натопити соломою лежанку самостійно чи й хмизку десь роздобути, відтоді як Можари вибрались, але коли

збирається в хаті моя компанія, то можем і хату з димом пустити або якусь меншу шкоду вчверимо.

Якщо маму хтось кличе: чи на іменини, чи на хрестини, або на чиїсь випровадини до армії чи на Донбас, то я, як накручена пружина в очікуванні – візьмуть мене на дійство чи зоставлять одного в хаті. Коли подія посеред дня, то це, може, і не дошкульно. Коли ж уночі (а досі всякі гульки справляються здебільшого в темну пору доби), то мені сутужно півночі зоставатися самому в темній хаті. Здебільшого я засинаю і сплю, доки мама не постукають у шибку, аби відсунув у сінях засув.

Сьогодні пристаркуватий уже Стратон, хата котрого на самісінькому початку Шпаклівки, що від села, видає дочку. Людей має насходитися багато. Хоч би й через те, що це свято ближче до центру. Надворі ще тільки провесінь, тож роботи в селі мало: хіба що топити в печах та грубах чи лежанках і тричі на добу порати худобу, у кого вона є.

Мілявський – жених із гонором. Духова після війни ще ні в кого не грала. Бо й усякі святкування чомусь відбувалися не таємно, але й без розголосу. Та хоч би там як, а те, що буде не гармошка, а справжня духова – то це вже чи не всеньке село збереться поза тином у Стратона. Я то ще й не чув ніколи духової. Навіть гармошку – всього раз, як завербованих після війни чи не вперше випроваджували на Донбас.

Сьогоднішній жених – прийшлий. Після війни він у Липках не один такий, з тих, котрі до села прибивались. Але Мілявський Семен начебто грамотніший за інших. А балакає, як одесит – наполовину по-російськи. Задавакуватий і ніби «вітінар», тому не бідує. Як ожениться, то хату мусять зіп'яти якусь. Сам по собі він – хоч води напийся: рослий, міцний, чуприна русява, очі, як волошки. І культурніший ніби (кажуть – «до шостого стакана»). Заздрять дівчата Марії.

Гріх і про неї погане сказати. Красою женихові не поступиться. До того ж, скромна і в батьків одиначка.

Тільки-но вранці заграли мідні труби, то вже біля двору повнісінько: і старих, і малих.

Мама й не родичка Марії. Служили до голодовки трохи в Києві разом. Тому й на весілля йдуть без особливої охоти. Совістяться. Але коли покликала – відмовляти негарно.

Як заходили на подвір'я, то й знітилися, бачу. Музики родичів, звісно, усіх не знають, то марш грають тільки тим, хто з хлібиною та рушником під пахвою чи з подарунком у пакуночку. Багатші та хто в парі живе – кидають у бубон за марш і по троячці. Дуже задавакуваті й побільше дарують музикам. А мамі нічим гоноритися – «срібнячки» вкинули за марш. Почервоніли, бачу. А ще ж і на обсилання треба, якщо обішлють. Забираючи з блюдця одну з чарок горілки, котру родич має відразу випити на знак подяки молодим, а взявши з великої тарелі подарунок молодих, треба й тобі покласти: чи грошей скількись там, чи також подарунок якийсь. А коли він буде такий, що не влізе на таріль, гість повинен оголосити про нього. Рідніші перепивають щось дорожче за грошовий дріб'язок. У мами нічого немає, окрім, може, пари карбованців. Лице їхнє аж пашить від хвилювання та сорому. «І які оце для мене веселощі?» – зі сльозами в серці, очевидно, думають вони. Бо я маму знаю.

А ще годиться зайти до хати, щоб покласти хлібину, привітати старих та засвідчитися молодій. У нас хліба немає від Різдва, то й позичати ні під що.

У хаті тіснота. Тут і з їжею біля печі та коло мисника пораються, і молоду вбирають біля покутя.

Надворі виглядають молодого. День тепер хоч і довший, але не як у жнива. Треба поспішати. На подвір'ї біля обійстя трохи свобіднішає, бо музики пішли снідати.

– Їдуть! Їдуть! – закричала всюдисуща дітвора.

– Де ж їдуть?!

Та коли всім стало видно, загомоніли знову.

– Чи ж будуть вінчатися?

– Еге! Ждіть. Він же партєйний.

– Та ж ніби виключили його за вичворки з виконавцем Настусею.

– А казала ж Марія, що не піде без вінчання.

– Мало чого дівці хочеться, та долі лоскочеться.

Жіноцтво відтіснило дітвору і стоїть кордоном обабіч від сіней, аж до воріт, кудою мають іти молоді.

Виїзні позагнуздувані. Басують. І ніби розуміють, що в усіх на виду, то аж пританцьовують, підкочуючи довгого виїзного воза, застеленого новим, виробленим кольоровими смугами рядном. І упряж на них ремінна. Видно – ще хазяйська. Не колгоспна. Мабуть, у радгоспі Мілявський виходив виїзд. Місцевий голова Олійник такою розкішшю не їздить.

Ще фурман не зупинив коней, як від порога заспівали:

Де ж ви, бояри, забарилися?
Чи на мосту провалилися?
Чи в соломі ночували?
Чи миші вуха пооб'їдали?!

Відповідати за напад повинні світилки, що мають бути з боку молодого. Але молодий тут чужий і сестер не має. А від порога нова «нападка»:

Вам, бояри, не бояринувати,
Вам, бояри, ворони стрілляти!
Ворони не вбили!
Шапки погубили!

– Та хіба ж цієї зараз співають?

– От ніби ви й знаєте, чи вам не однаково? У Германії постаріли ті дівчата, котрі вміли. А оті сцикухи хіба знають звичаї? Років мало не три були під фашистом, то й не навчились у старших дівчат.

– Давайте, молодиці, оборонимо бідолашних бояр, коли світилок нема.

І вже та, котра пропонувала, заспівує:

Кленові листочки,
Ви хазяйські дочки,

Якби розум мали,
Цеї б не співали.
Та біля порога хіба змовчать?
Не ваша держава
Не маєте права,
Не сіяли проса,
То не суньте носа!

І знову від воріт. Тільки вже хвалебної про князя.

Коли притомилися, і ніби досить уже про молодих, просяться у свата:

Пусти, свате, в хату,
Тут нас небагато:
Четверо, п'ятеро,
Тут нас небагато!

Та сват десь забарився й не запрошує. Може, молода ще не у вельоні. То співають звинувачувальну далі:

А в нашого свата
Солом'яна хата,
Боїться пустити,
Щоб не розвалити.

Тим часом молодий з боярами тупцюють біля сінешнього порога, доки жінки розштовхують їм прохід у хату.

Мені цього не видно, бо заступають настирніші та дужчі. Такі ніде зівка не дадуть. Не люблю, аби все діставалося тим, хто дужчий. Несправедливо це. Якби не збивалися докупи, то й усім видно було б. Тільки кожен з весільних уболівальників замість того, щоб менших наперед, – сам туди пхається.

Невдовзі вийшли з хати й молодий з молодою в білому вельоні. Обох ще на порозі обсипають зерном і проводжають до воріт.

– Зачекайте, – гукають від порога, поспішаючи з образом Божим. Його не могли відчепити від цвяха на покуті, а хтось нетямущий випровадив молодих на подвір'я без належного благословення. Воно й не диво, бо скільки років уже не було справжнього весілля.

Під'їхало ще декілька підвід. Правда, вози хоч і вимощені, як і виїзний, свіжою соломою й застелені новими виробленими ряднами, але й коні, і упряж – бригадні. Коней теж погнуздали, ніби бригадні шкапи можуть поносити. Після війни багато наполоханих, що біжать стрімголов. Але ці… Сміх та й годі. Якби побачив ті вудила в зубах цих «баских» Тихон Чайка з Черняхівки, то сказав би, що їх погнуздано, аби не попадали.

Проте під загальне збурення довкола і ці худі коненята рвуть з місця і торохтять возами по ще не відталій землі у бік сільради.

Після від'їзду подвір'я порожніє. Програвши марш, музиканти йдуть доснідувати, а жінки – по своїх домівках порати. У подвір'ї тільки родичі, котрим або далеко, або не треба додому. А ще ми – всюдисуща дітвора.

Якщо дівчатка здебільшого тиснуться до стегон своїх матірок, то хлопці займаються хто чим. Одні йдуть на калюжу за хатою, де гарна погиналка* на відм'яклому льоду, то з ризиком провалитися бігають туди-сюди. Решта із заздрістю спостерігає за якимось міським недорослим, котрий кидає на покрівлю копійки. Важчі мідяки перелітають через гребінь хати, а «срібні» застряють у потрухлій солом'яній покрівлі.

Мені аж душа болить від такого глуму над грішми. «От якби хоч скількись мені, – розпечалено думаю я. – За них же ручку з "пульками", що ховають пера обабіч, можна купить. Або хоч би за дванадцять копійок – дерев'яну ручку із залізним наконечником. Тоді пальці були б не в чорнилі. А якби не хватило на ручку, то нових пер накупив би, як привезуть до лавки. Оте старе, що в першому класі купив у вчительки, яка привезла його з міста, вже списалося, то «нажими» – як ковбаси. Таким навіть Катя каліграфічно не напише».

Мені з цим весіллям – справжня лякалка. Про що

*Погиналка –

тільки ми з мамою не перебалакали за всі роки довгими зимовими та осінніми вечорами, а про те, як триматися на весіллі, нічого не знаю. Сиджу оце на лежанці з кількома незнайомими хлопчиками і тільки стежу за тим, що робиться. Душа в п'ятах. Бо що робити, коли скажуть сватові і мене обіслати. Мама аж біля порога в гурті затиснута. Сват же, з довгецьким рушником через плече, все накликає і накликає: «Десь у нашого князя й молодої княгині є родич (чи родичі, якщо подружня пара)… То є вони? Чи циганам віддавать?!». Той, хто відгукується, аби знав сват, куди проштовхуватися крізь щільний гурт, забирає із великої довгастої фарфорової тарелі оте обсилання, а натомість кладе або гроші, або також якісь подарунки. Затим бере з маленької тарілки, що в другій руці свата, одну з двох чарок з горілкою і, проголосивши якийсь тост чи обіцянку щось «перепити», хвацько спорожняє чарку, а другу мусить випити молодий або сват, якщо далеко пробиратись.

Музиканти, котрі тепер сидять під стіною, грають туш, від чого в хаті бряжчить посуд, а мені аж ніби у грудях щось обривається.

Якщо хтось із тих, кого обсилали, «перепивав» молодим якусь живність, то, окрім виголосу про це з чаркою в руках, чи він сам, чи інший «художник» видряпував обрис перепитої тварини на білій стіні. Після весілля молода змушена забілити оті подряпини, демонструючи свекрусі, яка вона мастильниця.

Після родичів першим обіслали голову колгоспу, потім бригадирів та ще когось із колгоспного начальства.

Скупуватий Олійник під загальний регіт перепив «корову, котра гребе солому». Після цього «художники» видивляються належного місця на стіні, аби вималювати курку.

За тим почали обсилати подальших. Коли після мами накликали й мене, то від цієї миті аж у вухах заклало й в очах потемніло. Повну чарку я не подужав, бо то виявилася справжнісінька горілка. Але що робити далі? Ма-

буть, оця носова хустинка для мене? Тільки ж на тарелі ще й карбованець. Я беру його без тями, але його нишком у мене відбирають і передають молодим як викуп, а я аж палаю від сорому. Якби ж гроші мені хтось дав перед обсиланням і сказав, що з ними робити. А так… Я шукаю наляканим поглядом маму, але її уже відтіснили в сіни, а може, вона вже на подвір'ї.

У носовичку лежало ще й дві цукерки в папірцях.

Пробираючись із хати, маму уздрів у сінях. Вони стояли й чомусь гірко плакали, а якась тітка заспокоювала:

– Не побивайся, небого. Дасть Бог, і тобі ще трапиться на віку щастя.

Але мама від цих слів плакали ще жалібніше. Так жалібно, що якби я вже не школяр, то також заплакав би.

Сапрон

Можарин Шурко, як і щоденно, бавиться біля нової хати. Кортить і мені на Шпаківку, але віднадою є старий Можара, що за верству не підпускає чужих до новобудови його молодшого сина Петьки. Сапрон цілими днями блукає з опущеною головою, хижо поблимуючи з-під лоба на майстрів, аби не перекурили зайвий раз, чи не зіпсували якої ломачини. До нашої хати він приходить тільки попоїсти. Ночує на новобудові як сторож. Нас із мамою, хоч і даємо притулок Петьчиній сім'ї та і йому самому в негоду, – не любить. Мене, може, тому, що безбатченко, а маму – за фанатичну чесноту та відданість колгоспові, за що образливо називає «стахановкою». Не в захваті від цього шатуна бездомного й ми. Зненавидів Стратона я, може, й не тоді, коли він розповідав, як стояв у Києві на обочині, коли німці гонили до Бабиного Яру євреїв, і один із натовпу, мабуть, музикант, тайкома протягував йому, очевидно, дуже цінну скрипку, на що

у відповідь Стратон показав приреченому з-під ліктя дулю. Неприязнь підсвідомо могла поселитися в моїм серці й після того, як мама зсинили мене різкою, за нібито «покрадені» в нього на грядці огірки. Ми тоді з Ліксандриним Степанком лише зупинилися на стежці, аби прикинути – у кого кращі. А він, ціпеніючи всім єством, що не впіймає, як коршак, налетів із лютою лайкою. Насправді ми й пуп'янка не вирвали, бо в самих уже гріли боки не гірші огірочки. Та Стратон криком не втішився, а таки наскаржився матіркам. Хрещена моя, Ліксандра, на те тільки фиркнула, як вона вміє, і навіть не насварила сина, а я з басамугами на спині ходив довгенько. Але ж стариганові й цього замало. Він і досі, де тільки наткнеться на мене, то й цвікає у вічі – як злодієві.

Сьогодні кутчанські хлопці подались аж до Ірпеня купатися, а Мишко, звісно, тиняється десь біля нової хати, не знаючи, куди себе подіти. Я зрештою пригадав, що в бур'яні заховав учора колесо й підпирачку з товстенької дротини, котру роздобув напередодні. Отож уже за мить деренчав своєю коляскою по стежці. Поки на дорозі нікого з хлопців немає, то воно й краще. Бо тільки хто з'явиться, то відразу: «Дай проїхати». Відмовити совісно, але ж і сам ще не наїздився.

Та не встиг пробігти до Надеждиної криниці й назад, як на перелазі, з потойбічної вулиці вигулькнула баба Мацеїха.

– За коліщатком бігаєш?! Ось нехай-но я матері скажу. Вона тобі дасть колясочку! Ішов би з нашими дівчатами по колоски – як бігати за коліщам.

І оте «скажу матері» ніби ставить мене на тонкий лід. Відтепер остерігатимуся доносу, доки не забудусь про цю погрозу. Мама – якщо їй наскаржаться – різки не пошкодують. Може, баба й не згадає до вечора про свою погрозливу обіцянку або й наміру на заувагу не має. Але я, засоромлений бабиною лайкою, забудуся про це нескоро. Отож, аби не дратувати стару, з важким серцем несу свою «цінність» до схову.

Щойно вибрався з бур'янів, як покликала тітка Олита:

– Збігай до нашої хати та принесіть з Мишком трісок до печі.

Радий тітчиному завданню, оскільки тепер з дозволу побуваю біля новобудови – бігцем кинувся стежкою через Мацеїшин город на пастовень, а звідти – через Петьчин до новобудови.

Мишка біля хати не застав. Мабуть, коло «комбінату». Так звали колишню куркульську хату, у якій суботами Шкуренко робив ситро для районного буфету, що в Корнині.

І справді, Мишко сидів на білій шовковиці, що розкинулася широкою кроною в занехаяному колишньому садку якогось висланого куркуля.

– Ану злазь!

– Чого?

– Мати наказали принести трісок.

– Нехай несе, як їй треба.

Така відповідь для мене – це босяцьке нахабство.

– Злазь кажу!

– Та зараз. Чого розкричався? – сердито завовтузився молодший десь на рік Мишко.

Коли вже йшли навкіс через дорогу до Мишкової хати, я виправдовуюся:

– Я б і сам відніс, якби не твій дід біля хати.

На здоровецькій купі трісок лежала й потрібна нам рядюжка. Похапцем нагрібши на неї ощепин та трісочок, перекособочившись і перечіплюючись об картоплище та гарбузиння, ми понесли свою незручну ношу. Стратон, очевидно, дрімав десь у холодку, то обійшлося без неприємних прояснень.

Уже збираючись іти на обід, Стратон ніяк не знаходив ряднини, котрою носив невістці тріски до печі. І чим довше те, що шукав, не знаходилося, тим хмурнішало його й без того непривітне лице, із ґулею завбільшки з волоський горіх посеред лоба.

– Ви не бачили тут ряднини? – запитав зрештою двох

теслярів, котрі якраз прилаштовували одвірок.

– Хлопці понесли на ній тріски, – байдуже озвався один із них, не повертаючи до Стратона голови, аби не заходити в шпараги з оцим вовкулакою. Від тих слів старий стрепенувся, ніби на нього линули окропом і, як осатанілий, став гребтись у купі трісок, забігаючи до неї з усіх боків. Переконавшись, що шуканого таки немає, старий Можара, нікому нічого не кажучи, зашкарбав через городи зі Шпаківки на паралельну їй Шляхту. Бігти йому було важко. Ноги заплітало звисле на стежку картоплиння, забивало дух, але він дріботів і дріботів, то тицяючи, щоб не впасти, як перечіплювався за гарбузиння, то знову біг старечим підтюпцем. «Хоч би Олита не вкинула в піч, хоч би її засліпило, дав Бог».

А справа полягала в тому, що старий злодюга, щоб покарати іншого потенційного крадія, запхнув в ощепину гвинтівковий набій, який, за його задумом, мав «торохнути» у чиїйсь печі. Свою «міну» підривник завжди клав у такі місця на купі, звідки найзручніше було нагрібати тріски, і той підступний винахід мав потрапити до крадія. Коли сам чи домашні мали набирати паливо, то відкладав ту ощепину у визначений сховок. «І як це я не догледів тих бісенят? – гарячково картав себе, тюпаючи не прудким уже бігом. – Тільки б не вкинула! Тільки б відвернуло!»

А Олита, підклавши в полум'я принесених хлопцями трісок та повідсувавши від вогню горшки, у яких уже закипав окріп й допрівали страви, узялася намацувати в кубашці покришку. А не знайшовши, поставила в коцюбник рогач і полізла під припік. Не встигла понишпорити рукою по полиці, як над головою бабахнуло і в ту ж мить із печі на спину хлюпнуло гарячим. У печі й на припіку зашипіло. Від несподіванки та окропу жінка аж припала до землі, але за мить підхопилася й перелякано зазирнула в піч. Там було темно, а з челюстів валив не то густий дим, не то пара. Скоріше – і те, й інше, бо на черені ще сичало розлите вариво.

– А це ж що за напасть?! – сплеснула в долоні господиня.

Коли старий Можара притюпав на подвір'я, із сіней, облизуючи верх варцаби, валувало густе димище. Сапрон насторожено вбіг у хату, де під стелею висіла димова завіса. Переконавшись, що перекинуті горшки та загашений вогонь у печі – ото й увесь збиток, він з полегшеним серцем тяжко осів на лаву навпроти темних челюстів печі.

– Їй-богу, це ви, тату, щось підстроїли, – більш переконливо, ніж запитально, уперше в житті насупилася на свекра.

– Який же чорт знав, – досадливо, але без найменшого відчуття провини в голосі, пробубонів Сапрон, – що тих вишкребків нечиста направить саме на те…

– Ну то тепер чим хочете, тим і годуйте майстрів, – кинула Олита, не приховуючи злості. Якби вина не Сапронова, то цим би не обійшлося. А так тільки сказав:

– Не одубляться, як і сухим хлібом із салом пообідають. Дома таке навряд чи є. Та більшого й не варті, бо те й роблять, що курять.

– Може ото Ви, тату, звели будівлю? – користуючись нагодою якоїсь зверхності, знову кольнула Олита свекра.

Скажи невістка таке іншим разом, міг би й під бік стусонути.

Заспокоївшись, Сапрон поліз на холодну лежанку. Він тепер відчув таке безсилля, що чи й дійшов би до нового обійстя на ночівлю…

Петька повернувся з поля, коли вже стемніло. Почувши, що трапилося, зробив самокрутку, прикурив від жарука в кубашці та й ліг на потертому дивані, привезеному з київської довоєнної квартири. Курив забудькувато. Самокрутка гасла, і він щоразу вставав та йшов до кубашки, де завжди мав зберігатися жар, оскільки досі скрута із сірниками. Докуривши, аж поки припекло в пальці, кинув недопалок до припічка й підвівся.

– Скажіть, тату, чого ви так людей не любите? Вас же й не розкуркулювали, і до ями біля Питля чи в Бабин Яр не водили?

– А ти їх любиш?

– Усіх підряд тільки дурень любить. Навіть попи, котрі проповідують: «Возлюбіть ближнього свого», і ті не до всіх однаково. Я їх, може, і перестріляв за війну трохи. Але ж то війна й загарбники. А ви на сусідів міни лаштуєте.

– «Свої», «чужі»! – перекривив батько. – Для мене всі чужі, окрім самого себе.

– Не гнівайтеся, тату, але ви й собі – невеликий родич.

– Як умію, так і шануюся. Яке кому діло? А що до «своїх» та «чужих» так скажу: овечці один чорт, хто її стриже, аби годував належно та кошару вшивав вчасно, щоб не протікала. Була б моя воля – усіх оцих ягнят на потраву віддав би. Це ж не люди. Скот! Доки вовк у кошарі – смирні, а побіг до лісу – самі гірше вовків тузають одне одного. Хіба то Сталін Фоку, котрий дітей у РКШа навчав ремеслу, на Соловки запровадив? У ненависного гада, хоч би який був всюдисущий, – руки короткі, аби самотуж усе охопить. А до ями біля Питля, отут у Липках, хто в сорок другому водив? Хіба не за поліцейським нацьковуванням списки складали та потім зі стрільбами по хатах ходили – вишукували?! Через це й не можу любити оцю полохливу отару вівцевовків! Ні гордості, ні хоробрості, ні честі! То панів цькували, а прийшов німець – своїх активістів продавали. І якби щось помінялося, то й знову на повержених плюватимуть. По інших землях я не був, може, там і не такі ось. А цих, що бачу, любити нема за що. Раби послушні – і край!

– А як усі отакими, як… Ну… як вовками стануть, тоді що?

– А те, що в лісі! По справедливості буде. Не всяк годиться для вовка. Та треба й овечок. Тільки тоді ніх-

то чужої шкури не зодягне. Всяк у своїй буде. Якщо по правді, то й колись звірюки були, й овечими шкурами хороми собі вистеляли. Тільки оті, колишні, і про випас дбали. Хіба котра вівця дуже лінива, то ходила з бринзелями* на боках. Таку і не стригли, і не жалів ніхто. А зараз – візьми хоч оцю янголицю Степу. День при дні, як проклята, на роботі колгоспній, а що з того має? Та що там казать?! Піду вже, бо от-от має прийти з роботи, а я не хочу її бачить навіть на переході. І батько її був чесний дурень, від чого й помер у тридцять третьому, бо продав з осені здоровецьку кобилу, м'яса з котрої вистачило б на всіх до нового врожаю. І вона така ж дурепа. А тобі скажу: поживеш трохи, бо ти все воював із чужинцями, то роздивишся, що й до чого.

Сапрон сердито брязнув клямкою й вийшов у парний літній вечір.

Петька ж іще довго то лягав, то крутив самокрутки, аж доки не скінчився накришений самосад. І чим довше роздумував, тим не таким недобрим здавався батько: «Неправильно все в оцьому світі. І сама війна неправильна, і отут, у Липках, неправильно живуть. Хоч і не зовсім згоден з батьком, але й так, по-рабському, як Степаня, не можна в цьому житті. Правда таки, що в армії про це й не думав. Чи то часу бракувало, чи тому, що війна тримається на слові: "Слухаюсь"? Як не мудруй, а отут довкола тільки "наше" і нічого мойого. А навіщо мені таке "наше", коли від нього не "відкусиш" безневинно? Бо не завжди дадуть, якщо й попросиш».

Тюлька

Уже от-от літо, а й досі літають хрущі. У вечірніх сутінках вони гудуть, як рій, мало не пересилюючи своїм гудінням принесене вітром аж з-під лісу ляскуче жаб'яче кумкання. Але нашу увагу більше привертає поцокування хрущів об шибки вікна, під яким ми їмо тюльку. І хоч оце поцокування майже без пропусків, але я (а, може, і мама) якось нервово наїжачуюсь. І то не тілом, а внутрішньо. Напружені ми незвичним заняттям, бо ніби аж совісно, що оце їмо тюльку. У селі зараз багато хто лягає спати, як і ми вчора, без рисочки в роті. Сьогодні ж ми розкошуємо тюлькою. Боятися нам нічого, бо ж не крадене їмо.

Тьотя Кася, двоюрідна мамина сестра, приїхали провідати свого дядька, Полікара Івановича, котрий, вийшовши на пенсію, перебрався з бездітною дружиною Дунькою в опустілу хату, колись спільну, а у війну займану небожем Яськом, і приперла нам із Києва ціле кіло тюльки. Аж незвично, що стільки їжі маємо сьогодні. Чомусь ніби боїмося, аби хто не застав за такою смачною та ситною вечерею. Тьотя Кася іноді приїжджають до колишнього обійстя, бо і як Полікар Іванович, звідси родом, і щоразу привозять нам якогось гостинця. То пальтечко мені колись, то овальне дзеркало, то ще щось.

Спочатку ми їли тюльку з голівками й хвостиками.

– Хоч би, синку, не зашкодило.

Але мені байдуже зараз. Та й хіба я знаю більше за маму. А тому мовчу. Смакую собі та час від часу встаю до цеберки з водою. «І чого це, коли наїдаєшся, то вода стає смачнішою? А як голодний – то й геть її не кортить».

– Не цямкай, як порося, – повчають мама.

– Якби це тіточка Кася та ще й буханець хліба привезли,– кажу, ніби й не чув маминого повчання.

– Якби ж то. І за це велике їй спасибі. А ти дивися, не їж багато, бо заворот кишок буде. Давай краще на завтра зоставим.

Так кажуть, а самі знову тягнуть руку до нашого ру-

*Бринзель –

дого, без поливи, глиняного полумиска. Я прислухаюся до свого живота, чи немає там звороту кишок. «І завжди мама, як тільки трапиться наїстись, то зі своїм "заворотом". Аби налякати мене», – серджусь я добродушно. Бо коли живіт повний – то не сердито. Якби ж знати, який той заворот. А то тільки чув, що від нього помирають. Звісно, помирати зовсім не хочеться. Бо ж як це, щоб узавтра без мене в селі все було? Мабуть, і мамі звороту страшно. Та й наїлися ми, що вже ніби нудить. Але голод за довгу весну так вишкріб животи, що розучилися відчувати ситість.

– Якби до неї горнятко картоплі, – кажуть до мене. А в полумиску вже й денце видніється подекуди. Тепер уже голівки відкушуємо й складаємо на край посудини. Може, завтра юшка з того звариться?

– Якби ж то, – споважнілим голосом відказую.

У повсякденні я то гуляю, то забуваюсь про їжу, а як дуже захочеться – паслін шукаю, де гноярки колись були. Такі місцини він любить. А об'їли вже паслін, то калачики жую. Їх на дорозі попідтинню скільки завгодно. Тільки паслін солодкий, а калачики гіркі.

Давніше, скількись там днів, мама варили шліхту з борошна, позиченого в діда Полікара. Пригадалася колишня пригода зі шліхтою: як я «змагався» з мамою, хто швидше виїсть.

А вийшло так: тітка Олита (бо ще не вибралися тоді Можари) давно придивлялась, як мама щоразу залишали мені в полумиску багатенько шліхти.

– Дивися, Степаню! У тебе вже під очима чорно, а ти стільки йому зоставляєш. Він на канавки не ходить і буряків не сапує. Ковалики ліпити чи в стукала ховатися і за калачиками можна. Візьми оно мій полумисок та насип окремо. Ось побачиш, що він висьорбає раніше.

І я висьорбав. Дарма, що аж у животі ніби жарко було від гарячої шліхти. Добре, хоч ложка дерев'яна. Що даремно поспішав – зрозумів наступного вечора, бо тепер мені залишили, може, декілька ложок. Правда, так було

всього кілька днів. А потім зоставляли, як і раніше.

– А чи можна наїстися чогось, щоб уже не хотілось?

– Як дасть Господь, то, може, колись ще й наїмось.

Мамі, бачу, якось аж сумнівно, що буде колись таке. Я наперед нічого не бачу, як там буде. Одне знаю – скільки не їж, а все одно хочеться. Ось уже й дихати важко, так набехкався та води нахлебтався, а їсти хочеться. Хоч рот зашивай.

Зрештою мама таки накривають посудину полотняним недотирком, котрий уже не для лиця, а для витирання оцього череп'яного полумиска та двох дерев'яних ложок. А відтак ставимо полумисок у куточку лавки біля порога.

– Нехай хоч трошки ще на завтра.

Я вже й не заперечую. Бо хоч їсти ще хочеться, але від одної тюльки вже нудно.

Злодійка

Увечері я помітив, що мама сьогодні якісь не такі. Прийшли з току, куди вже не ходять до віялки і на ніч, бо нічні «жнива» закінчились. Ожереди по ланах ще чи не до весни годуватимуть мишву своїм зерном, бо колгосп не встигає змолотити впору й цього року, хоч усюди й були порозвішувані заклики: «Провести жнива за десять днів!». Зазвичай мама приходять з виструганого від стерні польового току, де віється та млинкується цьогорічний урожай, миють, зливаючи прямо з кварти, ноги, і ми вечеряєм. Сьогодні ж вони опоряджуватися не поспішали, хоч уже й сутеніло, а все чогось ходили туди-сюди по хаті, якось тривожніше зітхали й не знаходили собі місця. То на лавці біля вікна сядуть, то відсахнуться від нього ні з того ні з сього, ніби бояться, щоб ніхто не вгледів. Потім ідуть у коцюбник і починають навіщось витирати ганчіркою рогачилно. І знову

ходять по хаті. Навіть долівку замели, хоч за звичаєм вечором мести не можна. Попелу, правда, надвір не виносили: бо такий забобон, щоб не ходити після заходу сонця по воду й не виносити з хати сміття. А ще – мама ніби когось виглядають.

Наморений за день, я так і заснув, не дочекавшись, доки вони ляжуть спати. Тепер я вже сплю окремо. Правда, як і раніше – на ліжку, а мама – на холодній лежанці. Літом то й байдуже, проте мені на холодному твердіше в боки.

А мама, як я потім зрозумів, зраділи, що я заснув, і, сподіваючись, повернуться, доки я прокинуся після першого сну, задовольнилися цією думкою, і пішли до лежанки, аби намацати там позичений напередодні в дядька Полікара мішок. На свої поки не напряли. Та мішки ті нам не дуже й потрібні. За всеньке літо зерна видадуть стільки, що й у пошивку з подушки вміститься. Уже й ходять чутки – по скільки випаде на трудодень.

«Якби хоч трохи більше заплатили, то хіба б оце йшла красти? Не піти теж не можна. І не тільки через те, що зуби на полицю ще до Різдва. Не підеш зараз на тік – сусіди будуть сердиться. Дядько Полікар сказали: "Без Степані не приходьте, бо стрілятиму". Спасибі дядькові, переживають за мене. Але ж я зроду ніде нічого не крала. Якщо по правді: на точку в полі кагати пшениці такі, що чорти не вхоплять ту державу, як візьмемо по клумаку пашні на зиму. Бо хоч би до зеленого дожити, там би вже якось…»

Мама нервово труть руками об коліна, а руки аж гудуть від утоми. Цілісінький же день млинкували зерно. Хоча вони, може, більше тремтять, аніж болять. Ліксандрі з Михаїлом і в носі не засвербить від сьогоднішніх походеньок. Їм звично. Бо як би прогодували по стільки дітей? А мамі совісно і страшно. «Одначе брешу, – кається перед своєю совістю, – Крала вже один раз. То за німців. Жали тоді просо за десятий сніп. Та доки дадуть оте зароблене, а їсти завтра треба, і в поле мусиш щось узяти. Отож – насмілилась і натерла в пелену з миску, доки дитя під копою годувала. Дитина ж під копою цілісінький день мух харчує. Сховала в пазуху просо – і тільки в обід додому йти, а тут німець бричкою: "Т-р-р!". Враз тіло морозом пройняло аж до п'ят, а поза спиною – мурашки. А він: "Фрау з кіндером. Ненен Зі пляц" і показує на сидіння в бричці. "Фрау будіть єхал нах хауз". Тьху ти! Прилізло ж у голову таке. А що якби тепер хтось "застукав"? Наші не підсадять! Скоріше – випишуть квиток туди, де Макар телят не пас. А нехай йому всячина! Яка я боягузка! Люди щороку крадуть».

Прокинувся я від якоїсь метушні. Відкривши очі, побачив у напівтемряві, як мама висипають із клумака в невеличку трухляву вже скриньку, котра не під одяг, бо й без віка, – зерно. «І хто б це серед ночі міг принести нам стільки пашні? Може, дядько Петька?» – подумалося, але наступної миті провалився в сон. Проте міцно заснути не зміг. Сонливість ніби хтось притримував, і вона не могла мене укоськати. Може, тривожило ледь чутне мамине шепотіння самої до себе, серед якого дещо таки розчув: «Як же це воно тепер буде?! Хоч би, дав Бог, аби ніхто не бачив».

Я лежав мовчки і не міг збагнути, що сталося. Прочумавшись, крадькома спостерігав далі. Ось мама, висипавши пашню, починають мести хату. Замітають повільно й дуже обережно. Махнуть раз-два віником із нехворощі та й застигають. Потім знову те саме. І все дослухаються.

За вікном засвітив місяць. Хоч і без нього було видно, що вже далеко за північ. Але мама не лягали. Вони раз по раз зітхали і підходили до вікна, острашливо вглядаючись у ніч, ніби там хтось міг шпигувати. Потім укотре мели хату. За цим разом набрали в рот води й хотіли пирснути на долівку, аби не куріла. Але вчасно спохватилися, бо згадали, мабуть, про мене, й облишили, аби не розбудити. Коли зрештою находились і наробились, я вже не чув. І чи лягали цієї ночі хоч трохи поспати, також не знав. Мені ж приснилося, що у вікно заглядає патлатий злодю-

га, а я взяв коцюбу й чекаю, доки полізе в хату...

Каша на молоці

Наче якась обридла безкінечність, тягнуться для мене, уже другокласника, один за одним нудні уроки. Бо з голови на йде думка про те, що в печі сьогодні упріває такий любенький горщик пшоняної каші на молоці. Снідав же я тим, що й кожного дня, – пісною картопляною юшкою, від котрої ніякої тобі ситності. До великої перерви ще терпілося, а як набігався – аж до дзвінка на урок – то й черству шкоринку згриз би, якби була. Чим тільки не відтягував увагу: і «тракторець» із порожньої котушки з-під нито, запускав під гору по парті, і з резинки, з петлями для пальців, стріляв по класній стінгазеті, що на стіні праворуч від учительчиного столу. Краще б по тій ціляти, котру роблять восьмикласники, що після нас у другу зміну отут. Тільки боюся попасти в учительку, бо це навкоси виходить. Якраз над її столом мусила б летіти моя стрелька. Ще якби сьогодні не п'ятниця – найбільш нещасливий для мене день. Хватить і того, що запізнився на перший урок, бо все очікував біля печі, де кипіло горня молока, поверх якого, у вінцях горняти, чи не втретє накипала проти полум'я – смачнюча, підсмажена молочна шкірочка, котру мама згрібали ложкою й давали мені. Ще раніше бачив, як одного разу тітка Марценя також варила щось на молоці, а шкірочки оті коричневі віддавала Василькові. Тоді я тільки слину ковтав. Сама пшоняна каша мені вже трохи й осточортіла, бо варять її мама від осені. Просо в городі цього літа добре вродило й горобці його не виклювали. Пригадую, як колись тітка Олита варили дядькові Петьці пшоняну кашу. Бо тоді так заведено було в сім'ях: на перше – борщ, а на друге пшоняна каша. У тітки Олити борщ щодня зажарювався шкварочками з покришеною цибулиною. І каша крута, зі

звареною в борщі четвертинкою сала, котре завчасно витягували звідти на покришку чи блюдце, аби вихолодити та покласти в полумисок до каші. А в нас і борщ рідко коли засмачений хоч би олією або маргарином чи комбіжиром, і каша – більш розмазна, аніж крута. Але мама поливають її ще й борщем. А я не люблю тої калатуші*. Інша справа – якщо поливається солоденькою буряковою юшкою. Трапляється, що перед Різдвом, чи перед Великоднем, або іншим релігійним святом набожна, як і дід Полікар, його баба Дунька приносять горнятко молока, бо мають робочу пенсію, то стяглися й на корівчину. Але хоч і принесуть молока, то хіба я погоджуся стратити його на якусь страву, коли лучче випити з коржем – якщо є на лавці. А вчора нежданo-негадано молока принесли не горнятко… То й до коржа, і до каші вистачить. У дядька Стаха недавно отелилася корова. Звісно, вона щороку телиться. Але щоб приносили молоко – не пригадується. Та ще й аж у півторалітровій гладишці.

Додому йду місцями й підтюпцем. Навіть під місток не заходив, як у хлопців заведено. Коли вже підходив до хати, побачив, що клямка не на скоблі, а значить – мама дома, то й подивувався. У п'ятницю мені часто не таланило. Якби й не каша з молоком – все одно радію, бо люблю, коли ми обоє дома. Самому вишукувати той пісний куліш, хоч би й хліб був, якось аж ніби на душі коти шкребуть. А, може, то й не через їжу безрадісно так, що й ніщо не миле? Під припіком чи не завжди є з десяток яєць, бо вже щороку підсипаємо квочку. Тільки мама збирають яйця, аби на ту щорічну подать у державу здати сто вісімдесят штук. А ще ж і сода треба, бо ні коржиків без неї, ні налисника. А в лавці її продадуть тільки, якщо принесеш скількись там яєць за пачку.

Сьогодні мама якісь дивні ніби. Може, розстроєні чимось. Повинні б радіть, що каша в печі пшоняна на молоці. Чи, може, коршак курку вкрав? Та ніби всі на

*Калатуша – рідка грязюка.

смітнику за хатою гребуться.

– Що там у школі?

Я радий, що мама з того почали, бо п'ятірку з арифметики маю в зошиті. І з читання теж. Тільки в мене немає щоденника, як у відмінниць Каті та Олі. У них батьки поприходили з війни, то й портфелі купують фабричні. А в мене – торба з протигаза, з котрою колись по колоски ходив. І на щоденника грошей немає. А без нього й похвальба не та. Бо двійок у мене ще не було з жодного уроку.

Мені й у голову не приходить, що мама мене питають, аби і я про щось запитав. Тільки я на такі хитрощі некмітливий, бо й не схвалюю тих мудростей.

– Їсти будеш?

– Ще й питають! Я сьогодні тільки й думав про ту кашу.

– Але цур! Хто не їсть борщу, тому нема й каші!

– Пхі! Не бачив я вашого борщу. А кашу все одно самі не здужаєте.

– Бач, який хитрий. І в кого ти такий лігавий* до харчів і вдався? Уже забув, коли й шліхті був раденький?

«Нічого не забувся», – серджусь у душі. А мама тим часом обмотали мокрою ганчіркою горнятко, аби каша відіпріла, і поставили миле горнятко на припік…

– Не спіши! Оглашенний! У роті ошпариш!

А каша ж яка вдалась! Аж солоденька. А ще – як полили пареним молоком – ну чисто райська їжа.

– Їси і байдуже, що корови у Стаха вже немає.

Мені аж недобре стало: дерев'яна ложка завмерла на півдорозі й каша в горлі застряла…

Те, що злодії не перевелися – чутки не вщухають. Щотижня в якомусь селі худобу з хлівів цуплять. З балачок про це знаю. Але то десь. А тепер у дядька Стаха! У нього ж рушниця є.

– Може, це ті, котрі кабана в дядька Михаїла недавно

*Лігавий – вибагливий до страв.

поцупили?

– А хто його знає? – кажуть засмучено мама. – Як не вкручував дротами двері, як не замикав на засувки… У нього ж і рушниця є! А не побоялись. Напевно ж, знали – що і як? Може, липецькі й викрали? Якщо й не вони, то без сільського наводящого не обійшлося.

– А чого злодії в колгоспі не крадуть?

– Бо за колгоспне надовше саджають.

Мене це аж штрикає.

– Хіба не однаково – у кого вкрав?

– Виходить, що нє!

– Нехай-но я завтра Федоськи Оксентівни поспитаю.

– Дивись мені! У школі чи десь там не дуже розбалакуй.

– А хіба за правду можуть судить?

– Буває, що в людей одна правда, а в держави – своя.

Довго ще мама зі мною балакали про покражу. Я тепер уже великий, то й сперечаюсь, коли не по-моєму. У школі часом також кажуть не так, як дома. Але я вірю більше Федосьці Оксентівні. Вона ж учителька.

Як полягали вечором спати, то поснули не відразу. Хоч, окрім кількох курок та підсвинка, красти в нас нічого, а прислухаємось. Мене, окрім усього, мучила думка: чого це за людське дають тюрми менше, як за колгоспне? Несправедливо це, по-моєму.

Комерсант

Толік застав мене на вишні. Вони біля межі ростуть, скільки я себе пам'ятаю. Мабуть, самосійні. Бо навряд хтось би садив їх так далеченько від хати. Ось ця, на котрій сиджу, – найкрислатіша й доволі врожайна. Я вже не один рік обриваю – тільки-но доспіють. Насипаю їх повненьке відро й теліпаюся з ним аж на приймальний пункт до Гульчика, котрий зважить, а через неділь зо

дві дасть десятку. Обриваю у свою брезентову торбину, бо іншої нема, а в роті така оскома, від якої, як хлопці кажуть, аж Москву видно. Уже доривав останню торбинку, коли як грім серед неба:

– Вишні рвеш?!

Аж у руки штрикнуло від несподіванки. Це Толік, на прізвище Ваник.

– Хіба не бач? – відказую сердито.

Толика не любили: ні в школі, ні сусіди. Окрім товстенької учительки перших класів – Надії Петрівни, з якою він ходив зі школи, аби не нам'яли боки. Бо товкли його – хто не лінувався й мав до цього охоту.

Обороняла Толика Надія Петрівна, може, й не від співчуття. Він, як і я, скажімо, – безбатченко. Хіба що матір його, на видлук моєї, також недолюблювали. Може, що ніде не робила? Але для учительки та громадського керівника хору художньої самодіяльності Ваник був, як знахідка. Бо ніхто так гарно не співав: «Врагу не сдается наш гордый "Варяг"».

Антонька, його мати, тепер інвалід другої групи й не колгоспниця, привезла Ваника з Германії. Чи й справді він «Гансик», чи наш, ніхто не знав. Та й навряд, щоб не любили саме за це. Хіба він єдиний у нас «Гансик»? Німці ж стояли в селі два з половиною роки. Незлюбили хлопця швидше через його самого. Бо і підлиза, і несміливий, а до того – ще й брехливий, як собака. А коли натрапить на ще слабшого, то нахабнішого знущальника й не знайдеш.

А мені яке діло до цього всього? Він навіть не однокласник, бо на клас молодший. А те, що коли Ваник зі мною, то його не чіпають, може, і не моя заслуга. Звісно – якби хтось зачепив, то… Хоч я й не задерикуватий, але мене ніхто ні разу в школі ще не бив. Одного разу забіякувата Химчина Галька полізла, бо лупцювала багатьох хлопців у класі, то від мене умилася червоною юшкою з носа. А на скаргу Федосьці Оксентівні тільки й почула: «Не лізь до хлопців!». Приємності від такого

товаришування з Толиком мені не було ніякої. Але ж не бити мені оцього брехла тільки за те, що він не подобається. «Нехай бреше, коли йому так любо».

– Вишні до Гульчика понесеш?

– А куди ж?! Як не прийме – на станцію попру. Аж на перевалку

– Ну й дурний, – самовпевнено визначає Толик. – Їм здай, а потім ходи півліта по ту нещасну десятку. Я за кілька стаканів такі гроші вторгую за один раз.

– Бреши більше!

– Не віриш?! Ось неси дратву або міцні нитки – покажу!

«Таємниця» Толикова виявилась у в'язанні «качанчиків». Такі витвори дівчата на Івана Купала стромляють посеред вінка за старшу квітку. Я знаю, як його й роблять. Береш трохи довшу за олівця ломачку і прив'язуєш довкруж неї вишні з корінчиками. Треба тільки трохи дрючечка зоставить, щоб тримати качанчик. А те – що його можна продати біля поїзда: «Харків-Львів», котрий зупиняється в нас, щоб долити у паровозний тендер води – так це запросто.

– Чим чорніші вишні, – загорівся Толик, уздрівши мою цікавість, – тим краще купують. Як коли – то й два десятки продадуться. Ще як тільки доспівали, то й по два рублі за штуку давали. Вишні у вас якраз такі, як на продаж. Вони не знають, що лутовки, хоч і не такі чорнючі, але соковитіші й не такі кислі, як ваші. Дурні покупці беруть краще оці ваші, бо вони чорніші. Ти нав'язуй побільше й приходь.

…Окрім нас, із качанчиками нікого й не було. Баби не в'яжуть. Може, їм це клопітка робота. Звісно, я хвилювався. Але й тішився, що «розбагатію».

Потяга ще не було, а біля насипу, повздовж колії, вишикувалися старенькі жіночки зі своїми товарами. Котрась принесла в лозовому кошику ранні грушки-петрівочки, інша – картоплі молоденької вже навигрібала з кущів та наварила. Багатша бабця – в покупній

рогожевій корзинці – сиру кавалочок, чи масла, чи яєць десяток-другий принесла. А декотрі, що не мали ні кошика, ні корзинки, поприносили свій товар у чистеньких перкальових пілочках або й полотняних – з гарно вибіленого сувою. Одним словом, було тут усього потроху: і хлібинка пухкенька, й огірочок малосольний. Лише з качанчиками, як і обіцяв Толик, – тільки ми.

У мене від хвилювання – аж вуха вогнем. А Толик – як риба у воді. З діловим виглядом господаря впевнено пройшов повздовж ряду. Але зупинився біля ринви, де потяг мав доливати в тендер воду. Таємниця торговця була в тому, що старі люди не любили та й боялися вереску й надто сильного сичання паротяга, котрий, окрім свого чорного страшного виду, ще й обдавав часом білим шипучим клубком пари. Отже, біля найближчих до нього вагонів суперників не буде.

– Ти паротяга не бійся. Він тільки відразу страшний. Як не братимуть біля вагонів – заходь у середину. Там із руками розхватають.

І хоч як наставляв я свої качанчики перед пасажирами, котрі вийшли, а торгівля йшла мляво. Сам стояв, як на розпеченій сковороді – почервонілий, засоромлений.

Ще не рухаючись, попихкував під водозабірною ринвою паротяг, а замурзаний, як чорт із пекла, молодший кочегар, із великою маслянкою з надзвичайно довгим мисиком, клопотався біля масивних маховиків та коліс, змащуючи та постукуючи маленьким молоточком з довгою ручкою по букшах, а Толикова рогозова корзинка вже була порожня.

– Ти й досі стоїш?! – накинувся на мне, геть змордованого соромом та мокрого від поту, із відром, з якого стирчали мало не всі качанчики. – Чого ж стовбичиш, як опудало на городі? Хіба важко у вагон? А як боїшся, що повезе, то хоч під вікнами пройдись.

Легко говорити. А коли я вперше так близько до потяга й не тямлю навіть, як зайти до вагона.

Не перестаючи докоряти за мою безпорадність, ухопив мене за руку й поцуприкував уздовж вагонів: «Кому качанчиків з вишень?! Кому вишні?!».

Коли потяг, несамовито засвистівши та чмихнувши парою, рушив, у мене в кошику з п'ятнадцяти качанчиків залишилося два. Уторгувалося навіть більше від того, що в Гульчика платили за повне відро. А я виплів на дрючечки, може, мисок зо дві.

– Візьми свої гроші! – великодушно й не без гордощів тицьнув напарник аж п'ять вторгованих карбованців. Я стояв у нерішучості. Качанчики, звісно, мої, але чого вони варті, якщо не продані? Якби не Толик, то поніс би додому. Мною зараз володіло подвійне відчуття: одне радісне, бо ж майже дармові гроші, а друге – що забрати в Толика ті п'ять карбованців – несправедливо.

– На-а-а! – простягнув Ваник зіжмакані купюри назад. – Твої вишні – твої гроші!

Звичайно, і вишні мої, і в'язав я. Та й ричив* аж три з половиною кілометри. Але ж сам би їх не продав.

А той, постерігши мою розгубленість, уже запихував до моєї кишені виторг.

– Завтра підем?! – допитувався «комерсант». Він був радий, що тепер має неконкурентного напарника та ще й охоронця водночас. Я мовчав, бо сумнівався.

– А я хіба знаю? – процідив непевно через якийсь час. У голові моїй у таких випадках думки, як ті в'юни в кошелі. Клубок їх та й годі. Ще ж не відомо, що скажуть мама? У душі я аж розцвів, звісно. Але й потерпав, якби не влетіло за самовільність. Без дозволу я нічого не робив ніколи. Окрім того, було трохи й совісно, бо ні за що «видурював» у людей гроші. У нас цих вишень – хоч сто порцій, а я – за гроші. Хвилювало й те, що тепер скажуть на кутку, як узнають: «Це ж я тепер, як спекулянтка Вутя. А що казати восени Федосьці Оксентівні,

*Ричити

як дізнається?».

Аж до села я мовчав, тільки слухаючи мимоволі Толикові вигадки та пощупуючи в кишені несподіваний прибуток.

– Може, по рублю – це дорого? – звернувся нарешті з одним із багатьох запитань, котрі товклися в моїй голові. – Вишні ж задурно ростуть.

– Нічого собі «задурно»! А оплать! Забув! А оранка!

– Ну то й що? То ж під картоплю ореться. Вишням хіба треба?

– Ну, може, вам і «задурно» колгосп оре кіньми. А ми не колгоспники, то свої п'ятнадцять соток без могоричу не виорем. Наймаємо зі сторони. Якби я не продавав вишень, то думаєш, нам би хватило на все. А хіба бабі не треба їсти? Вони щавлю на борщ від Нової Греблі з Ірпеня задарма принесуть, і дров з лісу. А остальне де брать? Нам же й копієчки держава не дає. Думаєш – хватило б тих колосків, що баба назбирають крадькома, коли-не-коли? А за що купить сірників чи солі, або мила?

Я нічого такого й не відаю. У нас теж грошей тільки, як продамо щось з городу. Але ж це не значить, що треба з людей «дерти».

– Ти на Ірпінь купатися завтра підеш? – перебиваю Толика, хоч знаю, що хлоп'ячих гуртів він боїться.

– Там хлопці б'ються, – обм'якає відразу кмітливий комерсант.

– А по щавель? – не відстаю зі своїми балачками, бо Толикова балаканина осточортіла. І торгувати біля потяга мені вже не хочеться. Стидно!

– У нас баба ходять у ліс.

– А мені торік баба Дунька за торбинку щавлю, як приносив, давала скибку хліба. Лаяла тільки завжди, що нечистий. З травою дуже.

– Бо дурний. Так далеко – за скибку хліба. Я за щось уторгую, то в ларку залізничників можу й буханець купить деколи. А то й у Фастів поїду.

Мені заздрісно, що Толик уже й на поїзді катався… Може, і я колись проїду?

Мати, дізнавшись про мій ґешефт, похвалила не дуже. Так, щоб більше не ходив аж на станцію.

– Гляди мені! Ще бандерівці вб'ють. Поїзд же звідти.

– Скажете таке, що й на голову не налазить, – сміюся. – Там такі самі люди їдуть, як і ми. Ото лиш повдягані краще та гроші мають.

– Ну дивись мені. Нехай-но вб'ють, то й додому не приходь.

– Он дядько Демид і хрещена аж у саму Західну по пашню їздили. І нічого. Живі.

– Та ж хіба старі люди – тобі рівня?!

До жорен

Якби хто знав, яка то неохота – до жорен. Звісно, це не по колоски – там не проженуть і не відлупцюють, але чуба нагрієш добре. Воно б менше допікало, якби щоразу не упрошуватись. Може, нічого недоброго й не думають господарі, та мені здається, як приходжу – чи до дядька Стаха, чи до Ганни Королихи, або ще до когось, бо жорна на кутку – через хату, а то й майже в кожного є, – що то зайвий клопіт людям.

Але що б там хто не думав, а коли їсти хочеш – мусиш позичати в Сірка очі та йти впрошуватись. «Нехай уже потерплять», – заспокоюю себе. Жорна дядька Стаха найлегше крутяться, але там, коли не прийдеш, то завжди «збираються молоти собі». Королиха й живе аж біля Курносої Шахранихи, і жорна найважче крутить, зате я там найменше заціплений.

Мати прийдуть зі свинарні перед обідом – то ще змелю. Добре, що канікули. Виспишся вволю і нагуляєшся по саме нікуди. Зимою роботи менше, але й гульок тих – одна сковзалка. Якби не до жорен, то ще й не вставав би в оцю холоднечу так зарання.

Хоч поверх мене й оте допотопне одіяло, і піджачок, і рядюжка з лежанки (видно, мама накинули, як ішли на свинарню), а поверх усього ще й куфайка, а все одно то там, то сям – холодний протяг. Ще трішечки – і встаю! Так налаштовую себе вже давненько, а вислизувати з-під укриванок – що в холодну воду в хмарну погоду пірнати. «Нічого, – мрію собі. – Мама тепер на штатній роботі, то й трудоднів буде більше, ніж у бригаді. Восени, як дадуть пашні, то продамо трохи. А ще ж, може, і картопля добре вродить, та приїдуть з Миколаївщини чи Херсонщини покупці, то, може, продамо десяток-другий відер. Тоді грошей вистачить не тільки на подать, а й на корову почнемо відкладати. Нові резинові чоботи й куфайку мамі на свинофермі видадуть. А мені списані залишаться. Правда, гумовики годяться більше для грязюки, а не в мороз. Але коли на номерів два більші, ніж моя нога – то можна буде рукави зі старої куфайки взувать. А ще, може, млин запустять у селі. Хватить уже тої воєнної заборони. Війни вже он коли не стало».

«Раз! Два-а-а!» – відраховую до десяти й думаю, що вставати легше, як «пірнати» щовечора в те крижане дряпуче лігвище. Хоч хата за ніч і вистудилася, але, якщо швиденько одягнутися, то тремтиш набагато менше, як увечері. Тоді собою не куфайку й штани зігріваєш, а холодне дряпуче рядно та солому. Правда, тоді найхолодніша – подушка.

І все ж нарешті таки шугонув з постелі й відразу в куфайку та до вікна – зішкрібати наморозь із шибки. Шкребу на старому місці. Усе ж там лід тонший. Але й біля нової наморозі чимало клопоту. І нігтями нашкребешся, поки всі пальці не омертвіють, і нахукаєшся на руки.

Таки прохукав вічко. А надворі – світу Божого не видно. «Оце так фурделяє!». Добре, що якісь вузенькі й коротенькі ґринджоли батько Луб'янського за в'язку тютюну витесав. Тютюн я в затіненому хатою закутку саджу. Там одні бур'яни росли – то мама дозволили.

Отакого сніговиська ще й не пам'ятаю. Аж дух перехоплює. Вузлик із пашнею прив'язую за спину. Добре, що хатні двері відчиняються в сіни, бо надвір нізащо б не вийти, так намело перед порогом.

Повітря надворі свіже – не таке, як у хаті. Перемети на протягах між хатами затрамбовані вітром – хоч танцюй на них. Зате в затишках кургани обривисті й пухкі. Якби не оці ґринджолята: встряв би попід руки…

– І як це ти добралося, бідне дитя, такого нещастя?! – аж руками сплескують Ганна Королиха. Її діти покотом на черені. Толик, мій однокласник, – поміж сестер. Читають гуртом «Таємницю Соколиного бору».

– Не примітив – криницю нашу не замело?

– За нею зараз курган – вище від цебрин, а перед нею – дочиста видмухало.

Мені тітчині балачки – як тепло в промерзле тіло, бо так легше проситися до жорен…

Хилить, хилить – бігає тичка в моїх руках по конусу над жорнами. Вершиною вона в капиці під сволоком. Мені здається, що пройшло он скільки часу відтоді, коли почав чиргикати. Як лежав дома, то здавалося, «аби впроситись". А тепер – висмоктує силу оця дровиняка в руці…

– Навіщо ж ти підкручуєш камінь? – питають від печі тітка, бо нишком стежать за мною. Свій – такий же бешкетник – на печі.

– Щоб легше мололось, – злякано відсмикую руку від гвинта.

– Мука ж буде крупніша.

І знову тільки: «Гур–гур!». А борошно з-поза обичайки – ледь цівкає у проріз.

– Хліба до весни хватить? – запитують тітка.

– Мама казали: аж до квітня до жорен буде з чим ходить.

І знову мовчанка. Тільки камінь: «Чиргик-чиргик» та «Гур-гур». А тичка в капиці під стелею: «Пі-і-і! Пі-і-і!»

Королик – так позаочі називають Толика – настіль-

ки зачитався, що й не гляне. Цікаві книжки в бібліотеці – тільки «по блату». То читають гуртом, коли хто принесе не читану ще цікавинку.

Як починалося меливо, то засипав зерно на ходу. А тепер зупиняюсь, аби хоч мить перепочити. Пішов же, не снідавши. Кортіло у віхолу швидше. Та й снідать особливо нічим. Коржі пісні – на воді замішані. Якби кварта молока.

Тичка біля жорен так вишмуляна, що не послинь руки, то й не втримаєш.

– Ану ходи-но сюди, паразит! – грізно наказує тітка. – Це ти зжер коржа обідяшного!

Толик облишив читання й чекає навколішки на печі екзекуції. Мені ніяково на те дивитися, то вдаю, що нічого не чую й не бачу. Але ж хіба глухий. А там уже – лясь по обличчю. Мене мама раніше теж били. Але не по морді, і «паразитом» не обзивали ніколи.

– Посунься! Корова! – згонить злість на молодшій сестрі, котра в нього з іншого боку читає.

– Мам! А він б'ється!

– Я його наб'юсь, як візьму рушника! – сварить уже не сердито мати від печі.

І знову в хаті тільки жорна чути та завивання вітру, котрий час від часу сипле в шибки сухим дрібним снігом. Шибки й у тітки наморожені товстенько.

Хтось би поспитав: «А чого й у цій хаті коржі?». А тому, що на діжку тіста – буханців на сім – треба з решето муки. А хто стільки за раз намеле? Якби ж чоловік у хаті був. А на коржі: сипнула на вимитий стіл, якщо не застелений клейонкою, миску муки, хлюпнула води, сипнула пучку соди та солі, а є цукор – то й цукру – і міси тісто. Кілька хвилин – і готове. Та й пекти прісні коржики просто. Запхнув їх на сковороді чи на деку, як є в обійсті, то десь за півгодини й готові. А з'їдять за днів два – печи нові. З квашеним тістом мороки більше, та й черствіє, бо рідше випікається. І знову діжку треба розчиняти ще звечора. Якби в селі млин, то пекли б

хліб. Але ті, у кого сім'я велика, печуть.

Уже й під обід береться. І знову чути ляпас. Тепер уже з лежанки, де йде роздавання обідньої пайки.

– Віддай, паразит, Людці! Ти свойого зжер.

Мені знову ніяково, і я думаю, що це тітка сердиться через мене: «Якби оце не чиргикав жорнами, то й не сердилися б».

– Ти б ішов наступного літа з моїм до жатки.

– Хіба дядько Степан візьмуть?

– Я попрошу, то візьме, – запевняє з печі Королик, радий, що мати вже про інше. – Минулого літа аж доки в школу, то косили.

– А коногонам більше, як на «вугликах», пишуть? Чи теж – двадцять п'ять сотих трудодня? – питаю. Але з печі – мовчок.

– Гу-у-ур! Гу-у-ур! Пі-і-і!Пі-і-і! «На другий раз піду до дядька Стаха. Мо', не відшиють. Там жорна легше крутяться й наковані лучче, то мука м'якша», – міркую, вкотре витираючи спітніле чоло.

Пожежа

Було вже за північ. Якби перша частина ночі, то розбудити мене можна хіба з гармати. А оце прокинувся від невиразного й незрозумілого шумовиння, яке долинало знадвору. Але, крім невиразного лементу, в хаті чувся нечіткий жіночий голос, з котрого я розчув ніби як скаргу: «Мені жарко!». Коли трохи прочунявся, то побачив, що в хаті не так темно, як буває вночі. Але то й не місячне світло. Та й відблиск не в те вікно, звідки місяць. І якесь воно миготливе – оте видиво.

– На пожа-а-ар! На пожа-а-ар! – знову долетіло до вух уже геть зблизька. «Так ось воно що!» – злякано сахнувся я і кинувся до вікна.

Горіло на Шпаківці, але, слава Богу, набагато правіше

від Петьчиної хати. Бо й самої пожежі, як не прилаштовувався бокаса до шибки, не було видно – заступало Кушнірикове обійстя.

Не відриваючи щоки від прохолодної шибки, я, окрім віддаленого лементу та збудженого собачого гавкоту, почув ще виразне, хоч і далеке, тривожне бемкання залізякою об порожній балон, котрий з незапам'ятного часу, висів на розі стайні на колгоспному дворі. Саме оцей дзвін та гавкіт робили ніч утаємниченою, моторошною, щоб не сказати лячною. Таке діялося цієї осені не вперше, але все одно страхало – як завжди.

Тепер я відрізняв уже й приглушений далекий людський гамір та ледь чутне брязкання відер. Над загравою час від часу, очевидно, коли щось обвалювалося, у небо здіймався рій іскор, котрих не могли затулити навіть сусідські будівлі. Зрозуміло, що пожежа не в колгоспному господарстві, а горів хтось на Шпаківці.

«А де ж це мама?! – спохватився я тільки тепер. – Вони ж цієї ночі, згідно з принесеним увечері від Стаха жезлом, мали чергувати на кутку». Та червона диктина на дрючку і зараз темніє, зіперта об лавку. Я пам'ятаю, як довго мама не запалювали вечором світла, гадаючи, що в хату, де вже сплять, отого клятого жезла не понесуть, хоч чергувати на кутку цієї ночі повинна була наша хата. Рішення про такий спосіб запобігти черговій пожежі надійшло звідкілясь згори, зобов'язуючи «до виконання» сільраду, а вона змушувала чергувати те обійстя, до якого цей жезл принесуть сусіди, котрі вже позбулися того клопоту. Люди бояться цієї диктини на держаку, як чорт ладану. Бо той, хто заповзявся когось спалити, зробить це, хоч би ти всю ніч ходив довкола «призначеної» хати. А тут на одного «вартового» – цілий куток завдовжки близько двох кілометрів. Тож хоча на кожен куток у селі по «вартовому», але від осені це вже десята пожежа.

Вони розпочалися незадовго після сталінської амністії аж до десятилітнього ув'язнення. Чутки про пожежі

розпускалися різні. Догідливіші до влади розпускають брехні, що то горять самогонники. Та якби це правда, то хто-хто, а сусіди б знали.

І потім – чому саме цієї осені «запалало» самогоноваріння? Пожежі найпершими бачать радгоспні сторожі. Чи то найвища там місцина в селі, чи, мо', сторожі біля радгоспних будівель молодші, то не сплять, як колгоспівські діди?

Мій погляд знову спрямовується на отой червоний «жезл»: «Де ж це мама?». Біля вікна стає мерзлякувато, але й у ліжко тепер не піду, доки мами не дочекаюся.

Чекати довелося недовго. Схрестивши на грудях руки, вони он ходять по стежці, на якусь хвилину-другу зникаючи з поля зору за віконною луткою, а потім їх видно, коли прямують в інший бік. Може, бояться, аби й нас не підпалили? Бо чого ж ходити по дорозі, коли вже горить. Проте цієї ночі вони не мають права на сон. До цього зобов'язує он той «жезл» біля лавки. Та й про мене, мабуть, турбуються, аби не прокинувся й не злякався. Угледівши мене, приплюснутого до шибки, озираються на всі боки й нерішуче йдуть до хати.

– А в кого це горить? – запитую.

– Ранком дізнаємося.

– А чого так часто пожежі? Кажуть, що це донощиків палять.

– Ти гляди – не ляпни таке де на людях.

– Хіба я маленький?.. А чого як в Андрона горіло, то людей поназбігалося, але всі без відер? І тушили тільки сусіди, боячись, щоб вогонь і до них не перекинувся?

– Бояться люди помсти.

– А я б не побоявся.

– Виростеш – побачимо.

Мамі, мабуть, і приємно, що я такий чуйний до чужого горя, але й страшно: «Такі в людях рідко мають своє щастя».

Налисники

Сире галуззя в печі сичало, вистрілювало іскорками, але не займалося. Блисне котрась підсохла вже пакулинка* – та й згасне. В печі – одного диму повні челюсті. Мама аж розчервонілись. Уже мало не половину соломи з ліжка вискубали, розпалюючи. «Бодай ти ще на пні згоріло, щоб я оце не мучилась. Таке топливо, як і моя житка. Якби звечора вкинула на черінь – то, може б, підсохло», – лають уголос свою долю й саму себе мама. Але не підсушують звечора, бо ж від сирих дров піч вихолоне швидше. Зимою, доки було морозно, я з іншими підлітками, батьки яких не прийшли з фронту, ходив до лісу по хмиз. Тепер обходимося тим, що здибаємо. Коли нехворощі сухої по межах та ровах наламаю, іншого разу ще якогось сухостою нанипаю. Частенько за городами обламую сухе гілля з тополь, якими обсаджений молодий колгоспний сад. А як надворі не дуже холодно – обходимося без протоплювання. Нещодавно повирубував за городом поросль вербову, аби не заважала орати город. То мамі надав чорт якраз накласти отого сирого вербняка в піч. Тепер – хоч витягуй та шукай щось сухіше. Але впертість – настояти на своєму – не дозволяє розпочинати цю екзекуцію.

Скоро на обіднє порання, а вони, як прийшли після ранішнього – досі стоять скоцюблені перед челюстями та роздмухують те, що ніби починає тліти. Я голодний як вовк. А, може, не такий і голодний? Тільки дуже хочеться налисників. Їх, на маргарині, люблю більше від смаженої картоплі. Проте на пісній сковороді їх, як і картоплю, не спечеш. А підмазка не завжди є. Канікули весняні тепер аж до дня, у котрий можна брехати, тобто до першого квітня, коли буде день Теплого Олекси.

*Пакулинка

Якщо про повсякдення, то природа ніби навмисне псує щовесни шкільні канікули слякотою. А першого квітня, як на зло, – потепління й можна бігати босяком. Паморозь ранками ще стелить своєю білизною ріденьке простирадло, а ми, вже прибігши в клас, гріємо наморожені стопи попід партами: то правою – ліву, то лівою – праву, радіючи однак, що незабаром літо.

Учора ходив аж на станцію по маргарин. Ох Господи! Чи буде кінець нашим нестаткам? Хвалити Бога, відколи мама на свинарні, то хоч хліба вдосталь. Але ж піснота постійна. Та хіба накупуєшся того маргарину чи комбіжиру? Я ж розумію, що кожна така покупка відтягує копійчину, котру можна було б покласти на корівку. Коли нутрощі виснажить піснота, а грошей якраз немає, то мама посилають по олію до колишнього знайомого, ще з радгоспних часів, кульгавого Городінського, щоб дав пляшку олії в набір. Йому, як інвалідові, дозволено, мабуть, бити олію. Але ж і туди треба невдовзі занести десятку. Про якесь сало – й говорити нічого. А напісно й горшки швидко тріскаються, не те щоб людина кріпкою була. Як зачароване коло: щойно роздобудеш якогось рубля на корову – так їсти ж хочеться. Якби ложка молока, то не понеслися б гроші у ларьок за маргарин. І все до одного зводиться – до нестатків. З іншого боку – гріх скаржитися. Недавно й скибці хліба були раді. А тепер наїлися, то ремствуємо на пісноту. Але ж і такі харчі – теж не розкіш. Видно, доля така наша. Подарував же родич, дядько Ясько, по війні теличку за те, що приховали мама свіжину від німців, котрі якраз робили облаву, а він щось там зарізав чи заколов. Ми ж бідні. То поліцаї й не вели до нас німців. Тільки не пішло на руку подароване теля. Видно, не буде вестися в цьому обійсті худоба. Якби ж воно, як у людей – корівки б дочекались. Так на ноги «впала» теличка. З череди до смерку йде. Мусили за безцінь у Ходоркові на м'ясо продать. А тут якраз сорок сьомий. Гроші – як полова. Мама їх за кілька буханчиків хліба перекупкам на станцію біля по-

їзда й виносили. Якби знаття, то з осені ще можна було купити клумак чи два якоїсь пашні. І отак усе життя. Мабуть, Бог не дав достатньо розуму: на щось сподіваємось, а якась невидима сила оббирає наше обійстя. Усе мамі після радгоспного стану в житті дістається зі слізьми перед колгоспним начальством. Очевидячки, про радгосп і не згадуй, бо добровільно ж пішли в колгосп.

– Ти не забув, що сьогодні карасіну в лавці даватимуть?! – грізно запитують, – витерши мокрим рукавом очі, котрі, може, вже й не від диму сльозяться.

– А скільки брать?

– Бери обидві бутельки. Може, Олька й наллє? Думала – з ліхтаря на фермі вціджу. Тільки зав на одну ніч сторожам заправляти став. А в нашій лямпі вже ґніт сухий.

…Після масненьких від маргарину налисників хочеться води. Тільки де вона біля лавки? І додому далеко, і біля криниці відер немає, бо кожен зі своїм ходить. Просити в чужій хаті стидаюся. Мушу терпіти. А продавчиня досі в лавці стирчить, бо ж завжди там людей повно. Двохсотлітрову бочку Кріпак з Попільні щомісяця возом провозить. Учора якраз той день був.

Кілька годин чекаємо в черзі. Та вже нарешті таки замикає там двері та йде в це крило.

– Воно то так, дорогенькі жіночки, та з хати як? Хіба ми подужаємо без чоловічої сили налляти в чаник з бочки? Насос же не наша розкіш. Гурт мовчить якусь мить. Обдумують. Звісно, що треба налити в чаник, котрий півбочки завбільшки. З нього розливає черпаком. А в черзі старі та діти. Інші ж по роботах десь. Стоїмо та глипаємо на дорогу – мо', якийсь чоловік вигулькне. Мене аж лоскоче лякливе бажання спробувати гуртом якось… Але не наважуюся, бо хто такому малому довірить? Явно скажуть – не берись, бо ще проллєш на землю! Аж раптом котрась мало не вигукує:

– Не журіться. Он Федір Степанович іде!

– Просіть! – радить продавчиня, котра вже розклала півлітровий і літровий черпаки та ще щербату бляшану лійку.

– Та хіба цей вічний парторг нас послухається? Якби ви, продавщиця, попросили.

Але та мовчить. «Попроси – то й він попросить», – міркує про себе вона. А бочки – для села – нема чого бачить. Розупевнившись у продавчині, гукають самі. Тільки такого «дипломата», як Федір Степанович, у Липках більше й не знайдеш.

– Ой дорогенькі мої! Якби ж то війна не зробила з мене каліку, – Федір Степанович навмисне виставляє руку, аби всі побачили на ній покручений палець.

Чи й справді отой ганж від війни – сказати ніхто не може, але звідкіля б не був, то не таке вже й лихо. У Журашчиного приймака по лікоть відірвало, а він навіть косить. «Не хоче, клята душа. Облесливий партієць», – думають про себе старенькі.

– Ось я шкільного їздового пришлю. Може, гуртом і наллєте. Або в чаник або поза чаник, – улесливо жартує парторг.

Люди удають, що сміються. А в душі дехто думає: «Щоб тебе грім побив, людолов облесливий».

Коли нарешті чаник гуртом таки наповнили й довкруж запахло керосином, черга полегшено зітхнула.

– Що то колись: задумав щось – іди й купуй. Оцього карасіну в Гоцки завжди тих бочок повно стояло.

– Було, але світили дівчата дерев'яними щепками, – уїдливо каже котресь із гурту.

– Твоя, Христю, правда. Світилося за панів менше, зате було – скільки кому треба.

Розмова вщухає. Кожен підраховує мовчки: «Скільки ж його платити, аби не обдурила продавщиця?». А котрим ще далеко до чаника, ті хвилюються: «Аби ж хоч вистачило карасіну. Бо пропаде день, і підеш по селу, щоб хто позичив у лямпу».

Прикидаю і я. Уже й не до спраги. Стою і слухаю, аби

відвернути увагу від того переживання. Відпускає Олька – як мокре горить. Якби посуд інший, щоб раз – і налила. А то цідить у пляшки лійкою. Он стоять декотрі з не частими тепер жбанами, обплетеними лозою. Як-не-як, а шийка ширша – то їх швидше відпускає. «А ще – якби не наливала без черги», – сердяться люди, але кожне мовчки, бо ж свої всі, сільські. Аж шкварчить злість і в мені від тієї несправедливості. Тільки що зроблю? Он і Федір Степанович уже «збігав» додому за посудиною. Кажуть, що він і в тракторній бригаді підлатується. Начальство!

– Онино й Петра Семеновича чорти пруть із донькою. Зараз поставить попереду всіх! – каже не без злості Горпина Цвіркун. – Бач! Їм ніколи. А в мене група корів розтелених в обід не здоєна. Директор і в школі бере, бо вчителям привозять, то урве, скільки схоче.

– Скажеш таке, – не погоджується котрась із черги, – дітей же наших вчить.

– А я хіба собі молоко дою? Усяк не для себе робить! Школа й без директора може стоять, скільки прийдеться. А спробуй групу корів не подій день. То, може, моя робота ще важніша!

– Це ти вже, Горпино, такого хочеш…

– Нехай він і вартніший, а чого поблажка його сцикусі? Стоять же он такі, як вона. Недаремно в приказці кажеться: «Як у бідного родиться, то або хлопчик, або дівчинка, а коли в багатого, то обов'язково панич або панянка». Тільки в нас тридцять лєт, як лакеїв нєт.

Я всім єством за тих, хто за справедливість: «Учителька ж каже, що всі у нас рівні. Ось нехай-но я виросту…»

Чим більше разів доливають у чаник, тим тривожніше на душі. І бачу по людях – не тільки я потерпаю за можливу невдачу. Особливо це помітно по тих, що в кінці черги.

За цим разом хапаюся за бочку, що порожніє, і я. Не для того, як декотрі, аби налили без черги. Я все одно

своє вистою. Звісно, було б приємно, аби запитали: «Чий це такий?». Тільки така поведінка людям ніби й байдужа. А біля чаника все частіше штовханина. Образливо мені, що люди – такі егоїсти. Хоча якби того керосину тут була ціла цистерна, то, може, люди й не сперечалися б. А так – дивись і для своїх у бочці лавушниця зоставить. Як у приказці: «Хто що везе – те й гризе».

«Перекуп»

Великдень цього року найпізніший. Вже не лише верба перецвітає, а й бур'янисько, на яке в нас кажуть «зірка», поросло попідтинню. Оцим «собачим милом» я коли-не-коли каширую* ноги перед сном. Звісно, якби справжнім милом, то, може, вони й чистіші були б, а так… Сьогодні стараюся не перед сном, а вранці – ради Великодня, на празнування якого баба Дунька гукала спозарання, ще Полікара Івановича з Усеношної не було, де йому мали посвятити й крашанки, і паску та ковбасу зі свіжої домашньої свинини. Ноги мої ще не встигли зашкарубнути, як ото буде влітку, то скоро й почистішали. У гості з немитими ногами до Маленівських зважиться тільки той, хто не знає кругленької в сідничках, невеличкої супроти високого та стрункого Полікара Івановича, бездітної баби Дуньки. Вона за довгі роки праці в Київській головній лікарні призвичаїлася до чистоти та охайності, хоч була там десь при їдальні, а мо' доглядальницею. Але замурзякою до них і на очі не навертайся, не те що за святковий, а тим паче великодній стіл.

Це свято для мене – найгарніше! І не тільки тому, що в цей день дозволяється посмикати за мотузки від дзвонів біля церкви. Мені до них байдуже, бо церква аж біля

*Кашірувати

школи, то в неділю я туди й не піду. У будні находився. Взагалі я й сам не знаю, чому так люблю Великдень. Мама мої – не богомільні, бо молитва їхня у війну та й після була така: «Хрестом хрещусь, хрестом молюсь, з хрестом лягаю, весь світ осягаю» А може – «осяваю»? Бо хрестились, уже сидячи в ліжку, тихенько. То й недочув. Тепер ніби й не хрестяться. Війна вже аж он де. А, може, люблю Великдень, бо люди в цей день добрішають. Але то, мабуть, тому, що завжди наїдаюсь крашанок від пуза, а ще трапляється десь і смачненьким поласувати. Та й весна ж у цей день уже.

Якби отим нетерпінням, з котрим чекаємо від церкви дідуся Полікара, можна було топити в лежанці, то вона, певно, уже розпеклася б до білого… У богомільності діда Полікара та його жіночки я нічогісінько не петраю. Зате стравам, які в Маленівських готуються, дуже радуюся, хоча тому довгенько не радий мій розстроєний живіт. Після пісних наших з мамою наїдків жирна страва – це ложка дьогтю до бочки меду. Сам Полікар Іванович (любить, щоб його так величали) живе в селі вже кілька років, відтоді, як з хати виїхав на Пост-Волинський чи якусь Борщагівку його брат Ясько. Колись Маленівських розкуркулили, хоч і без висилки, бо нічого в них і не було, окрім небажання записуватися до колгоспу. То голова сім'ї, Антосько , невдовзі й помер. Діти виїхали в Київ. Найстарший, Полікар, влаштувався в столиці вагоновожатим, де й проробив до пенсії. Але хоч як там столиці затишно, а доживати вирішив Полікар Іванович у рідному селі. По приїзді купили руду, з розлогими рогами Маньку. То й доять її, і дрова та пашу змайстрованим для цього візком на двох гумових коліщатах нею возять. Десь-інде, може, і не виділялися б достатком, а в селі, хоч і з обрізаною на третину пенсією, бо п'ятнадцять соток городу зайняли, та ще й з такою корівчиною, що й молоко дає, і город оре, і до лісу по дрова візок тягає, дід з бабою – як у раю живуть. А Полікар Іванович ще й у лісника в пошані. Бо все вміє і робить у його

господарстві. За це зарахований до числа тих десятків зо двох, кому лісник дозволяє в лісі пасти худобу.

Старі дуже дотримуються посту. Аби не переводити молоко на порося, для котрого й сироватки досить, віддушують сир з кисляку, а з вершків масло сколочують. І все це солять у діжечки, доки м'ясниці настануть або корова запуститься.

На Великдень у них цього року й паска з питльованого борошна на столі, і здорова макітра ряжанки на вершках у кубашці, і ковбаси кілька кружалець он на тарілці. Як для мене, то йти до них розговіюватись – що в рай потрапити на годинку-другу.

З нашого кутка, здається, тільки один Полікар і зостався зі «святою» душею, бо, окрім нього, ніхто звідси й не ходить на всеношну. У Страсний четвер звечора деякі жінки ще ходять. І я один раз був. Щоб запаленою там свічкою закоптити на сволокові хрест, аби грім у хату не вдарив. А щоб на всю ніч – то зі Шляхти тільки Полікар Іванович ходить.

Поважають його на кутку, не так тому, що до Бога поважно ставиться, як за те, що дурного ніколи не скаже й не заматюкається. А найбільше – за золоті руки. При потребі й маточину дерев'яну в колесо до воза зробить, не кажучи про інші деталі, і діжку, і чоботи пошиє. Ще й кравецьку справу знає.

Люди старого величають. Він і мене приструнив, щоб не казав на нього «дід». Бо, за його словами, дід з торбами попід тинами ходить. Прошак, знацця. А він – дідусь.

Проте хоча вони постійно чимось допомагають племінниці, але не тільки ради розговіння та компанії покликали нас із мамою . Хоч і я їм наче онук. Ріднішого ж немає. Сьогодні в Маленівських, як вияснилося, окрім свята, є ще й господарська задумка. Тільки я ще про це не знаю й мені нецікаво, бо й без того – на сьомому небі. Тільки хвилююсь, як його поводитися за чужим столом? Та ще й не в наших сільських, а в таких шанованих та

культурних людей?

І таки зганьбився. Сталось це тільки-но стали розговіюватись і почали зі змагання – гуляти навбитки. Моцака я, звісно, вибрати не зумів, бо не стільки в нас яєць, аби ними в моцака гуляти. Тому від неуцтва я й узяв крашанку найчервонішу. Вдарив дідусеву, а носок і увім'явся. Тоді я візьми та й ляпни: «А давайте ще срачками».

Тут Дуняша аж підскочила: «Ти што, Корнєй! Сєводня такой Велікій празднік, а ти! Босяк ти етакой!». Коли б не свято – то могла б і по губах цопнути. Кацапка така-а-а!!!

– Нужно сказать: «пятками«, а не «срачками», тьху ти. Господі, прості.

– Або «пучками», – поправляють засоромлені мама.

Чимало клопоту було й потім, коли стали виделками їсти. У нас про них і спомину немає. Дерев'яні ложки, що від війни зостались, давно позлизувалися, то тепер алюмінієві. Як густе щось їмо – беремо пальцями. А тут мало того, що кожному – ніж, виделка й ложка, так ще й тарілка, блюдечко й чарка окремо. У дідуся тільки стакан. Отож те й знай, що остерігайся, як би чого не встругнути. Та ще ж, як на лихо, і стіл застелений не як у нас – цератою з літака, що у війну стояли за городами, а білою скатеркою з китицями по краях. І їжі всякої на столі стільки, що не знаю, з чого й починати. Мабуть – з горілки, котру он із небаченої мною карафки розливає дідусь по чарках з дивного негладенького скла. Собі Полікар Іванович, користуючись Дуняшиною поблажливістю, ради свята налив повен стакан. Мені – тільки на денце. А за третьою вже й не наливали. Проте й від тієї малості в голові поселилися джмелі. А ще ж боюсь уставати, бо хата хитається.

Дідусь говорить про те, про се. І мені вже кортить побалакати. Але малим у балачки старших не дозволяється встрявати. А то б я…

– То як, Корнєй? Пойдьош летом нашу Маньку в лєсу пасть? Всьо равно врємя зря потратіш: за колєсом пробєгаєш ілі на лошадях проклятих лєто загубіш возлє косілкі!

– А я тобі за те штани пошию з глибокими кишенями, і чобітки на зиму, як раменю де вискіпаю. Ще й ножик складаний склепаю.

– І єсть будєш у нас три раза в дєнь.

– А нехай би й пас, – радіють мама. – Як за пригорщ того заробітку, що за нього торік смажився літо на сонці, – то хай би провів у холодочку. Там же не тільки ваша корова буде? Не сам пастиме? Що ж до платні: то й за молоко для себе – і то добре.

А до мене – між іншим:

– Ти не дуже наїдайся, бо ще натха нападе або заворот кишок трапиться.

«Завжди вони зі своїм заворотом кишок! Мені тепер за цим столом нічого й не хочеться. Як сідали – гадав, бозна скільки з'їм».

Дуняша догадлива. З порожніми руками не випустить. Тим більше, що вони всього цього не поїдять удвох, а в погребі – не все й вистоїть свіжим. Приємно мені в Маленівських. Від сьогодні вже й майбутнього випасу Маньки буду ждать.

Про недоспані ранки, біганину зі слізьми, як погубляться часом корови в лісі, або про грозу серед грізного шуму дерев над головою та без ніякої накидки на майже голе тіло від зливи: про оте все й ще про інше дізнаюся літом. А зараз веселенько. Великдень же!

Конюги

Толік Радчук таки дотримав слова. Цього літа я його напарник. Зараз він точить свої чергові п'ять сегментів, а я бавлюся під тином біля дороги з ржавіючим не використовуваним зараз реманентом. То погойдаюся на

високому сидінні кінної гребки, то посмикаю за правило сівалки, котру також тягають коні, або кручу заглиблювач у кількалемішному плузі.

В інших бригадах коногони зі старших класів, то не міняються так часто біля корби точила. Ми з Толіком підемо в другий клас аж восени, і ніхто з нас не проти, аби точити по п'ять сегментів. А їх наклепано на полотні ножа косарки більш як двадцять п'ять.

Мого «покровителя», а тепер напарника, трохи рудуватого й нахабненького, у класі недолюблювали. Та він ні до кого й не набивався. З уроків – і додому. Навіть на перекур під місток не заходив. Там він чужий: бо й не курить, і небалакучий. То підв'яже свою поношену руду, як і сам, вушанку, бо, мабуть, застудив десь вуха – і прямісінько додому, до сестер. У Ганни, його матері, ще троє дочок. Він – після найстаршої.

Тепер, уже втретє, біля корби знову я. Спочатку, доки ще свіжіші м'язи, спостерігаю за кульгавим точильним кругом, що тихенько лиже той бік сегмента, який притуляє до нього дядько Степан (наш жаткар), і без угаву пірнає в сіру каламуть води, у коритечку під ним, щоб умившись там, випірнути з іншого боку й продовжити свою скучну, але потрібну роботу. Аби мені легше крутити, дядько Степан намагається не тиснути на ніж. Однак я вже десь на третьому сегменті – коли корба йде донизу й мені вільніше – щоразу пускаюся котроюсь рукою, аби змахнути з густих брів піт, що краплями затікає в очі, викликаючи в них нестерпну різь. А заодно в цю коротку мить перепочиває втомлена рука. Постерігши, що камінь крутиться дедалі повільніше й поривчасто, дядько Степан геть не тиснуть сегментом, але точило все одно ледве кульгає своєю нерівномірно стертою поверхнею.

– Іди-но крутонеш! – гукає нарешті до старшого коногона жаткар. Той трохи більший і тлустіший за мене.

Радчук де й узявся. Він на ходу перехоплює корбу й

зі свіжими силами так натискує, аж ота сиза каламуть вихлюпується з коритечка дядькові на штани.

– Дивись мені! – свариться дядько Степан, щоб погасити Толіків запал, і собі натискує на ніж, аби старший коногон не задавався переді мною своєю зверхністю.

Коли обидва ножі у возі, а біля точила вже хлопці з іншої бригади, ми їдемо, як і вчора, та й щодня – до цементової криниці. Однак спочатку заїжджаємо дорогою до нової, обшитої цямринами навіть зверху. Але не геть. В одному з ближчих до журавля кутів залишено вікно для бадді, аби слабуваті силою могли ставати над криницею, здужувати таки дебелу баддю й наливати в обшмуляний жолоб воду для спраглих тварин. У невеличке дубове дядькове барильце наливаємо з цементової. Там холодніша…

Біля станційного переїзду пропускаємо вантажний потяг, на який, хоч би що в його вагонах, у нас кажуть «товарняк».

– Ого! Чотири «пульмани», дві здоровецькі чотиривісні цистерни й двадцять двовісних теплушок, – доповідає старший коногон, котрому й зараз непосидячка.

Крила жатки, розчепірено задерті в синю височінь, якось аж урочисто виділяються на тлі стерниська та ще не скошеного золотистого житнього плеса.

– Правда, дядьку, ми найдальше прокосили? – каже Радчук.

– Так то ж ми! – якомога хвалькуватіше погоджується жаткар, кинувши погляд на скошені ділянки інших бригад.

Позіскакувавши з воза в стерню, ми заходилися біля жатки. Я завжди змащую солідолом польове колесо, котре підтримує стіл, та шарпак ножа. Толік стягує ривками, хоч і дужчий, масивне ведуче колесо, що й стіл на собі тримає, і крила жатки. Дядько Степан тим часом перепрягає з воза коней та, почепивши на дишель жатки стельвагу, котру ховаємо, аби хто не поцупив, начіплює на неї шлеї, у які запрягає й передню пару коней.

Через хвилин десять усі справляємося з роботою й готові поганяти.

– Пішо-о-ов! – гукає дядько Степан. Радчук кричить: «Но-о-о!», легенько шльогає батіжком на коротенькому пужаленці Каштанчика, на якому сидить, а Стальний тільки й чекає роботи, і поле заливається стрекотом, заглушуючи й перепелів, і коників-цвіркунів. Ще не душно, і, відпочилі за ніч коні, особливо роботящий Стальний, охоче тягнуть у залишки ранкового серпанку оце шумовиння. Дерешуватому Стальному батіжка не показуй аж до другої половини дня, доки не пристане швидше за інших, бо весь день, перекошуючи стельвагу, найдужче старається.

Обкосивши кілька разів загінку, стаємо підгодовувати коней. Без цього довгої літньої днини вони не видолають. Ми швиденько підкидаємо колосками до морд по купці щойно скошеного жита й припадаємо по черзі до чопика в барильці, прикритому під возом соломою, аби не напікалося проти Сонця. А чи напившись, чи удаючи, що пили, бо ще не дуже жарко, а снідали, звісно, не м'ясом і не оселедцями, розпочинаємо гонитву за перепелами. З досвіду знаємо, що це тільки гульня. Бо поки добіжиш до купки, під яку шмигнув жирний перепел, та впадеш на неї животом, сподіваючись затиснути ту «м'ясину», то вона вже пішачком – аж під третьою чи й під п'ятою купкою…

– Поїї-їхали! – гукає хвилин через п'ять жаткар.

Ми дуже любимо й поважаєм дядька Степана, бо в жодній бригаді немає такого жаткаря. Він не тільки дає покосити на сидінні, а й не матюкається. А ще – в нього ніколи не рвуться, як в інших, ні шарпак, ані ніж. Ті й крило можуть утрощити, і взагалі сюд-не-туд – та й поскакав хтось із коногонів до слюсарні по новий шарпак або й ніж.

Задаємось і тим, що в Опанасовій бригаді. Ми завжди надвечір чекаємо худорлявого й високого дядька Опанаса, який приходить обміряти нашу денну косовицю. Він і розпитає, і розкаже про щось. Одного дня пригадав, як шугав нас, хлопчаків, із садка, що росте нічийний побіля контори. Куркуль, котрий його садив, не повернувся, то в хаті з ґанком тепер контора, а до садка нікому ніякого клопоту. Тепер каявся. «Я ж тоді мало не вбився, як гепнувся з вершечка яблуні. І навіщо агакнув: "А то що?!" – згадує чоловік.

Покосити на сидінні жаткар дає тільки Толіку. І то, як «прокинеться» осколок у спині. Тоді тихенько йде до воза, лягає в затінок ниць і лежить так із заплющеними очима. А ми косимо самі.

Хіба хтось сумнівається в тому, що й мені кортить покосити на жаткаревому сидінні? На сінокосарці, як косили до жнив конюшину біля семафора, там, де мене колись об'їздчик на колосках ловив, я потроху щодня косив на сидінні. Але ж сінокосарка – не жатка. Там тільки вчасно налягай на педаль, щоб підняти ніж, коли попереду купина мурашні або глибока борозна. А в жатці, мабуть, і натискати важче, бо, крім ножа, може, довшого, як у сінокосарці, ще й стіл піднімається одночасно. А попробуй за всім устеж: коли в руках і віжки від задньої пари, і батіг із довжелезним пужалном, котрий норовить у землю вткнутись, коли не втримаєш на потрібній висоті. Сьогодні осколок «прокинувся» ще до обіду. Дядько Степан ледве витримав, доки докосили до воза. Як і завжди, не кажучи нам нічого, він обережно лягає під возом, а ми косимо. Як спустилися до лугу побіля Ірпеня, куди не видно від воза, Толік свиснув, щоб зупинитися. Коні тільки й чекають на цей свист.

– Чого стали? – зіскочивши з Каштанчика й обережно ступаючи по дряпучій стерні босими ногами, бо тут чимало сторчаків з осоту, запитую «жаткаря». Я хвилююсь, аби чого не сталося і щоб не підвести дядька Степана. Правда, іноді ми зупиняємось, як угледим у житі сплячого зайця. Вполювати ще не доводилося. Але молоток, кинутий на косоокого вуханя, шукаємо в житі щоразу довгенько. Очевидно, той довговухий, як спить, глухий

робиться. Бо як же не почути жатчиного стрекоту? Зате схвачується, коли уздріє. У тому, що він, як кажуть, спить і курей бачить, – я переконався набагато пізніше.

– Сідай на сидіння! – начальницьким тоном наказує Радчук, великодушно простягаючи мені віжки та батіг.

– А не влетить?

– Сідай! Раз сказано. Тільки не запори ножем і не вкрути віжок у колесо.

Уже й повсідались обидва, а я ніяк не зважуся гукнути оте: «Пішли!», бо й віжкам треба дати раду, і пужално заважке – «клює» в стерню, і собі аби не беркицьнутись із пружного сидіння, бо нога ледве до підніжки.

Рушили нарешті. Аж спітнів. Та чи й прокосили з півгонів, як призвичаївся. Коні свою роботу знають, то ніби й нудьга закрадається від монотонного тріскотіння ножа під самим вухом. Починаю шукати забавку. А вона, знаю, поряд, де котяться по круглому пристрої п'ять коротеньких коточків. Якщо пропустити той, котрий зі своїм крилом згортає вже накошене, то до наступного оберту буде така купера, що й крило може хруснути.

Якби не Толик, котрий не спускає очей, то, може, й учверив би таку капость. Цікаво ж! Але той свистить протяжним свистом, на котрий коні не слухаються, і я відсмикую пужално, котрим хотів перешкодити опусканню на стіл призначеного крила.

Справжній жаткар, не без тривоги, уже чекає на розі. Він чув, як зупинялася жатка. Та угледівши нашу переміну місцями, заспокоївся і, мабуть, навіть порадів, що має нового «жаткаря». Він і сам уже хотів випробувати молодшого.

Аби не зупиняти коней, дядько на ходу перебирає в мене віжки та батіг і, доки я зіскакую на розі, де жатка майже стоїть, з легкістю всідається на своє місце. Для колишнього танкового десантника це геть нічого. Чоловік воював у роті, котрою командував Петька Можара. Правда, був поранений під Прагою, то там, у госпіталі,

і закінчилася для нього війна. Невідомо тільки, чому після повернення вони не дружили. Три роки минуло після війни, а чоловікові й досі часом у стрекоті жниварки вчуваються автоматні черги. Інколи хмурніє, дивлячись на нас. Бо шкода, мабуть, що «смажимося» на гарячій конячій спині. А день же літом – як рік. Бо й справді, нам би зараз мокнути в Ірпені, котрий видно, як докошуємо у той кінець гону.

Коли тіні найкоротші й пройде львівський потяг, до якого я виносив колись качанчики, сідаємо обідати. Випрягши коней, аби просохли й подихали їхні запотілі холки під шлеями, накладаємо їм колосистих стебел, а самі, розстеливши вицвілу дядькову армійську плащ-палатку під возом (хоч сонце в зеніті, то й там немає холодку), вишукуємо зі сховків свої припаси. Степан вигрібає з-під колеса полотняну торбинку, котру ранком загріб, щоб не розпікалася навпроти сонця та щоб, бува, не зжерла обіду якась звірина чи блукаюче по стернищу лоша, а потім і пляшку молока, загребену ще глибше, аби не прокисло, і першим викладає все це на ту ж таки плащ-палатку.

Своїх вузликів ми не загрібали, бо смаколиків там немає. Повикладавши – що в кого є, сідаємо і починаємо обідати. У Толіка сидір повніший, як у мене. Там і скибка хліба, намащена маслом, і червоні сливки, котрі тільки в Деркачевому садку й ростуть, і огірок малосольний, і помідорів кілька. Ще й варена картоплина. Він до харчів неперебірливий. Його мати, колишня трактористка, тепер «упала» на ноги, то має більше часу на хатні клопоти. Її не обкладають мінімумом трудоднів і не наділяють «нормою» цукрових буряків, як здорових жінок. У нас немає того, що в Ганни. Бо в них ще й корівчина. Коли назбирає трішки вершків та зіб'ють масла, то сироватка – дітям, а масло – на засмачку. А в мене скибка хліба черствого, бо печеться ж раз на тиждень, та помідори й огірки.

– Подай-но мій «мессер», – просить дядько Степан котрогось, хто узяв скоріше ножик, щоб полюбувати-

ся ним. Складаний же! Ми вже знаємо дядькову звичку обідати. Заволодівши своїм «мессером», він і сьогодні кроїть навпіл четвертинку сала, одну з яких розрізає ще надвоє – для коногонів.

Хіба вони не розуміють, що там і для одного мало, бо кожен оце з'їв би і не облизнувся. Ясно, що дядько відривають це від власного рота, але дуже хочеться. То як відмовишся?

Для Толіка в цьому дядьковому розподілі нема чогось надзвичайного, бо живе за принципом: «Дають – бери, а б'ють – тікай». «Тим більше, – виправдовую товариша, – у нього для віддяки є сливки». Та як довгенько не опираюся дядьковим припросинам, а таки тягнеться й моя рука до того «осиротілого» спокусливого шматочка сала на плащ-палатці.

– Скільки кажу своїй, щоб не наливала молока, бо я його не люблю, – говорить дядько Степан, – а вона наливає щодня повну бутельку. Доведеться вам і сьогодні мене виручать, бо скисне до вечора.

Від молока я майже не відмовляюсь: «Дядько ж кажуть, що все одно його не люблять. А в Толіка є корова. Хоч там і багато ротів, але колись же й нап'ється. Та він, здається, його й не любить». Проте дядько Степан ділять обом. А в мене «випадково» й шматочок хліба ще залишився.

Пообідавши, верхи ведемо коней до Ірпеня, до водопою. Вони вже охололи після роботи, то не охватяться. А спека тепер неймовірна. Вітер якщо й дихне, то ніби з печі: сухий, жаркий. У роті від нього терпне. Таж у пообідню пору не тільки сонце, котре ніби яєчня, виплеснута на небо зі сковороди, тепер сама земля нажарилась і пашить тим жаром. Коні просохли від поту і тепер їхні боки сіріють від солі. Бери гребель і зішкрібай.

Мало не засинаємо, сидячи навперекладки, зашкарублими з весни босими ногами в середину між конячі боки. Дрімоту часом прогонить та чи інша коняка, котру «впік» десь ґедзь. Щоб відігнати його, а хвостом не

дістає, вона панічно притискується з усієї сили до боку своєї подруги по шлеї. Але ж, між конячими ребрами звисають наші ноги. То вже хоч падай – такий біль. Куди дрімота дівається. Зойкнувши, шльогнеш під черево сусідку, і та – як по команді – відсторониться. Бо в курсі. Коняки розумні…

Чим ближче до вечора, тим повільніше цідиться час. Особливо для того, кому випало обходити останні рази.

Та коли день ось-ось вичахне, то літові ще не видно кінця. І початок його нам уявляється таким давнімдавнім. Хоча загінка вужчає з кожним обкосом, але до «зайця» ще он скільки.

Кожному з нас так хочеться виспатися вволю та побути хоч би день у селі. Бо, здається, що там найцікавіше робиться якраз тоді, доки ми тут. А як кортить покупатись у ставку чи й у Вирку на Ірпені, що звідси його й не видно. Як докосиш у той кінець, то можна вгадати, де саме він є.

Але оте може лише приснитися. Хоча мені нічогісінько й не сниться. Здається, допіру ліг, а вже мати й будять. Аж не віриться, що проминула ніч.

І хоч який довгий день, та і йому «обридає» бути. Сонце вже от-от доторкнеться до водонапірної вежі…

Повкладавши у віз затуплені ножі та сховавши важкеньку дубову стельвагу, котру дядько не наважується залишати на видноті, вимощуємо конячими переїдами воза, а самі, прилигавши свою передню пару коней збоку до полудрабка, вмощуємося також. Дядько хотів би, аби котрийсь їхав верхи. Бо з прилиганими кіньми гірше поганяти. Та ми за день напеклися на конячому хребті й волієм поніжитися на соломі у возі. Натомлені коні також не поривaються бігти, а тільки йдуть широким кроком. Дядько любить шаговитих коней. Як йому вдається робити їх такими – ми й не розпитуємо. Їдуть собі і їдуть. Тільки головами махають не так, як удень – зверху донизу, аби мух проганяти, а якось з боку на бік. Ніби комусь докоряють за щось.

Від станційного переїзду вже видно село. На серці враз веселішає. Бо любі й оті далекі обриси стрімких тополь, і садків, котрі вже тануть у літньому вечірньому мороці. Повітря все ще задушливе. Але нас навіть трішечки морозить. Це з тіл виходить денна спека. «А зайця вони все одно виженуть, хоч як тяжко ранком уставати».

– Дя-а-а! А як викосимо – то жатку на прикіл? – цікавиться невгамовний Толік.

– Косовиці хватить до глупої осені, – зітхає жаткар. – Ще гречка, просо, клєвер на насіння. Тільки ви вже будете за партами.

– А на той рік візьмете нас? – цікавлюся.

– Щоб таких козаків та не взяти! – обіцяє дядько Степан.

На серці в обох нас і піднесено, і любо, і щасливі ми. Але мовчимо, щоб не розлякати в собі того почуття. Щастя, може, і не далекого, а ось цього – що закінчується спекотний день.

Чутно тільки, як стукотять об вісі букші коліс, коли віз хитається з боку на бік десь на вибоїні, та побрязкують об дишель ланцюги нашильників.

Випрягати дядько їде сам. Його хата від колгоспу через дорогу. То доки ми дійдемо додому – він і коней напоїть та випряже, і тітці Мані щось допоможе, чого вона не зуміє чи не здужає сама.

Біля жолоба схололі в помірному кроці коні жадібно смокчуть крізь зуби свіжу воду. Ми беремо свої батіжки та спорожнілі вузлики й ідемо на Шляхту.

– До за-а-а-втра! – гукає навздогінці від криниці жаткар.

– До за-а-а-втра! – як луна, тільки ще по-дитячому, лине із сутінок уже з нашого кутка.

Андріяя

Відтоді як прийшов зі школи, не находжу собі місця. Учора Джмелиха кликала маму чи то на іменини, чи то на святкування Андрія. Саме ці запросини й не дають мені спокою. По-перше, чи підуть мама взагалі, а, по-друге, чи візьмуть і мене на оті «іменини», хоч я й не уявляю, як то можна справляти їх чоловікові, котрий не прийшов з фронту?! Мама – як і попередні кілька днів – прядуть. Поспішають із цим, бо треба повернути позичену коворотку. Адже брали днів на два, а вже тиждень минув. Слава Богу, цього року конопель не понесло повінню, то хоч на деякі потреби намикалося клоччя. Так оце мама й допрядають його на позиченій коворотці.

Посмикуючи з мички прядиво, вони постерегли, що я вже й хмизу наламав та наносив у хату, і не тільки на завтра. Хоча ще й не передріздвяні дні, коли наготовляється всього, аби в свята не робити. Я й води наносив у всяку посудину. Ніби криниця має пересохнути. І ще допитуюсь якоїсь роботи. Хоча яка робота, коли зима на порозі, і в городі та й деінде все пороблено.

– Ти чого вертишся, як дзиґа?

– А хіба що? – запитую покірливо.

– Ти вроки повчив?

– Я ще на перервах домашнє понаписував. А усні й так знаю.

– Та й що це за домашні завдання, котрі можна на перервах поробить? Ось нехай-но я подивлюсь! – погрожують мама.

Хоч подібні погрози не завжди здійснюються, проте серце в мене тьохнуло. От якби вони послухали, як я відповідаю на уроках. А то тільки зошити дивляться. А це моє найдошкульніше місце. Щоразу, коли заводжу новий зошит, клянуся, що цей уже буде чистий-пречистий. Але свіженький він зазвичай тільки на першій сторінці. Та й там букви-кривундяки. Ще колись, коли Федоська Оксентівна задала написати дома велику букву «Д», а на дворі було дуже холодно, то я, лежачи животом на тепленькому черені, списав усю сторінку тею

«Д». Проте жодна з них не вийшла каліграфічною. Може, тому, що в мене нема, як у декого, фабричної книжки – «Каліграфії». Чи через те, що чим більше писав, тим твердіше зневірювався у своєму «таланті». Прочитать – прочитаю до ладу. А щодо замурзаних зошитів – то я й стараюся, щоб були, як у дівчат, а зшитки все одно – замазури пом'яшкорені. Може, що на мотузяних учіпках ношу, а не у фабричному портфелі? Так грошей ще досі на корову не назбирали, аби вже й портфель купувать.

Материні перевірки уроків усе рідші. Дубця вони не бачили ніколи, але настрій щоразу на кілька днів нікудишній. Дуже переживаю, коли на мене посердяться. Сьогодні ж страхаюся перевірки особливо. Якщо це збудеться, то плакало моє «Андрія». Навіть коли вже повірив, що перевірки не буде й ніби трохи відлягає від серця, але тривога нікуди не дівається. І чим густішають у хаті сутінки, тим вона більшає. Якщо мати не візьмуть із собою, то не вдасться ні подивитися, що то за «Андрія», ні посмакувати калачем з маком. Бо з чуток знаю, що на це свято кусають підвішену до сволока калиту. А ще серед ночі мусиш просинатися та бігти босяка у сіни, аби впустити маму. Але ще гірше буде, як і самі не підуть. Тоді й пиріжка ніякого на гостинця не принесуть, і самі зітхатимуть цілий вечір, від чого в хаті німота та сумовиння. Те, що мати ходять не повсюдно, куди кличуть, – не новина. То в них одягнути нічого пристойного немає, то: «Її там ніхто не чекає, а кличуть про людське око».

Отож і тлію душею в невіданні. Якби вже не так пізно, то можна б піти за городи до скирти та поберкицькатись у кульбіти через голову на пахучій соломі. А вони все сидять за коворотою любенько. І пряжі на кужелі ще чимало, аби сподіватися, що випрядуть…

У щораз густіших сутінках, котрі непомітно виповзають із закутків, тільки підніжка поскрипує та товстішає на коворотці шпуля. Взагалі мені подобається, що в хаті прядеться. Це значить, що в нас чогось побільшає. Але

сьогодні – то не радість, а тривожне очікування. Уже й сердито робиться. Але стараюсь бути, як янголятко.

– Мам! – озиваюсь нарешті. – Хіба на Андрія не підете?

А всередині все нацупилося, ніби от-от щось тріснe. Та мати, може, і самі ще не вирішили. Хоч уже й смеркає і не тільки на лежанці, де сиджу, а й біля вікна ледь видніється. Яким боком не повертають коворотку, а таки угледіти нитку все важче, хоч і протирають очі. Та нарешті висмикують із кудлатого ще кужеля останню засмичку й прибирають прядільницьке начиння. Я тут як тут. Вихилитавши з дірки в лавці кужіль, несу до узголів'я ліжка. Сюди ж, між ліжком та скринею, ставимо удвох коворотку.

Обтрусивши над помийницею зі спідниці костричку та засмички клоччя, мати наміряються вмиватись. А я вже із квартою, аби зілляти на руки.

– Еге ж, і ти хочеш на Андрія?

Серце від цих слів мало не вискочить. Але чомусь соромлюся своїх радощів, то й кажу якомога стриманіше:

– Та піду вже.

Проте як не приструнюю радість, а вона так і чвиркає вочевидь з тремтячого голосу. Раді, бачу, і мама. Вони, мабуть, думають: «Нехай хоч у такий спосіб потішиться. Таж і до людей нехай звикає». Але в голос кажуть:

– То чого ж крутишся, як тріска в ополонці?

А подумки, я в цьому впевнений, думають: «Я й не люблю зарання припертись, аби не сидіти в людей на закуції*. Але й у свинячий голос прийди, то зглядатимуться всі – і з чим прийшла, і в чім прийшла. До Явдохи, правда, уборів не треба, бо й вона нашого достатку».

…Доки дійшли городами, перечіплюючись за межі, бо кутком чомусь ніяково, то надворі й смеркло. А в

*Закуція

житлі – гамір. Гомонять між собою, лускаючи соняшникове насіння, котрого он на полику, між грубою та черенем печі, – ціле решето. До цього харчу не припрошують. Раз поставили на видноті – бери й дзьобай.

Не лускає тільки сама господиня. Явдоха, міцна, кряжиста, сидить посеред хати на долівці, щедро встеленій простою соломою з куля, й розтирає качалкою в затиснутій між стегнами макітрі зварені сушки грушок.

– Оце хочу діткам коржа обмішати.

Як балакає – голос ніби із самих грудей добуває.

– І правильно, Явдохо! – схвалює Михаїлова Ганя. Вона єдина тут, у котрої живий чоловік. Такі щасливці – рідкість у вдовицькій компанії. Заміжні – з насторогою до вдів, бо здебільшого вбачають у них потенційних звабниць. Ганя не з таких. З одного боку міркує, що Михаїл, колишній штунда, мо', й не скікне в гречку. Та, імовірніше, не переживає, бо: «Ревнуй не ревнуй, а якщо не тримається – силою не припнеш біля себе. А ревнуватимеш, то або в синцях будеш, як Оксана Комедіїна, або серце спалиш від чуток та брехень».

– Я в неділю своїм дівчатам теж коржів з маком та «козлиним молоком» зробила. Дідів минулого літа повиганяло вище голови. То конопляного сім'я мамця чималенько намолотили. Є з чого «козлиного молока» натерти. Мама й сварилися на мене: нічого, мовляв, витрачатись. Бо я ж іще й ложок зо дві цукру сипнула в мак. А вони таке зоставляють тільки на случай застуди. А я думаю: «Давай свято дітям зроблю ради неділі». Хіба не заробили?

– Твоїм варто. Як комашня – снують усюди. Закінчилися колоски, то цілу осінь зі школи – і в ліс по дички та по жолуді.

– Аякже. Літом пристараєшся – зимою ситий.

– Цитьте-но, дівчата, – просить притишеним голосом господиня, котрій до всього діло. – Ніби хтось іде.

– Майбуть, у лісі вовк здох, – кажуть моя хрещена Ліксандра Перепеличиха. Вони мають звичку вихоплюватися зі своїм міркуванням першою.

– Може, і здох, кумо, – не властиво весело відбиваються мама, чим дивують мене, бо такими я їх не бачив. Дома вони завжди зажурені: чи нестачею харчів, чи палива, або одежі. А, може, і ще чимось – про що не здогадуюсь.

Примостившись біля давньої подруги Фрузини на полику, вони й собі безцеремонно тягнуть руку до решета із зернятами.

– Ніби й посходились усі, – кажуть притишено до подруги. – А за стіл не сідаєте.

– Куйносу Майту Кабаниху ждем, – пояснює голосно, бо ніби хоче, аби всі чули. З цього видно, що Марта Фрузині не компанія. Але в гостях як у гостях. Не хочеш терпіти – не йди туди, де недруги.

Недолюблює Курносиху не лише вона. І не через кепський вид. Бо там, де має бути ніс, у Шахранихи – чорна яма. А через те, що споює і чоловіків, у кого вони є, і бригадирів та завфермами. Мало не щодня біля її хліва, котрий височить над самою дорогою й пускає брудні потоки від корови на шлях, годинами манячить запряжений лісників кінь. Але то вже, мабуть, ревність, що не колгоспниця. Потягнути ж звідусіль може. І город на кутку ореться чи не в першу чергу, і по дрова в ліс не ходить, як баби – її ровесниці. І на ярмарок дуже рідко, бо продасть що зайве й сусідам. Базарної товчії ніби й боїться чомусь. Та й буряки на самогонку не з городу, бо де там таку прорву вродить, аби всіх напоїть. Ясно – з поля привозять уночі.

Проте, думається, неприязнь не лише через це. Просто вона розумніша. Звісно, порядок та достаток у її господі дратує багатьох. Вони на колгоспній роботі мінімум відробляють, а Шахраниха «задарма» обпоює і сама жирує на не приробленому. Хіба з доброго дива сюд-не-туд, та й стоїть біля Мартиних воріт чиясь підвода.

Тільки люди здебільшого бачать те, що хочуть бачи-

ти. Вони не знають, як упікаються старій Марті оті повсякденні «зайди». Не встигне одного випровадити, а в хату інший. І кожному не тільки налий, а й закусити дай. Однієї капусти квашеної здоровенну діжку за зиму перетрублять. А напоїш та напакуєш – прибери після кожного. Де тільки сили та всього отого брати? Хоч і привезуть буряків на горілку – так їх же й пошкребти, і потерти чи посікти треба. А води з криниці скільки попоносить, як уже гонить. А потім – і брагу винеси кудись, і воду повиливай. А головне – бійся, аби не доніс хто.

Отож, як глянути з Мартиного боку – то і їй не в горосі лопатки. У печінках оте сидить. А терпить таке, може, бо покійним чоловіком привчена. Той ніколи не «висихав». Він і хворобою наділив, бо вештався по весіллях та всіх усюдах. Скрипалем добрим Шахран був.

Спочатку в чужій хаті мені дикувато, то терся, як кажуть, біля материної спідниці, доки не спровадили на піч до дівчаток. Зрозуміло, що й тут у перші хвилини ніяково, бо Маруська ж – однокласниця. Побоювався, аби завтра не донесла вчительці. Тільки доньки, як і їхня мати, – добродушні та щирі. Ще геть мало часу пройшло, а ми порозумілись і вже посміювалися, видивляючись на те, що робилося в хаті. А з печі все видно, бо Явдоха десь позичила лампу аж дванадцятий номер. Це тобі не гасничок. Зрештою балачки обриваються, бо застукотіло в сінях і зайшла Марта. Проте не сама. Слідом, затуляючи всі двері, зайшов і бригадир їхньої бригади Мілявський.

– Де ж це Явдошко, твоя калита?! – ще від дверей загукала Марта. А вже потім: – Добривечір усім!

– Ой! Людоньки! Геть забула! – заспішила від печі, де щойно наглядала за якимись стравами, знічена господиня. Наступної миті вона метнулася до мисника й дістала трохи приплюснуте засмагле, товстеньке кільце струдля з маком. Видно, що пшеничний. І борошно не на решето – на сито сіялось.

Розпочинаються гульки. Жінки зсипають до решета з долонь залишки зернят й обтрушуються від лушпиння.

– Давай же, господине, на чім калиту підчепити, – гугнявить невгомонно Марта.

За кілька хвилин усе готове до «заїзду». Хтось підв'язав до сволока калиту, а Ганя, нап'явши вивернутого кожуха та стару, мабуть, покійного Андрія шапку, котра дивом досі не використана на каглу до комина, стала «Мазилом», не забувши виквецати в комині у сажу руки. Підшуканий в коцюбнику й «кінь». Ним стала коцюба.

– Ну, хто перший?! – запитує Марта.

Не диво, що першою осідлує «коня» моя хрещена Ліксандра, або, як любить себе називати, баба Шура. Та не протюпала й до половини, хоч від порога, звідки «заїзд», до сволока не більше ніж два кроки, як раптом вибухає реготом, котрий додається звідусіль, коли «Мазило» пецькає чорними п'ятірнями Ліксандру по щоках. Гульня є гульня. Особистий нелад, котрий, до речі, і досі не дотлів між цих тіток, до уваги не береться.

Ледве вгамувавшись від удалого початку, готуються до наступного «заїзду».

Проте й наступній «вершниці» не вдалося не те що вкусити калити, а і як першій, навіть доїхати до неї без сміху. Хоч Ганя-«мазило» й повторює щоразу:

– Їдь – не бійся, кусай – не смійся.

Але сміються всі. Навіть завжди сумовиті моя мама та завжди серйозні тьотя Фросина.

– Діду! Діду! А я калиту кусати їду!

– Їдь – не бійся, кусай – не смійся.

– А я кусну!

– А я мазну!

Зрештою й цей заїзд не пошкодив калиті, котра гойдається проти сволока. Наїзниця вже й доїхала, навіть куснути спробувала. Якби ж то калита не відхилялася від рота та не вертілася на м'якій підвісці, чи якби можна притримати рукою.

Пробує доїхати не засміявшись і сама господиня. Тільки де там з чутливою Явдошиною вдачею перемогти, коли, здавалося, й стіни сміються.

Останньою «сідла коня» Марта.

– Діду, діду, я до тебе калиту кусати їду.

І хоч би тінь усмішки на зашкарублому обличчі. Цій вершниці кусати зручніше, бо не заважає ніс.

– Ану не слинь, – вигукує «Мазило», аби таки розсмішити, бо видається, що через оглушливий регіт і рогачилна в коцюбнику сміються.

А найбільш непідробно веселимося на печі ми. Я вже мокрий, як хлющ, від поту. Уже ніби аж у штанах трішки мокро. Ще коли хрещена робила заїзд, то сміявся голосно, але трохи роблено. Тепер уже сміюся беззвучно. Тільки ногами соваю по черені в шаленому захваті. Від реготу дуже коле десь за вухами. Але й цей різкий, неймовірний біль не перемагає того веселого захвату, котрого я ще жодного разу не відчував…

Досхочу навеселившись, гості починають всідатися до столу. Подають і нам макітру з обмішаними тертим маком шматками коржів.

Варто було розпочати господині подавати на стіл, як на допомогу кинулися чи не всі жінки.

– Вибачайте, людоньки, оце всі стакани.

– Било б што налівать, – добродушно втішається нарешті й Мілявський, котрий, забився на покуть й не подавав ніякого голосу.

– Для вас, Семене, я біленької припасла. Дівчатам – і вишняк до смаку.

Окрім півлітра з «бурячихою» та четвертини з вишняком, стіл заставили і полумисками з квашеною капустою та огірками, і печенею, і тушкованою картоплею з курятиною.

Стаканів не вистачає. П'ють по черзі. Я пригадав, як на весіллі цьоці Валі, двоюрідної маминої сестри, котре було також уночі, пили ще всі з одної кварти. І нехай не разом п'ють, але всі – за Андрія, хоч і кажуть трохи не

однаково. Але за те, щоб Явдошиному Андрієві й земля була пухом, і щоб Царство небесне… Бо ж прийшло: «Пропав безвісти».

Гості похнюпились. І не віриться, що недавно в цій хаті навіть стіни сміялися.

Їдять – що до кого ближче стоїть. А щоб не ляпнути на скатертину, бо ж, може, і позичена, кожен підставляє під ложку шматок хліба або долоню. Коли дійшло до калити, розмови пожвавішали. Хоча людям важко звикнути, що говорять про мертвого, але потроху пригадуються всякі історії. Сам Андрій Джмелик не був щасливцем. От що любив без душі, так це насамперед Явдошку. А ще – дерева фруктові. Якби не оплать на них та не порубала їх Явдоха, то такого садка ні в кого в Липках і не було б. Тепер тільки вишні на рівчаку повздовж дороги залишились, та яблунька за хатою, котра не потрапила в список під подать.

– Оце як зацвітуть вишеньки, то чи в поле йду, чи вертаю з роботи, то часом і плачу. Ви знаєте, людоньки… – і жінка вмовкає, заціплена сльозою. А як проковтнула, то каже: – Майбуть, не повірите, але мій Андрієчко часом приходив уночі.

Якби таке сказала деінде – розсміялись би. А зараз, понурені, слухають мовчки. Тільки Мілявський хоче показати, що його на це не купиш.

– Што ти, Дунька, бовтаєш?!

– Нехай, по-вашому, це й не може буть, а до мене приходить, – жінка вмовкає, щоб не розплакатися, а затим продовжує: – Постоїть мовчки в порозі, а потім пропада, як тільки хочу заговорити. Часом і говорить. Про дівчат розпитує, про корову, якої вже давно немає. Але я не кажу йому. І знаєте, людоньки, ніколи дальше першого сволока не проходить. Щоразу отам, біля мисника, котрого колись зробив. А на днях ото стоїть, об одвірок зіперся й дивиться мовчки на мене, і дивиться. Та так жалібно, як раніше ніколи не дивився. А я ні пари з вуст, аби знову не зник. Та якби й хотіла сказати, то не змогла б. Заціпило. А коли

подивився довгенько, то й каже: «Знаєш, Явдошко, востаннє до тебе прийшов. Відтепер уже аж на моєму світі побачимось. Живи собі – як є. Годуй та навчай дівчаток. Знайдеться путній приймак – нехай живе з тобою. Аби не пив здорово та дівчат не обижав. За мною не побивайся, хоч і нам у могилі нелегко. А зараз пора мені, бо хлопці стомилися під тягарем. Доки хтось до своїх навідується, то вся братська могила і його частку могильної землі на собі тримає. Оце й зараз чую, як стогнуть понівечені ранами під тягарем. Нас же без трун закопано. Так що прощавай, люба!». Хотіла встати, щоб поцілуватись на прощання. Та тільки ворухнулась, а його й немає.

– Бо нікого там і не було, – стоїть на своєму бригадир, ніби йому полегшає від того, як вирве з жінчиної уяви останній теплий спомин.

– Можете не вірити. Але ж точнісінько, як оце вас, бачила.

– Зігнив давно твій Андрій!

– Може, дух його приходив? Мамця кажуть, що душі померлих приходять, якщо за ними журяться, – захищає товаришку по бригаді Ганя.

– Авжеж, Явдошко, що може навідуватися? – хрипить Марта. Звісно, вона, на відміну від декого з жінок, не вірить. Та коли людині від цього легше, то кому шкодять усякі видіння?

– Бо й правду каже Явдоха, – втручаються «розігріті» вишняком мама. – Як хоронила я в голодовку матір, то зняла з покутя фіранку, аби накрити їм руки, бо більше нічим було. То через тиждень десь і приснилися. «Спасибі, – кажуть, – за наміточку. Мені тепер хоч руки є чим прикрити».

Люди якийсь час сидять мовчки. А згодом і загомоніли. Бо й тому щось пригадалося незвичайне, й іншому...

Виходили в ніч уже після третього гудка в Корнині на цукрозаводі. Надворі приморожувало. Я довго оглядаюся на яскраві вогні електричних лампочок, котрі аж ряхтять у свіжому, морозному повітрі. Зблизька я ще не

бачив їх. А блиск від того світла бачу кожного вечора, коли виходжу з хати, аби заткнути в сінях каглу від лежанки, і вискакую на подвір'я, щоб подивитися через Кушнірове обійстя на те станційне сяйво. Особливо воно вабить мої очі, коли надворі трохи мрячить або заволікає легеньким туманцем. Тоді там ціла заграва, схожа на пожежу, але не ляклива, бо я знаю, що то на Скочиській станції.

Перша получка

Кинувши книжки на лавку в покуті під полущеним образом, який би я назвав «Спокушення Змією Адама», нишпорю, як завжди після школи, чим би пообідати, хоч наперед знаю, що, окрім черствого хліба, бо мати тільки завтра збираються розчиняти діжку, та печеного буряка за заслінкою, чогось іншого в хаті немає. Проте, перше ніж узятися до того нудотного харчу, таки нишпорю і в кубашці, і на полиці під піччю, бо більше вже й ніде чогось шукати. А якби воно де взялося, то було б на лавці. Надія – підтримка в житті. Але й сьогодні вона зрадила мене, бо й тепер баба Дунька не принесла до нас нічого смачненького.

Отож, як і в більшість інших днів (бо тепер же ніяке не свято), ці пошуки лише остаточно заглумили настрій. У печі, окрім печених солодких буряків, стоїть ще й горщик із пісним пшоняним кулешем. Але ж тепер не сорок сьомий…

Ще й не пережував перший кусень, як по стелі – над головою – змигнула тінь.

– Так і знав, що цей нюнько ще комляє! Уплітай швидше, та підем до комори.

– Чого я там не бачив? – огризаюся сердито.

– Побачиш, – пробує заінтригувати великий шанувальник Остапа Бендера та мій протеже в коногони

– Радчук.

– Натуроплату за перше півріччя дають.

– Мама й самі получать.

Але, кажучи так, відчув, як щось приємно розтривожило мою свідомість сором'язливою, а може, лякливою здогадкою. Однак, відчувши ніби якусь провину, вголос промимрив:

– Я ще й поросяті не давав. І картопля в баняку не товчена.

– Прийдеш – попораєш.

– Доки прийду, воно – зголодніле – або клітку рознесе в друзки, або стіну підриє і чкурне світ за очі.

– Ну то дожовуй скоріше, а я потовчу. Макогін ваш де?

– Пошукай у бур'яні за погребом. Вчора на собаку якогось пожбурив, аби від курей не від'їдав.

Та не був би то Радчук

– Знайшо-о-ов! – радісно кричить знадвору.

– Добре, що у вас дівчат повна хата, – кажу в сіни товаришеві, котрий уже товче в баняку картоплю.

– Якраз! Це тобі здається. Ти один – то й гостинці одному, і їсти наввипередки з ненажерами не треба, – коментує Толік із сіней.

– Полови підсип! Там у мішку в сінях, та баняка не розтовчи, – наставляю із запханим ротом з хати. Мені хоч що роби, а швидко не вмію їсти. Шліхту колись їв. А тепер не ковтається, як гарно не пожую. Та й куди поспішати, як мати в цю пору завжди на свинофермі? Частенько й вечеряю сам, і снідаю.

Потовкши сяк-так задубілу від ранку картоплю, товариш знову стоїть над душею. Я навіть поперхнувся…

У коморі повно людей. Ми й собі несміливо прилаштовуємося до гурту.

– Минулого літа за перше півріччя жито давали, а не ячмінь, – з гіркотою в голосі каже котресь.

– Скажіть і за це спасибі.

– Якраз! Ще й «спасибі»! У якомусь районі, кажуть,

по три кіла на трудодень. А це ось – по п'ятсот грамів.

– Дивіться, щоб зимою, коли за год будуть розщитувать, у переборі не очутиться.

– Авжеж, що так. Є на світі добро, тільки не в нашій хаті.

– Бо якби й у нас, як у людей – поменше дутих трудоднів, то й ми б побільше получали.

– Дулю з маком ви б получили. Утішайтесь газетними брехнями. Ніби там не таке, як і в нас!

Мені й не новина почуте. Бо й по хатах про таке балакають. А все одно прислухаюся. Люблю, коли про серйозне балачки.

Доки слухав, Королик уже й біля бугая побував, котрий сердито чмише носом в іншому кінці корівника. Той прив'язаний не тільки ланцюгом за шию, а й за кільце в ніздрях. Толік уже й познаходив притики, поховані попід жолобами їздовими (бо пропадають, зоставлені біля воза чи безтарки), ніби він збирається воли запрягать. А коли стало нікуди заникувати, прийшов поперед черги і… Вже ось іде з получкою.

– Чого, дурень, стовбичиш? – шепоче з притиском. – Підходь тихенько й набирай з купи поміж інших. А потім до ваги.

Тільки тут я вже сердитий на товариша. Може, трохи й від заздрощів, що такий пронирливий він, а головне – за нахабство злюсь. «Он старі жінки, і ті стоять. Нехай краще про мене скажуть "боягуз", ніж "нахаба". Бо що, коли всі без усякого порядку? Через отаких і немир між людьми…»

– Ти чий? – запитує лисий комірник, піднявши очі від списку. – Фамілія материна як, питаю.

– Степанін це, дядьку Оришку, – виручає котрась дівчина-підліток.

Я не звик ще до таких гуртів, де всі стоять за получкою. Тому й розгубився. Бо це й не в школі, і не в лавці, а в корівнику, половина якого – колгоспна комора. Справжня – тільки он будується на колгоспі, неподалік

дороги.

– За матір получаєш? – продовжує допитуватись уже роздратовано комірник, бо он скільки людей ще стоїть...

– Чого це за матір? – осмілів я – недавній коногон. – За себе!

– Ану глянем, що ти тут заробив, – ведучи товстим пальцем по списку, бурчить під ніс дядько Оришко. – Аж три кілограми тобі, хлопче. Донесеш сам?

– Подумаєш! – оговтавшись остаточно, задерикувато кажу, а сам аж цвіту, що стільки заробив…

На кутку, як навмисне, ні душі. А як і вигулькне хтось віддаля, то доки дійду до того двору, то там уже нікогісінько. А мені ж так хочеться, аби побачили. А якби ще й запитали: «Що це ти несеш?».

Думаю отак собі й не бачу своєї хвалькуватості. Потайки думаю, що негарно, але одразу й відкараскуюся від цього каяття. Проте я не з тих, кому щастить. Так аж до хати жодна душа й не з'явилася на дорозі. Проте коли вже на подвір'я повертав, угледів за перелазом Мацеїху, котра ніби те й робить, що вічно на дорогу дивиться. Іншим разом розсердився б. Але не сьогодні. Аж на душі повеселіло. Бо як уперше в житті розписався в комірниковій відомості, то аж до хати – ніякої тобі радості. А тепер ось знову порадів. Нехай дивляться бабця Мацеїха.

– Що це несеш?! – гукає від перелазу.

– Пашню, що заробив, – не без погорди відрізаю. Нехай, мовляв, знає наших. Я навіть підтрусив клумачок, хоч той і не зсунувся з плечей.

– Оце й усе? – з презирством кинула стара, немов хлюпнувши кип'ятком на мене.

– Скільки заробив, стільки й мойого, – відказую понуро. А в душі ніби щось обірвалося.

– Бодай їх ще й моя лиха година обсіла за такі заробітки. Цілісіньке літо від ранку до смерканку пеклося, бідне, на сонці – і оце така платня. Та наші дівчата за день стільки на колосках назбирували.

– Ну то й що? – видавлюю вже підмогильним голосом. А під ніс шепочу: «І нехай назбирують. Тільки ж вони лише собі, а ми для всіх косили з дядьком Степаном».

– Заробляй, заробляй! – ніби почувши мій шепіт, завершує балачку стара. – Для когось усе заробляєте. І ти в матір пішов. Розумніші люди для себе стараються, а тоді вже й для когось, як сила зостається. А ви все про державу дбаєте. Нагодує вона вас! Ждіть! Якби ще й оцього не відібрала!

«І виперло її на дорогу», – думаю, ніби обпльований, поспішаючи до сіней й водночас застерігаючи себе не вихвалятися перед мамою, як прийдуть з роботи. Бо й вони можуть отак «похвалити», як Мацеїха.

Об'єднання

Як градобою з чорної хмари, що не вперше нависає над Липками, чекали люди зборів трьох липецьких колгоспів, на котрих мусять зробити один. Така вказівка з Москви.

Може, тривожаться колгоспники ще більше, як тоді, коли ці колгоспи засновували. Те висіло, як мара над селом, не один день. А це має статися сьогодні.

Відтоді, як розібрано церкву, біля якої колись збиралося село, ніколи, мабуть, липецькі люди й не сходились у такий загальний гурт, який має зійтися сьогодні. Бо що їх досі мало збирати? Хіба що похорони якогось знаменитого односельця. Але такі або повмирали, або їх повивозили у Сибір десь, а кого обминув Сибір – того докінчила війна. Тепер ніхто й не виділяється в селі, аби люди визнали.

Хоч оце й сходилися до колбуду, а все одно гуртувалися вже не як колись – за спільними інтересами, а на «прогресівців», тих, що із «Сімнадцятого партз'їзду», та бухаловських, що з «Перемоги».

Так воно за роки нової влади склалося. І не лише стосовно колгоспів. І на бригадах так: на кожному кутку своя бригада, свій бригадир, свої підводи. Одним словом, усе гуртове, а не як колись – кожне мало свого хазяїна.

І варто сказати, що за сімнадцять років постійного групування люди звиклися й змирилися. Тепер їх хочуть зібрати до ще більшого гурту. Хіба невідомо, до чого це привело? При таких великих перемінах неодмінно одні виграють, а хтось і програє.

Тому й гуде вже не один день село по подвір'ях та хатах. Бо не знають, що з цього вийде і чи скоро звикнеться. Бо ж хазяї, котрі «добровільно» пішли в колгосп, ще й досі впізнають свою упряж, свої вози, плуги, кремери та інше начиння. Хоча й «згоріло» багато чого у війну та й чимало вже додалося, і не тільки тому, що чогось бракувало. Всяке нове, чого додавала влада, мало перемішати оте «хазяйське» з новим. Воно таки помітно розбавлялося уже радянським – колективізованим, але душі людські все одно, нехай утаєно, а ятряться, коли бачать, як, на їхню думку, колгоспники непоштиво ставляться до того, що колись було їхнім. Ще і як болить душа, коли хтось шльогає твого Буланого, або вмотав хтось від байдужості твої віжки на колесо чи зачепив лапою кремера десь за невидимий у землі корінь і вона відламалася: «Зі своїм так би не поступив», «Свого б не зламав».

Війна багато речей, а з ними й оте чіпке – «моє», проковтнула. І межі позаорювалися між колишніми володіннями. Але й досі кажуть: «Попова сіножать», «Польчин ярок», «Арсенове закло». Хіба не щемить у Буцика серце, якщо живий десь, за свій дубовий гайок. Викорчувавши гайок, нові господарі зіп'яли з того дерев'яччя колгоспну конюшню та ще якісь великі хліви для скотини. Вони вже й покосилися, бо ставили їх по-колгоспному – із сирого дерева. А таке в землі довго не стоїть.

Отож і бояться люди, аби ще не скапарити якесь одоробало, котре, як мовиться, бридко з'їсти й жаль покинуть. А запитань до грядущого нового в небайдужих – хоч відбавляй. Як, скажімо, бути з тваринницькими фермами та тяглом і реманентом. Як це все об'єднати? Головне ж – навіщо? А, мо', і не чіпати нічого? Хай буде, як було! Назву тільки дати спільну? Особливо з полями неясно. Раніше в кожної бригади воно було під боком. Чи й дитина дома маленька, чи хворий у хаті, то жінка приходила на обід і давала всьому раду. А тепер як запруть десь – від залізниці аж до Могили під Котлярку! Туди ж лише зайти й прийти із «Сімнадцятого» – півдня треба. А завозити кіньми – також невигідно марнувати тварин. А як сіяти? Ріднити на діляночки ж не будуть. Якщо буряки біля Верби – то втроє більше сіятиметься. А це значить, що людям велика невигода, бо сапальниць треба збирати з усього села, аби обробити той лан. А ще ж не з руки жінкам, бо, як близенько було, то всяка впорувалася й з обідніми роботами.

І чи не через оцю безліч запитань уже втретє скликають збори, але вони не збираються. Та за сьогоднішні начальство впевнене. Адже виконавець обійшов усі хати із зошитом. І нехай тепер хтось спробує не прийти, коли розписався…

А біля клубу, як біля мурашника в погожий день: одні приходять, інші відходять, бо вже комусь і скотину порати потрібно та й дітей погодувати. Але отой підпис у виконавця до вечора таки збере людей стільки, аби хоч розпочати. Нема дурних, щоб власноруч записувати себе, як і не у «вороги народу», то в недоброзичливця колгоспного ладу. Не ті часи.

Хто не прийде, так це «індуси» і штунди. Ті ні на голосування, ні на повістки всякі не приходять. У них свої обов'язки й свої закони. Без утручання міліції нікуди не підпореш їх. А як «натиснеш», коли свої кілька соток і без колгоспного тягла та реманенту вручну обробляють. І до лікарні в район, коли вже якийсь апендицит прикинеться, самотужки добираються. І паливо з лісу на собі,

і на базар своїм ходом. Ото лише коли вже не обійтися без підводи, то на стороні десь наймають. А оскільки штунди через віру нічого зі скотини не тримають, то й зовсім колгоспне чи державне їм ні до чого. Промислом займаються потайки. Одні паперові квіточки виробляють, інші ще якийсь зарібок віднайшли. Оліян, скажімо, той з лісу живе. Починає з пролісків, котрі продає у Фастові, а закінчує опеньком. Часом таки користується загальним – залізницею. Але й не платить за неї. Одного разу висадили ревізори з поїзда, то аж на другий день прийшов. Липецькі його не лають, хоч і штунда. Бо гарно дерева прищеплює. І платні за роботу не бере. Чи віра не дозволяє, чи то дуже любить цю справу.

«Індус» – тільки один і є в Липках. Отож чи є ці люди в селі, чи їх немає – владі ніби й однаково. Вони живуть, як привиди.

На відміну від усіх попередніх зборів, котрі збиралися у кожному колгоспі окремо, ці скликаються у сільському колбуді, за яким на вигоні від раночку – повнісінько виїздів звідусіль. Коні від ранку поставлені головами в передки, натоптані пашею.

Стоять і два «бобики» – директора МТСу та райкомівський. Ще й голова райвиконкому був своїм, але кудись поїхали з директором МТСу. Видно, щось забули в районі, коли не пішли з усіма до Одарки обідати. Їдальні в селі нема, але де є дитячі ясла або інший заклад із кухнею – там без проблем. А в нас постачають Одарку, аби обід при потребі готувала.

Колгоспники ж лякливими гурточками товчуться повздовж штахетника біля колишнього колбуду, названого тепер клубом. Найбоязкіші – до начальства, як до отців святих. А для сміливіших – ніби залізяки розпечені, до яких, якщо не маєш лещат – краще не торкатися. Голіруч їх на «ковадло» не покладеш, аби викувати, що треба. Люди й між собою так – як гурт, то й суперечка. Проте навряд чи хто коли бачив липецьких та бухаловських отак разом. Навіть відомий насмішник Никон

Чайка, і той сьогодні нікого не взяв на ґудзики. Декотрі з чоловіків (жінки ж чекають зборів у залі клубу) побиваються, що тепер буде далеко до конюшні, бо, за чутками, конюшня має залишитися тільки в «Прогресі». Інші сперечаються стосовно того, хто ж із начальства зостанеться, а кого «кишнуть».

Оце возз'єднання мало зачепити чи не кожного. І не стільки у віддаленому, як у повсякденні. Радість тільки для тих, хто не мирив із попереднім начальством. Тепер надія на нове.

Якщо збори призначено на десяту ранку, то розпочнуться під вечір. І справді, по обіді людей біля клубу побільшало. Жінки, як і ті, що прийшли зранку, заходили прямо до зали, а чоловічі гурточки на майданчику переростали у великі, задимлені самосадом, гурти. Деякі, користуючись таким кагалом, випрошували один в одного або газетки на самокрутку, або тютюну та прикурить.

До клубу почали заходити вже після другого чи й третього зазивання. Жінки, звісно, позаймали місця вже з ранку. А тепер спочатку пішли слухняніші та хитріші, аби зайняти, якщо ще залишилося десь місце на лаві. А під кінець, як усвідомили цю вигоду й інші, то ще й стовпилися біля входу.

Першим виступив секретар райпарткому. Говорив про економічні інтереси, про підвищення продуктивності праці й скорочення керівного штату та про інші вигоди, які несе об'єднання колгоспів. Звичайно, він посилався на схвалення такого важливого кроку товаришем Сталіним, в ім'я котрого і треба об'єднатись у великі колгоспи по всій країні.

Як послухати, то буде рай. Та хіба раз чули про райське життя, до котрого, правда, невідомо, як близько. Але що йдемо, бо це вірний сталінський шлях – то правда безсумнівна. Дядьки на це мають свої думки. Що там буде – Бог знає, а що немає вже хазяїв біля землі, у котрих родило жито чи пшениця у ріст вершника в посіві перед жнивами, та таких густих, що й вуж не пролізе – то це

була таки правда. Бракує і ще дечого. Але хто посміє про це – з трибуни? Звідти говорять тільки те, що говорить більшовицька партія. Одно дивує й дратує справжнього господаря полів: «Як воно колись було так, що ніхто нікуди не закликав, ніхто не оголошував ніяких змагань, а хліба росли кращі? То навіщо ж було його ламати?»

Отож, сидять розумніші та покашлюють у кулаки. Звісно, до такого говоруна, як ото на трибуні, вони, певно, й не дорівняються. Тільки повага повагою, а розум розумом. Настороженості до нового «ощасливлення» навряд чи поменшало. Люди ніяк не можуть себе уявити на полях чужих колгоспів. А тут про це й мова.

А ще не збагнуть, чого врожаї мусять бути більшими. Хіба від того бур'янів порідшає чи гною на поля більше вивезеться? Начальства, може, й треба трохи порозгонити, бо колись і без нього хліб був. Але ото й усієї користі бачиться. А трудодень – він скрізь однаковий.

Сподіваючись, що найбільший опір чинитимуть відтепер уже колишні голови колгоспів, бригадири та конторські, завбачливіше в таких справах районне начальство на це й натискувало у своїх виступах. Так і говорилося, що противники об'єднання не сприймають такого необхідного заходу, бо власні інтереси ставлять вище від сталінських планів. А що його інтереси – це інтереси всього колгоспного селянства, то правда.

Розрахунок був безпрограшний, бо чи не кожен колгоспник пов'язував своє життя-буття як не зі своїм бригадиром, то з головою колгоспу. Селяни не вміють думати про «взагалі». Бо все життя мають справу з оцим ось. Або – он з тим.

Звісно, людям кортіло знати, а кого ж поставлять? Хитруватий, але безграмотний, бо якби вмів підписуватися, то ходив би вже в начальстві, кучер глухівського голови Антон Потапчук, як і на кожних зборах, виступив першим. Спочатку й він довгенько не наважувався. Та врешті – після неодноразових запрошень – таки не зрадив своїй традиції бути першим. Чи й справді вважав чоловік, що знає наймудріші думки, чи просто знав те, що в колгоспі краще бути «на виду». Ясно одне – погано від тих виступів йому не буває, а ніби й поважають.

– Хотілося б людям знати, шановні товариші із району, як жінки добиратимуться на буряки, якщо полевод посіє їх під Могилою, куди не менше шести миль? Досі – кожна встигала на обід пішком. А тепер же як?

– Роботи будуть плануватися так, щоб хто де живе, там і на роботу ходив.

– А коли так, то навіщо нам ця злучка?

Звісно, хитрий Потапчук не сказав би такого раніше. Тепер же він відчув, що з рук «вислизають» віжки головиного виїзду, бо голови на Бухалівщині не буде. «А поговори, – міркував, – то, може, щось і перепаде від нового начальства».

За Потапчуком почали виступати й інші з певними заувагами та запитаннями. Проте, наговорившись та наслухавшись, угомонилися. Багатолітній досвід свідчить, що все вже вирішено без них. А збори для того, аби про це привселюдно оголосити й ніби зобов'язати, щоб потім казати: «Так вирішили збори!». Усі, кому не вистачило хоробрості чи не дали слова, виказували своє дорогою додому.

– Так чого руку піднімав «за», як такий розумний?!

– А ти ніби не голосував.

– Спробуй проголосуй «проти».

– Отож бо й воно, що всього чоловікові треба, і все воно в начальства.

– Супроти нього говори тоді, коли дорога тільки на цвинтар.

– І то – якщо труною запасся.

– А я вам скажу, що совецька влада правильна. Це на місцях перекручують.

– І Сталін до війни про це в газеті виступав.

При згадці про Сталіна розмова переходить на щось повсякденне. І аж із часом знову про сьогоднішнє.

– Не журімось. Гірше не буде. Селянська доля – завжди на сподіваннях держиться! І як поле обробляє він, і коли сіє – то сподівається, і снопи звозить після жнив, то надіється, що не згорять і миші не перетрублять…

Колгоспові дали стару назву – «Прогрес». А що тепер напророкуєш? Поживуть – побачать.

Жовтуха

Чи й буває гарніше – як тоді, коли в школі випускні екзамени? Природа ніби навмисно робиться такою прекрасною, аби звеселяти нас (особливо трієчників), котрих ці екзамени найбільше лякають та пригнічують, а ще – аби додавати захвату й радощів успішникам з відмінниками.

Після кожного екзамену (і не тільки) біжу на свиноферму до матері, щоб вигонити на пасовисько збуджену свиноту, серед якої найбільш неслухняні – підсвинки. Та й малеча, котрій часом не вистачає сосків, також войовнича, оскільки доводиться відштовхувати того братика чи сестричку, котрих подужає. Отак вони й живуть, доки через місяць-півтора не заберуть їх від свиноматки й не вкинуть до голодного загалу.

Доки не об'єднали колгоспи, то свиней на пашу не вигонили. Менше було голів – менше бракувало й харчів. Тепер, коли зігнали всіх саме до нас, у колишній «Сімнадцятий», мусимо гонити це верескливе стадо за колгоспний сад на пар, доки його вкотре не закультивували. Ініціатором став завфермою – дядько Петька.

Доки свині на пасовиську, то й клопоту біля них ніякого, бо тримаються стада. Нещастя (для мене особливо) – коли починаємо загонити цей численний гурт у свинарник. Більшість слухняно заходить через браму в коридор, куди не потрапляє сонячна спека, а звідти – по своїх клітках. Неслухів, котрим неохота заходити, завжди набереться з півдесятка. Хоч і стають живим коридором свинарки обабіч брами, а все одно оті неохочі прошмигнуть на «волю». До сьомого поту бігаю за ними навколо свинарника, доки позагоню. Я ж не настільки грамотний, аби знати: коли загнав тварину, не роби їй неприємно, щоб не боялася заходити наступного разу. Знеможений отими неслухами до п'ятого поту, звісно, маю помститися за свою біготню. І так воно в нас ведеться не один тиждень.

Глипнувши якось на мене після чергової гонитви, цьоця Фросина помітила мою жовтизну.

– Ти глянь, Степаню, який жовтий твій Корнійко.

Налякані мати з першою ж оказією повезли мене в район. З районної лікарні ми повернулися з рецептом та чверткою літра якихось солодких ліків, куплених в аптеці. Тривога мамина трохи задрімала. «Не поклали в лікарню – то не так і страшно. Може, і дома вичуняє? Сказано, правда, прийти неділь через дві. Тепер надія – на саму дитину».

Десь за місяця півтора до школи мене таки поклали в шосту палату райлікарні з умовою постільного режиму і ніяких походеньок на подвір'я. У палаті були тільки дорослі, але жодного інфекційного. Мене, за правилами, повинні були помістити в інфекційний корпус до туберкульозних. Проте посовістилися.

Хоча двічі на тиждень мама й приносили цукор та улюблені коржики, але бачилися ми не завжди. Бо через дванадцятикілометрову дорогу до лікарні вони мало коли потрапляли у «прийомну годину», то просто передавали харчі через медсестер та йшли додому без побачення.

Хоча в лікарні – з одного боку – мені краще, бо й за свинотою не бігаєш та й ніякої тут роботи, окрім як бити мух змайстрованою гумовою мухобійкою, і постіль м'якша за домашню, і коржів та цукру мама приносять донесхочу, й оповідачів повна палата, бо більшість – колишні фронтовики, та все ж тут – це не дома. Особливо погано те, що досі не можу звикнути

до стогону старого аптекаря Косневського, котрий он під протилежною стіною. Ото тільки й утихає, як його симпатична старенька жіночка дістане та принесе якісь ліки. Доки той стогін долинав із-за стіни (бо на початку мене помістили у двомісну палату з якоюсь тіточкою та її донькою) і його було ледве чути, це не так пригнічувало, лише трохи дратувало й лякало. А відтоді, як переселили в шосту, бо сюди, де був, поклали жінку якогось начальника, – то ні сну, ні спокою. І схуд ще дужче. Чоловіки просили головного лікаря, аби перевели мене кудись подалі від Косневського, але той тільки сказав, що діти такого віку «глухі до чужого болю».

А хворий аптекар усе стогнав. Особливо шкода його було, коли дружина по кілька днів не могла дістати потрібних уколів, і він зовсім не спав. Навіть загартовані фронтовики менше й тихше розмовляли в такі дні. Хоч постійні балачки й не заважали хворому, який, за своїм стогоном, нічого, може, і не чув, проте говорили менше й майже пошепки.

Про те, що сьогодні додому, я знав ще з учорашнього «обходу». Тому й стою на східцях перед корпусом від самісінького ранку, виглядаючи маму, бо мене вже виписали. Ходячі хворі, уздрівши мене вперше надворі, куди досі мені було заборонено, розпитували, співчували, втішали, хто як міг. Уже й обідня пора пройшла, а мама ніяк не приходили. Тепер навіть жалкував за свій поспіх, бо для лікарні мене вже ніби й не було. Назад уже не могли забрати, оскільки поклали на те ліжко іншого. Якщо мати не прийдуть, то старша сестра обіцяла помістити на ніч у коридорі на розкладачці. А коридору я від самого початку найбільше боявся. Там, під ковдрою, напнутою на бильця ліжечка, лежав, казали, вже дев'ятий місяць, попечений хлопчик. Страждав тому, що коли ошпарився, то згарячу порадив хтось обліпити вареною картоплею. А картопля була для свині. Тобто потовчена з половою. Ото тепер і гниють оті остюки в стражденному тілі. У коридорі мені завжди було моторошно, хоча хлопчик стогнав тепер ледве чутно.

Від багатогодинного очікування я вже починав сердитись і на те, що мене виписали так зарання, і на маму, як колись у радгоспних яслах, коли по інших приходили, а по мене – ні.

А насправді мама були неподалік, у центрі містечка. Вони знали, що мене сьогодні випишуть, то напитували якусь підводу, аби доїхати бодай до села. А там би дійшли й пішки. «Нехай як хочуть у тій лікарні, а хлопця не поведу дванадцять кілометрів пішаком».

Степаня давно помітила біля «залізної» лавки радгоспівські коні. Тільки ж на тому возі ще тільки на люшнях та на ручицях і не сидять. Та все ж вирішила спробувати: «Може, візьмуть, як із дитиною прийду?».

– То ти вже й виписався?! – аж сплеснули руками.

Хоча й натиснулось на ту підводу – як мурашні на скибку з медом, а таки потіснилися для мене. Радгоспівські були ніби свої.

– Я й пішком, – виправдовувалися мама. – Думаю, – балакають без угаву на радощах, – що це або від біганини в нього прикинулось, або від молотьби. Задумала жито змолотити. Розпочала та й побігла свиней порать. Прихожу, а воно, дурне, цілої півкопи околотило…

На цьому балачка обривається, бо вже гора Корнинська. Місцеві їздові мають гальмівні пристрої на цепку під заднє колесо. А в Липках дороги рівні – то без гальм обходяться. Коні аж хропуть, так їм ті нашильники штовхають з крутої гори. Бідолашні – аж присідають на задні ноги, стримуючи воза. Дишель луком вигнувся – от-от тріснe. Страшнувато нам, малим. Не доведи Господи, чи нашильник обірветься, чи дишель таки не витримає. Коні з такого горбиська не побіжать. Скоріше подушаться.

Хто дужчий, зіскакує, щоб віз полегшав і не так скрутно було гальмувати. А совісніші – то й у полудрабки вчепились та притримують воза, хоч і самих затягує униз із горба.

– Ілько! – гукають сміючись місцеві їздові. – Постолом гальмуй!

З'їхали нарешті. На гору, з протилежного боку Ірпеня, хоч і тяжче коням – зате не страшно.

«І як це можна постолом гальмувати? – ніяк я не збагну. – Тим більше, що дядько Ілько не в постолах, а в солдатських черевиках?»

Коли витягнули на пагорб, то за місцевим цвинтарем і хат більше немає. Зате пісок такий, що коні стають. Пройдуть трохи та й постоять хвильку. Їх ніхто й не підганяє. Самі вони знають, що треба йти, тільки ноги тремтять від перевтоми та худорби. Шкода мені їх.

І люди знову позіскакували. Балакають, ідучи поряд воза. Хтось до лікарні їздив, то хвалиться, якщо нічого не признали небезпечного. Інші – у військкомат або до суду. Усі збуджені, але про суть своєї поїздки не кожен і зізнається, хоч липецькі й люблять побалакати. Але скажи на людях про болячки, то й піде по селу. Особливо остерігаються ті, у кого діти є. Не важливо – малі чи великі. Скажи, що з коростою чи сухотами до лікарні їздив, то й будуть діти все життя або «коростьовими», або «чахотушними». А серед цього гурту, може, і такі є.

Балакають про що можна, бо схвильовані, оскільки деякі, може, за півжиття й з дому вперше аж у район вибрались.

– Ви мені скажіть, – озивається жінка (а крім Ілька – на возі жодного чоловіка), – чом раніше не слабіли? Моя мати восьмий десяток доживає, а не знає навіть, що таке термометр.

– Через те й не знає, що люди про цю штуку мало знають, – каже однорукий Ілько.

– Люди крепші були. Ті, що родились недужими, у колисках Богу душу віддавали.

– Їй-богу, ваша правда.

– І про війну не забувайте, – знову встряє Ілько. – Війна кого вочевидь скалічила, а кого ізнутрі…

Від лавки вже пішки йшли, бо підвода на Черняхівку,

у радгосп поїхала. Як зайшли в подвір'я – не впізнав. Буцімто й не наше, а чуже. Аж зачудувався. А на городі й соняхи пожухли, бо усе листя низом покрутилося, чорне, і відьмині коноплі, що стояли, як частокіл, біля прикорнів соняхових, захиріли, що ледь стирчать. І недавно ще зелений килим картоплиння порідшав, пожовк, присів. Ніби стомилося все за довге літо і тепер чекає, аби прибрали його з городу, щоб і земля ще трішки погрілася на сонечку до холодів. Он хоч би й картопля: кущі порозпухали, потріскались. «Хіба ми з матір'ю такі великі купки літом нагортали?» Та переінакшилось усе не тільки в городі. Куди не глянь – не таке, як було. Якби не відлучався надовго, то й не помітив би цієї переміни, як не помічаєш, коли сам переінакшуєшся.

Мама, умившись та щось перекусивши зі мною, натягують на себе повсякденну, задрипану свинячою харчю спідницю й поспішають на вечірнє порання, бо ж підмінних свинарок немає. Не сидиться й мені без діла. Ще заходячи в подвір'я, примітив пожовтілі решета соняшників, котрі так і «просилися», аби вирізали та вибили з них достиглі зернятка.

Почиргикавши по камінцеві саморобною кіскою, купленою в Ходоркові за десятку, вихопив з-під лавки порожній мішок і з нетерпінням – на город. Раніше б не раз мати нагадала про ту роботу. А тепер побіг залюбки. Здавалося, що й на городі все радіє, що я вже дома. І хоч листя на бузкові втратило свіжість і свою аж надто темну зелену барву, і кущ зацвіну майже пожовтів та захирів, але мені й це до душі.

Смерть Стаха

Як зліг ще з ранньої весни Стах, то вже й не вставав хоч до якоїсь там роботи. Людям кажуть, що хвороба відтоді, як посидів спітнілий на свіжому дубовому

пеньку, коли заготовляли дерево на хату.

«Думав, що поставлю гарну хату, а виходить, і цієї не переживу. Недарма казано: "Що на віку написано, того й не об'їдеш і не обійдеш". Цілу війну вдавалось відкрутитися від смерті, а зараз воно, як в'юн із рук. Пуць – і його немає. Скільки разів закрадалась Костомаха. Та, видно, не пора ще було. Аж тепер умертвить. Природа – це не людина, котру як не обдуриш, то підкупиш. Або й залякати можна. Зрештою, і знищити… Нищили ж у війну. Та й поза нею стребляють.

А було так: як налаштувався фронт на Захід та стали всіх підряд забирати на передову, зумів викрутитись. Постояв у потічку ніч – хворобу виявили, в обоз направили. Та, може, і через вік немолодий. Отож, з усіх, кого тоді змобілізували, повернулася десята частина в Липки. І я в тім числі. А тепер не викручусь. Це – від самої природи, чи, мо', й від Бога, якщо він десь є. Скоріш, що немає! Бо яка смерть невідворотна, всіх забирає, але багатого й хитрого все одно в останню чергу. А якщо вона за гріхи людей морить, то хіба я самий грішний? Чи прожив у достатках та щасті? А що діяння всякі були, то й Горпина Цвіркун, і Лисовець Якуб не через мене сиділи. Через совєцьку владу. Не допусти вона війни, та не забери від неї чоловіка роботящого, то й не пішла б на таке, бо дітки були б не голодні. То тільки зверху воно так видається. А якби було що їсти, то ні Горпина не пішла б красти, ні я коняці смерті не лаштував би, висмикуючи цвяхи з припону. А за який кошт було людям справити випровадини на Донбас своїм дітям? Так само й з вояччиною. Чого б це я мав невідомо кого й від чого боронити? Бо кому війна, окрім правителів, треба? Їм лій шкуру під'їсть, вони й гонять народ на війну. Самі ж зі списами не йдуть, як князі колись ходили. Народ тільки натравлюють один на одного. Хочеш нас зробити ситими та вдягненими – ший та сій, а не гармати відливай. Хіба від війни чи Софія, чи Ліксандра багатшими стали? Виходить, "кому война, а

кому мать родна". З боку правителів та їхніх блюдолизів вроді все по справедливості, все виправдати можна. Не підеш, мовляв, – народ свій підведеш. А хіба з народної волі дожилися до такого, щоб аж нападали на тебе? Чого тільки не передумалось у тому обозі, по фронтах їздячи. Але про те мовчи, доки не заслали куди треба. Тепер уже й не страшно, і розказав би. Але ж кому? Чи ж Степаня та такі само, як вона, збагнуть? Для них оця власть святіша за Бога. Бо не відцурались би від Нього. А як розібратися, то мужикові все одно, чию землю орать. Не своя ж. І німець був, то мусив щось зоставляти людям, щоб було кому робить, і совєцька власть зоставляє, аби не вмерли та зміну собі вигодували. Тож спробуй розберись, що таке гріх? Скільки тих праведників, котрі добра людям хотіли, полягли вздовж каналу Біломорського та на Соловках, у Магадані чи Воркуті? Та й по всій нашій землі чимало братських могил насипано правителями. У світі воно ось як виходить: сокиру коваль кує, аби дрова рубати, та хати строїть. Тільки ж нею і голови людям стинають. І не тільки розбійники. Виходить – зло від людини. Вона його творить. То як мені було поступити? Божа заповідь каже: "Не вбий!". А що маєш робити, коли на тебе замахнулись? Ну а як ти дужчий і сміливіший? Коли й не тільки в руках він слабший за тебе? Тож несправедливо розумнішому вмирати. Чи яка в біса справедливість у тому благословенні попівському, котре ще за царя посилало людину на людину, бо молилася по-своєму, пальці не так складаючи? Ти по ділах та розумові поціновуй людей». Так думав Стах, коли допікав біль. А як приносили пігулку – смирнішав. «Узяти хоч би родюче дерево. Для кого воно родить: для себе чи для людини? Воно своєї пользи й не знає. Природа в нього така, аби плодити таких, як само. Отож чим краще його доглядають, тим кращий урожай. А от у нас в державі садівника немає. Зробили все "нашим". Та тільки оте "наше" не до всіх рук однаково липне. І думають про те "наше" по-різному. Для

Степані: держава багата – то й люди добре житимуть. А для Кушнірика – багатство те, котре у власній коморі. У всякої держави є сини й пасинки. І хоч як ти батога не називай, а він для поганялки придуманий.

А хоч би й знову про війну балакать. Хто б її розпочав, якби не держава? "Захищає", – кажуть. А як на мене, то який у біса зі злодія захисник? Завчили оте, коршаком же в давнину сказане, і досі втокмачують у дурні голови: "Хто не хоче своїх солдатів годувати, той чужих годуватиме". І зацитькують ним народ. А тут ще треба подумати: "Може, чужі дешевше обійдуться?". Звісно, тоді своїм коршакам клювати нікого буде. Ось і совєтчина ніби робилася заради стражденних. А служить, як і у всі віки – хитрішим та нахабнішим. Як доживе хтось до такої держави, котра за всіх однаково стоятиме, то й сама вона стане непотрібною».

Найчастіше, звісно, думав Стах про буденне: «Оце якби хоч хату Васі поставив – все б спокійніше помиралось. Запізнився. Відразу як відійшли фронти, то й лісу можна було за безплатно навозити. Та руки дужчі на фронтах були. А тепер – і взяти ніде, і робити нікому. Казав Павлові: "Не тікай з Домбасу". Утік! Заробив чотири місяці допру. А як прийде з тюрми, то чи й уживеться з мачухою? І чого всяк чоловік по-своєму не живе? На мене, то аби не за чужий кошт. Пани багатіли не своєю працею, це правда. Але й правити комусь цим народом треба. Панщина була. А хіба тепер не панщина? Тоді мій дід чи прадід три дні в тиждень робили на пана. А тепер усі сім. Степаня та їй подібні без свят навіть гнуть спини. Нема відома нащо й за що. І це все свобідною державою називають. А в ній же як не вкрадеш – не проживеш. Та й волі менше, ніж у скотини. Для тварин ГУЛАГів не будують, а тільки загони та хліви, аби не розбрідалися повсюдно та не гибіли в часи негоди. Коли отак жити, то, може, мертвому й краще? Може, даремно жалкую? Хіба це життя – робота каторжна із дня на день».

А хвороба, вона як багно: чим більше метушні, тим швидше затягує. Але Стах і не метушиться. «Відходить життя, то й нехай. Сказано ж: смерті не уникне ніхто».

Каятися тільки став. Ніяково тепер перед Марценею. Недарма кажуть: доки на своїй шкурі не окошиться, то на чужій не свербить.

– Як помру, Мацеїху поклич. Вона толк знає в усьому.

– Чи ж прийде? – бідкається Марценя. – Не балакаєм же стільки літ.

– Покійникові та вагітній ніхто не повинен відмовити. Гріх великий.

– Та ж відьма вона. Хіба гріх знає?

Стах мовчить. Чи тому, що вже сил замало, чи тому, що розумніший?

Поховали його, так і не дочекавшись ні з Вільнюса сина, ні дочки, що біля брата там прилаштувалась, ні Павла з допру.

Марценя й про людське око не дуже побивалася. Гордячка. Та й навіщо він їй такий? Хати не поставить. Ще з ним морока. Гріх гріхом, а клопіт клопотом.

Тільки Василькові батькова смерть налягла на душу. Перевернула вона щось у цьому вже парубчакові. Після похорону мовчазним став, ні над ким уже не насміхався, як полюбляв до цього. Але то не диво. Дивним видалося те, що до роботи взявся. Навіть товаришування зі мною зачахло на деякий час. Бо хоч і кривобоким воно було, але ближчого товариша, окрім мене, у нього не було. Та й для мене він – найближчий.

Марценя вдячна стала кумові Кушнірикові, бо вважала, що це він навернув сина до роботи. А Вася й коня йому щоранку запрягає, і ворота за ним зачиняє, коли той мало не вскач вилітає ранками на роботу, бо до Корнинського цукрозаводу, де він управляючим на відгодівельному, – кілометрів вісім.

Баба Надежда

Радісне очікування свята прокидається в мені потайки, як весна, так, що й не збагну – коли. Одне знаю – ще задовго до його настання. І воно, як і прикмети весни: кріпне аж до свого справжнього приходу. У моєму серці оте зернятко очікування засівається, як тільки ущухає спомин про попереднє свято. Нове очікування отак непомітно зродиться в голові й розростається з кожним тижнем, аж доки не затанцює у переддень хлопчачою радістю. Бо якби не оте очікування чогось особливого, то хіба могла б людина жити в сірій буденщині, натоптаній і безрадісною працею, і життям упроголодь, із нестатками та сварками, котрі часом виростають ніби з нічого. А невільницькі стосунки з отією затрамбованою повсякденною життєвою недовершеністю – хіба то справжнє життя?

І хоч лають у школі за релігійні святкування, і я навіть згоден з тим, бо радянські свята найправильніші, але в глибині душі люблю саме оті, облаяні школою. Може, то дні якісь радісніші від природи своєї, тож причепурюються, коли настають церковні свята. Навіть старий Новий рік, хоч на нього й не ставлять у школі ялинки, і він не релігійний, то не лають за його святкування. Але всі очікують той щедрувально-посипальницький час із більшим нетерпінням, як теперішній Новий рік. Цьому радієш хіба тому, що в школу не йти. А на старий Новий рік і щедрувати, і посипати можна. Це, правда, не як на Різдво – та все одно свято. Як де – то й грошей дадуть, і страви в цей день готують смачніші навіть там, де достатки не кращі від наших з мамою. Одним слово, голодним у цей день не будеш. А що шлунок може забурчати – то в мене це трапляється кожного свята. Бо страви жирніші, як у будень. Та якось переживаю те негарне.

Зазвичай я не сперечаюсь із тими, котрі кажуть, що й нові свята з роками стануть для всіх такими ж своїми

і їх будуть святкувати, як досі релігійні. Але тепер ще не так. А, може, я, як мовиться про таких у школі, «відсталий елемент»? Та хіба винен, що святковіше почуваюся на Різдво, аніж на сьоме листопада або на якусь там річницю наших вождів? Ті свята – більше для наших вчителів та всякого начальства.

Сьогодні старий Новий рік. Любий він і тим, що вже зранку можна засівати. А не як колядування чи щедрування – чекай доки звечоріє. Але «посипання» тим клопітніше, що треба в хату заходити. І не таке розлоге, бо мама радять ходити тільки до близьких людей. Сьогодні піду до баби Надежди і, може, на Закусиловку, до Прохора Іваненка. Хоч хрещена ще у війну померла, але в Іваненків мене люблять і завжди по цілому карбованцю дають. А ще смачною печенею пригощають. Хоч у матері померлої хрещеної й трясуться руки, а в роті ніби багатенько слини, але печеню вона робить не гіршу, як баба Дунька. І в хаті в них зажди затишно й прибрано. А на образах та стіні, де багато фотокарточок своїх та родичів, – рушники вишиті. Там мене, окрім всякого пригощання, завжди гарно розпитують. А ще Прохор, батько хрещеної, обіцяв зсукати колись вужище, щоб притягати рубля на хурі. Я ще не їздовий, а школяр. Але колись же виросту. У Прохора повен двір якихось коліс та вертілок, на котрих він виробляє всяке мотузяне: і посторонки, і вужища. Мотузяні віжки тепер чи й побачиш у когось. Це у війну були. Тепер прогумовані роблять.

Понасипавши повні кишені пшениці, бо проса немає, виходжу, схвильований, надвір. А на кутку ні лялечки. Зате яка краса! Такої і в казці не буває. Усе довкола у свіжому сніжку та срібному інеї. Немає ні тих темних солом'яних покрівель, ні жердин у тинах, оброслих сухим зеленуватим мохом, ні сірої дороги, встеленої, зазвичай, тваринячими кізяками. І не тільки те, що людьми зроблене, одяглося у сріблястий іній. Всяка стеблиночка, всякий кущик щедро прибрані білою обновою. Всюди,

як на гарній відкритці. Але воно справжнє. А глянув понад дахами, а там синє-пресинє небо, в котре тягнуться від коминів над хатами сизенькі стежечки димків, які цідяться у височину, аби там безслідно розчинитись у небесній голубизні. Літом небо каламутне, хоч і без хмар часом. А щоб отаке синє – ніколи. А за городами ледь піднімається над вербовою порослю здоровецьке червонясте сонце. Аж дух підносить! Поглянув на той куток: і на Шпаківці, як отут, на Шляхті, – біле все. Перевів погляд на Закусиловку – казка. Хат не видно, бо заступають вишневі садки. Але й вони всі в пухкому, але не обтяжливому інеєвому одіялі.

Баба Надежда живуть через дві хаті. Колись була й третя між них – куркуля Пня. Тільки тепер там широке підвищення із пожухлої каланиці та шматків битої цегли від повалених муравок. У хату заходити ніяково, тому довгенько куздрюсь* у сінях, обмітаючи з гумовиків сніг. Ніби на них могло багато налипнути в морозяну погоду. Обмітаю те, чого й немає там. Спочатку обмахував перед порогом надворі, а тепер – у сінях, бо й тут стоїть віник у куточку біля дверей.

– Та заходьте вже! Хватить там обмітатись! – гукають нетерпляче з хати баба Надежда.

Для мене це, як кладочка через риштачок. Підібгавши якомога вище поли довгої материної куфайки, перелажу через високий поріг. «Навіщо колись їх робили такими високими? Може, що спали покотом на долівці, то щоб не так тягнуло холодом?» – думаю собі, аби посміливішати, бо ще ніколи в цій хаті не був.

Перелажу через поріг жваво, поспіхом, як належить зимою, аби менше напускати холодриги. Так само поспіхом, але то вже від хвилювання, починаю засівати:

– Сію! Вію! Засіваю! З Новим роком Вас вітаю!

Роди, Боже, жито, пшеницю й усяку пашницю,

*Куздритися

А на оборі – бичка й телицю,

Та в кошарі – барана і ягницю,

А в запічку – дітей копицю!

З Новим роком! Будьте здоровенькі, бабцю!

Аж у жар кинуло, доки переказав усе побажання.

– Спасибі, любий! І ти будь здоровенький. Сідай, голубе, та будь гостем у баби. Ось я тебе гарячими млинцями пригощу.

Млинців не хочу, бо й мама до свята наготували смачнішого харчу, то наснідався. Але слухняно вмощуюся на лаві під вікнами і, нехотя стягнувши шапку з обстриженої до свята позиченими ножицями голови, завмираю.

Осінньої пори або й весною я щодня проходжу повз оцю, одну з двох на Шляхті старовинних хат, побудованих ще у зруб, але досі в ній не був. На посидінки мама сюди ніколи не ходили, бо перед війною Надеждин Василь нібито залицявся до них, то, може, соромляться. Та й чого ходити? Позичати щось у старої совісно та й гріх у такої немічної, а балакати нема про що, бо спогадами тільки душу розтривожать. Але не знати мені баби Надежди, якби жили й не через кілька хат, ніяк не можна, бо всю теплу пору року сидять вони на широкій, з каланиці, призьбі, у крислатій та довгій спідниці у вічній задумі. Часом співають у хаті. А вона за крок від стежки. Отак, здається, і хоче своєю низькою широченною стріхою, сягнути аж на дорогу, тому спів бабин – ніби ось, за стіною. Але ніколи не чув, аби співали вони одну й ту ж пісню. Звідки їх навчилися? І такі ті пісні жалібні, що й не розберу часом, – голосять Надежда чи співають. А голос у них звучний, тоненький, хоч самі й огрядні.

Роздивляючись у хаті, аж дивуюсь, бо гадав, що дуже широка стріха мала б робити в помешканні сутінь. А воно, навпаки, – ще видніше, бо відбите від широкої засніженої призьби світло пірнає усеньке в хату, освітлюючи навіть стелю. Та й віконця знадвору мало не до призьби осіли, а в хаті вони височенько від долівки. На

покуті – нажатий літом сніпок жита, а над ним, запнутий вишитим рушником, образ Святого Миколая. Тут же, на покуті, стіл під перкальовою скатеркою, а поверх – паляниця, на якій дрібок солі. У ряд зі столом – скриня. Над тим місцем, де прогалина між скринею та узголів'ям дерев'яного старовинного ліжка, висить чи то поганенька картина якогось аматора, чи невдала фотографія. Мабуть, то баба Надежда зі своїм чоловіком після весілля. А над самим узголів'ям ліжка, у протилежному кутку від покутя, де Святий Миколай, – прибраний не лише вишитим рушником, а й купленими у штундів, паперовими квітами та сухими васильками, очевидно збільшений портрет. Неподалік, мабуть, перезнята якимось заїжджим фотолюбителем фотографія Василя. Жартівником, казали мама, Василь був. Ще й кукурікав по-півнячому, і пташок різних перекривляв. Хоч і принесли Надежді повідомлення про смерть її сина, а не вірить, щоб її Василько міг пропасти. Дуже веселим та вигадливим був. За своїм батьком, котрий не прийшов з японської, та за померлим чоловіком вже й не плачеться. Воно й за Васильком усі сльози виплакала. Але душа плаче. І з кожним роком ніби все жалісливіше.

Над лежанкою та й над ліжком, ближче до лежанки, висять у торець під стелею дві жердки. На тій, що над ліжком – свитка і бабині спідниці та кофти, котрі на будень, а над лежанкою, що витягнулася при боці широкої печі, – пов'язані попарно кукурудзяні качани.

Обдивившись усе, окрім тієї тьми фотографій, натулених усуціль на лицьовій стіні між двома вікнами, до котрих я спиною на лавці, зупиняю погляд біля печі, де порається господиня.

Робить усе вона, сидячи на продовгуватому столику. Ліворуч на ньому – полив'яна миска з млинцями з квашеного тіста, поверх яких потемніла від гарячої сковороди, підмазка із сала, а праворуч – макітра з тістом. Прямо під ногами купа соломи, на котрій уже кілька

крутеників, які баба робить, доки сковорода з накинутими ложкою з макітри майбутніми млинцями стоїть на двох горшках, що на черені.

Як тільки в печі догоряє попередній крутінь, вона звичним рухом вдало жбурляє між горшків інший. Інколи, доки накладає на сковороду тісто, у печі вигоряє. І вкинутий із запізненням крутінь довго лежить, тліючи на чахленькому солом'яному жарку, аж поки пересохне й звучно спалахне таким сильним полум'ям, котре лизне аж челюсті та й вигасне в комині.

Біля Надежди зіперті об ослін дві ліщинові закарлюки, без яких вона не ступить і кроку. Ноги в неї відібрало після звістки про сина. Відтоді ходить нагинці. Доки лежить грудьми на одній підпирачці, переставляє іншу. Сама огрядна, червонощока. Гори могла б ще пересувати, як то кажуть. Здорова була до війни. А веселішої та співучішої годі було й шукати.

– Подай-но мені, Корнійчику, полумисок порожній із мисника, – згадавши про гостя, каже баба Надежда. Мені ситно, та й ніяково їсти в цій господі. Але слухняно роблю, що велено.

– Тобі підмазки врізать чи мерзлого сала? Я остаточно знітився. Вказати на щось, ніби як погодитись їсти.

– Спасибі, я вже снідав.

– Поснідай ще й у баби. Хіба твоя мати такі млинці пече?!

Захищати мамині млинці мені совісно, тому змовчую. Так і не вивідавши – підмазки чи мерзлого сала, Надежда відбатовують кіскою по чималому кусеню того й того, кладуть на купку підрум'янених млинців, що парують, і підсувають полумисок на край столика.

– Станови на стіл, любчику, і снідай.

А спохватившись, поспіхом закидають у піч черговий солом'яний крутінь, після чого кладуть на закарлюку обидві руки, лягають на них підборіддям та й знову забувають, на якому вони світі.

Я так і не збагну, чи раді мені баба Надежда, чи їм

байдуже. Оскільки я ситий, довго комляю вгощення, боячись навіть глянути на заціпенілу господиню. Ніби й знайомі вони мені, як ота широчезна призьба під її хатою, а ніби й невідомі – відчужені якісь.

Мені совісно, що не подужаю отих млинців, але ще більша ніяковість від мовчанки. Сидять баба Надежда, ніби на вогонь дивляться. А чи й бачать його? Бо вже вигоріло давненько, бачу по зниклому блиску в печі, а крутеня не підкидають. Сумно мені й незатишно в цій хаті, хоч і любо прийнятий.

Зрештою дякую тихенько, щоб не сахнулися, ставлю посудину з майже нечепаними млинцями на лаву біля мисника й кажу, що вже піду.

– Чом же ти, дитинко, нічого не їв? – лагідно запитують, схаменувшись, господиня.

– Спасибі, бабцю, я ж казав, що снідав уже.

– Ой не бути мені, рідненький, бабцею. Нема мого Василечка. Оце якраз його іменини сьогодні справлялися б.

Мені аж сльози на очі. Та хіба я можу чимось зарадити чи якось потішити? Тепер ще дужче хочеться залишити оцей хатній смуток, але й ніяково, бо шкода баби Надежди.

– На тобі, посипалничку, грошей, бо гостинця не купила. Сама ж я не дійду кудись, а Пньова Їлена, котра, відколи повернулась із Сибіру, куди висилали її у війну, бо куркульська дочка, живе тепер у мене. Колишня ж сусідка. Тільки – як і твоя мати – на свинарні постійно.

У Надежди грошей, мабуть, більше, як у нас, проте й брати совісно. Хоч і розраховував докласти зароблений карбованець до тих, що наколядував, аби купив хтось у районному культмазі конденсаторні навушники до саморобного детекторного приймача. У мене навушники танкістські, з магнітною мембраною, але вже ледве шепчуть.

Однак хоч як совісно, а таки беру новенького хрускотливого карбованця. «Хіба від баби Надежди відчепишся?» – виправдовуюсь перед совістю подумки, з великим полегшенням виходячи з хати.

Добровільний позашатник

Засівати більше не хотілося. Хоч і радувало мене очікування цього свята не один тиждень, але до Ліксандри, яка добровільно стала «хрещеним» замість справжнього «батька» – Дмитра, котрий, за чутками, «повісився» на фронті, посипати не піду.

Незатишно й дома. Бібліотечну книжку дочитав, а навушники ледве шепчуть. Мабуть,тому що спуск застряв у стрісі, без ізоляції, то радіохвилі в солому йдуть. Святкового дня я люблю посидіти з мамою на лежанці, бо й до школи не потрібно йти, і робити у свято «гріх», та нічого й не треба, то совість не мучить за якусь недоробку, яких буває чимало теплої пори року. Бо що там тієї роботи: води принести з Надеждиної криниці та протопити в лежанці соломою, якщо залишився якийсь оберемочок від учора, бо свіжа принесеться з ферми тільки вечором. А ще приємно, що у свята мама не такі насуплені, як у будень. Тільки вони сьогодні чергують, то чи й на обід прийдуть? Мабуть, піду підміню.

Та й на свинарні мені приємніше, як удома. Там я при ділі. «Його, – кажуть жартома мамині товаришки, – хоч у штат записуй». Бо й справді я потрібний свинаркам. Під котлом топлю або воли запрягаю, щоб безтарку з харчею відвезти: спочатку до криниці, де розбавлять водою вибрану з котлів гарячу харч, а потім під браму – для роздачі. А як півторарукий Семен із Басилкевичем спиляють десь на придоріжжі якусь дичку чи вільхочку на пастовні біля Ірпеня, то пиляю та колю дрова. Потім ділю їх. Кривуляки та галуззя – під колгоспний котел, а рівніші – на дрова до домашньої печі. Соломою добре топити тільки в лежанці. А дров дуже треба, як мама

печуть хліб у суботу. Бо солом'яними переїдами з-під овечок не натопиш так, аби хліб гарно випікся. Хоч усю вчорашню в'язку спали, а хліб глевкуватий витягнеш. І буханці не підрум'янюються, як не нажариш достатньо.

І влітку на свинарні, хоч тепер уже не пасемо свиней, а роботи вистачає. Та літом я на польових роботах. То полову конем у волоку відтягую в кагат від молотарки чи поганяю коня в плужку, доки підсипається колгоспна картопля. Корову Полікара Івановича пас тільки після другого класу. Потім вони з лісником не помирилися, то відтоді з чередою до Ірпеня ходить уже котре літо.

А як починається школа і з городу все повибирається та загата обставиться на зиму, бо це щоосені моя робота, тоді вже зі школи – й на ферму. По дрова тепер у ліс не ходжу, відколи мама на свинарні. Бо як іду вечором додому – то неодмінно з в'язкою. Чи то вона із соломи, чи із дровець, як спиляють щось путнє підвозні. Товаришки мамині не тільки з мамою жартують щодо мене, а й завові кажуть: «Ти б, Петре, і Корнійкові трудодні писав». На що дядько Можара зморщиться невдоволено й кине веселенько, ніби жартуючи: «Нехай привчається. Хазяїном буде». «Так чом же ти свого Шурка не привчаєш?» – кольне Ліксандра чи Фросина, бо тепер вони на одному свинарнику з мамою.

Тільки мені оті балачки до душі не пристають. «Хай собі жартують. А мо', насміхаються». Скоріше сприймаю це як похвалу. Хочеться допомагати, то й роблю, що здужаю. Хіба як свою саморобку полагоджу, то радіопередачі слухаю. Особливо шкода, як пропущу «Театр перед мікрофоном». Якби ж фабричний «Комсомолець», як у Полікара Івановича. Але він – сімдесят два карбованці. Правда, то з антеною з мідного кабелька без обгортки. Але де в нас такі гроші? Їх і на маргарин чи олію частенько бракує. А ще ж мама хочуть на корову складать.

Доки дійшов, роздумуючи, то вже й ранішньому пораню кінець. Ще з досвітку, при ліхтарях, свинарки

починають вигрібати сапами з кліток гній, а потім виносять вилами за браму. А свинарник такий, що брама тільки з одного торця. То й не виїдеш, як заїдеш, і не розвернешся. Тому і гній – на руки свинарок, і харч вони, сутулячись під вагою відер, вручну розносять по клітках.

Мама аж пораділи, що прийшов, бо чергують сьогодні. А треба й додому хоч на годинку. Останнім часом вони не знають, як і тлумачити оце моє учащання на ферму. Після жовтухи я геть збайдужів до уроків. З перших класів завжди Федоська Оксентівна хвалила. А після лікарні, як перейшов у п'ятий, – одні трієчки пішли. Не хочеться мені в трієчниках бути. А в голові якось усе почуте спочатку застряє, як собака в тину, а потім губиться, як туман ранком. Тільки після нього роса, а в голові – анічичирк. Не запам'ятовується, як колись. Доки вдумуюсь у почуте, то вже інше казано. А місце для нього в голові ще не звільнене. І як читаю, то й слова не в'яжуться. Неясні й незрозумілі по-справжньому. Колись такого не було. Може, це тому, що вже в п'ятому класі, де й нових уроків додалося. Колись мама перевіряли мене, як уроки поробив. А тепер не змушують до тих п'ятірок. «Аби до роботи брався, – кажуть. – Вчись – не вчись, а все одно будеш волам хвости крутить». Ще відразу після війни, як десять класів – то й «цабе». В інститути поступали чи ще там кудись. А тепер хлопців та дівчат он скільки в колгоспі рядовими. Добре, як з родичів хтось є при владі, то, може, хоч рахівником або обліковцем влаштують. А решта, котрі покінчають десять класів, – вважай каліки! Бо до простої роботи не хочуть, а посад їм не настарчиш. Хлопці – до волів чи коней, а дівчата – на норму буряків, котра з тебе всі соки витягне. Бо й канавками обкопай площу в півгектара, ще ледь земля відтане, і «стежки» побий, і прорви ті рядочки та повірку перед жнивами зроби. А по жнивних роботах – витягни ті буряки із землі, зноси в купи й почисть. На додаток ще виходи транспорт у

бригадира, рідко без могоричу, тому що всяка буряківниця хоче раніше на завод відвезти, аби не в'яли на полі та у вазі не втрачали, бо то гіркі трудодні. Каторга, а не «норма» – ті сорок дев'ять соток. Ще як дітей багато або баба дужчі, то допоможуть до снігу впоратись. У науку з тих школярів потрапляють одиниці тепер. «Понаучувала вже держава інженерів, – думають мама. – А мій без батька – то куди нам. Вийде, як у приказці: "Коня кують, а жаба й собі ногу тягне"».

– Якщо вже принесло тебе, то почергуй, – кажуть мама, ховаючи під полу куфайки торбиночку з товчею для свого поросяти. Відтоді, як на свинарні, щороку виписують задешево на рахунок із вибракуваних і собі кабанця. А зерна на товч до лушпайок та картоплі – з трудоднів не хватає.

І чого мені так любо на фермі? До уроків не тягне, а сюди – як магнітом? Навіть тоді, коли роботи не загадують. Особливо люблю під котлом поросячим топити. Підкидай собі потроху, доки харч поросяча не закипить. Таж і тепленько від вогню в пічці. Не так, як дома за столиком, що зв'язківці зоставили: сидиш у куфайці навпроти потрухлого вікна, звідки цупить холодом. А як закиплять котли для поросят та свиноти – лежи при зачинених, хоч і нещільних дверях на купі соломи й думай собі. Особливо приємно, коли надворі хурделиця, а тебе не дістає вона в натопленій кормокухні. За стінами аж стогне, забиває перехожим у лице, під одяг, а тобі затишно. Аж щасливий, бо не горбишся в колючій віхолі ні під в'язкою соломи, ні під мулькими дровенятами, хукаючи по черзі на задубілі, поперетискувані до синюшних рівчачків вузлуватим мотузком руки. Я пробую іноді й горобців у тепло впустити, нехай би погрілись. Відчиню навстіж двері. Але вони цвірінчать під стріхою, а в кормокухню не наважуються залетіти. Така нерішучість мене швидко дратує, бо ж холоду тільки напустив. Обзиваю горобців дурненькими й зачиняюся знову в затишній, хоч і з малесеньким віконцем, тіснуватій та темнуватій кормокухні.

«Завтра з Павликом побалакаю, може, сестра привезла з Києва дроту, то нехай продасть витків сто вісімдесят на півлітрову пляшку. Додам більше витків до котушки, може, голосніше заговорить. Тільки навряд, щоб через котушку це: бо й спуск від антени без обмотки, то через голу дротину радіохвилі розсмоктуються сирою солом'яною стріхою. Та й сама антена не з мідного кабелька, а з іржавого тонкуватого стального дроту, котрий протягнув від тичечки, прив'язаної до плетеного комина на хаті, а другий кінець антени – через дорогу, на такій самій жердинці, яку примотузив на Мацеїшиному дубі. Як буде літом гриміти, то вона примусить перечіплювати антену кудись подалі, аби блискавка в хату їм не влупила. Бо ж дуб недалечко.

А надворі спохмурніло. Уже й заметіль легенька почалася. Куди й поділася ранкова краса.

«От би мені, як ото в кіно. Там зовсім не так, як у Липках. Постановки сільських гуртківців – це дитячі гульки. Мені подобається не їхнє викрикування зі сцени, щоб усім чути, а справдішність – яка є тільки на екрані. Навіть вистав артистів, що приїздять із міста раз на кілька років, я не люблю. Не справжнє там, а роблене. Краще послухати "Театр перед мікрофоном"».

Замріявся, то й незчувся, як час змигнув. Уже й мама прийшли на вечірнє порання.

– Запряжи-но воли в безтарку, доки посходяться.

Для жінок оте запрягання гірше над усе. Зате для мене – це чоловіча робота. Переживаю тільки, чи випріг уже хто воли. Бо ж гулящих у воловні немає. Та чи знайду де під жолобом притику, бо їздові ховають, аби хто не вхопив замість дровинячки на паливо. Плотня зараз закрита, то хто витеше нову?

Сьогодні як-не-як свято, то й волів пара стоїть не запряжена і ярмо не замикане в маштарці. Навіть притика у війї безтарки. Погано, що Рогаль і Кавун. Те, що це найледачіші – то не в далеку ж дорогу запрягаються. Не

на ярмарок поспішаю. Біда в тому, що високі вони для мене, аби ярмо на них надіти. Та ще й не липове ондечки лежить, а найтяжче – березове.

Звиклі до ярма, старі воли покірно подають свої шиї. Але я, залізши між них, ледве піднімаю те ярмо й насунути відразу на обох не здужаю. Навіть якщо за котримось разом це і вдається, то його ще треба пристебнути із зовнішнього боку ланцюжком. Бо якщо не зробиш таке швиденько, то воли вважають, що це їх випрягають, і відхилять свої шиї з ярма, котре зависає в моїх руках, як непосильна річ. Раніше замість ланцюжків були занози. Ними легше припнути ярмо у вола на шиї, доки він її не відхилив назовні. Для їзди це гірше. Бо коли десь побіжать з горбочка і ярмо «затанцює» на шиях, то заноза, буває, вискакує з підшийка, і тоді віл може вислизнути з нього, від чого водія чекає «аварія». А ланцюжок застібається, тож не вискакує. Проте занозу заправити в підшийну дірочку легше. Уже вкотре вони слухняно підкоряються окрику «шию!» і засувають голови в ярмо, але рука моя не дістає поверх шиї аж до дірочки в підшийку, аби заправити туди ланцюжок і припнути вола до ярма. Якби ж воно хоч липове – легше. Аж у животі мені кольнуло. «Якби грижі не зробилося», – думаю. Проте й цього разу, коли вже намагаюсь пристебнути ярмо не на обох волах одноразово, а спочатку на одному – то й це не вдається, бо вже дуже втомився. І кляте ярмо знову зсунулося й частково зависло в руках, а другим боком уперлося в землю. Волові вже набридли ці потуги, і він, ніби співчуваючи, подає шию. Тільки й цього разу намарно. Зрештою, мало не плачучи, змушений перепочити хвилинку. Спітнів, як у жнива. Мабуть, і розчервонівся. Поспішаю, бо вже давно, очевидно, чекають безтарку, щоб вибирати з котлів та поганяти до криниці.

– Шию, Рогаль! – кричу до безвинного вола. Той слухняно нагинається, скільки може, і сам запихає шию в ярмо. Але знову не вдалося, а він інстинктивно забирає шию.

– Щоб ти здох, клятий, – кричу вже плаксиво. Хоча, звичайно, я не хочу, аби той здихав.

Нарешті таки вдається застібнути ланцюжок у підручного Рогаля, котрий нижчий за борозного Кавуна, то з тим клопоту менше. Бо ж половина ярма уже на воловій шиї, і в моїх руках лише друга його частина.

Свинарки, що вже зачекалися, налаштовані були, мабуть, дорікнути, але, глянувши на моє розчервоніле, замучене лице, – змовчали й почали поспішно бігати з відрами – то до котлів, то до безтарки.

Коли вибрали з котлів – поганяю до криниці. Під'їхати волами дуже ризиковано й непросто, оскільки там льодок. А парнокопитні на льоду розчахуються задніми ратицями. Коні тільки копитами дріботять налякано, а воли розчахуються й осідають з розчепіреними ногами на лід. А під'їхати ж хочеться ближче до цямрин. Свинарки, ставши одною ногою на безтарку, а другою – на цямрини, тягають важкою баддею крижану воду…

Тільки коли безтарка повна – відходжу від волів, бо стояв біля храпів, щоб не смикнули. Оскільки тоді свинарки могли б шубовснути в криницю або плюхнутись на лід під безтарку. Якби я або хто розумніший захватив з відро попелу з-під котлів, то не було б ніякого ризику. Але, очевидно, старші, знають, що весною той попіл буде в криниці, тому й мучимось усі. Спочатку мене хвалили, що так близько зумів під'їхати до криниці. Та потім…

– А це ж ти нащо ярмо надів задом наперед? – сплеснули в долоні осудливо мама.

– Тут недалечко. Воли потерплять, що мулько в шию, – обороняють мене хрещена, – ми більше терпимо, хоч і не воли.

Звісно, у мене спалахують від сорому вуха. Добре, хоч хрещена заступились.

– Ти б уже нав'язував переїдів та йшов додому, доки ніякого чорта не приперло, – радять мама, коли після

роздачі почали завантажувати котли отим мерзлим гниляччям картоплі, що її навідкидали бригадні жінки за день біля кагатів, які вже втретє від осені перебираються, аби хоч щось уберегти для посадки.

– Еге, дівчата! – розказує багатодітна Ликера, коли починають збиратися додому. – Іду я вчора увечері з в'язкою поміж городами, коли стало якось видно мені. Що це, – думаю, – чи місяць зійшов? Але ж чого село не манячить, людоньки? Може, думаю, Бог німбом мене нагородив? – дивлячись на мої попухлі та потріскані рученьки, – оповідає жартівлива Ликера, яку я ніколи не бачив сердитою або сварливою. – Та ж не тільки посвітліло, а й тепло стало. Від ноші я ще не впріла, бо ж додому ще он скільки клигати. І в'язка стала легшати, і димом запахло. Слава Богу, людоньки, дійшло до баби, що то солома в мене за плечима горить. А це той чортів Осавула підпалив нишком на плечах. Не раз перерізав мотузок за спиною у в'язці. А тепер он до чого довмівся. Добре, що тиждень був теплий, то не спалювала всього, і сьогодні було чим юшку дітям зварить. А то хоч задницею вари. Таж і спать ні на чім, бо на долівці покотом спимо, то підстелить щось треба. У мене ж і своїх двоє дітей, і сестрин не поїхав після канікул ще в Київ.

Жінки й регочуть із цієї невмирущої комедіантки, і клянуть об'їждчика. А мені сміливіше з ними. Бо ж зараз мушу спотикатися через межі на городах, крадучись зі своєю в'язкою.

Поносили

Опанасові залишалося закопати ворітниці та начепити ворота. Тин уже загородив. Не такий, як батьківський, заплетений молодим пагінням ліщини чи лозою, добротний – що й курча не пролізе, а сучасний: у чотири ворини, прибитих до дубових кілків. Бо де для кращого матер'ялу набереш? Ліс хоч і ондечки, та Опанас лісникові не родич. А роздобувати за могоричі чи ще

якось (бо ж він бригадир польової бригади й завжди має якийсь спосіб) – то не для нього. Бо спосіб той нечесний.

Колишньому піхотному старшині Опанасові Малому давно личило б поправити огорожу, але то здоров'я хиріло, то завзяття до хазяйнування бракувало. Інша справа – коли віднайшлася заблукала у воєнному вихорі Паша з донькою. Ожив чоловік. Загосподарював. Тільки тину ще й бракувало до повної «екіпіровки».

Пожвавішала й стара Опанасиха. А що матері може бути миліше від дітей? Таж і дитина, Опанас її, не в абиякій повазі, коли не його по матері кличуть, а її по синовому – Опанасиха. Гордиться щаслива мати. Уже й помирати не хочеться. Кінець життя тоді, як воно ненависним стає. «А чого нарікати? Коли б уже й покликав Яма, то на цьому світі не мені заборговано, а я винна йому. І сина не виглядаю, як Надежда та багато інших матерів, і невістку з онукою Бог послав. А змилостивиться, то ще діточок прибуде. А чому й не бути? Це ж не колись, що чим більше дітей, тим більше клопоту з посагом чи спадщиною. А тепер норм на колгоспних буряках усім стане. Були б руки».

Притомившись, докопуючи другу ямку під ворітницю, Опанас устромив у накопану купку землі лопату й присів на приготовленому стовпці відсапнутись. Та й водночас поглянути на зроблене. Приємне відчуття від того споглядання – ніби подяка за зроблене. А подяка – це завжди гарна, хоч і не речова платня, котра піднімає дух і спонукає до подальшої роботи. «Гарненький тинок. Років п'ятнадцять послужить. Головне, що стовпці наготовлялися з осені. Бо спиляні весною нібито швидко гниють».

– Любуєшся?!

Аж стрепенувся Опанас від раптовості. Колись хоч під вухом стріляй. «Війна здоров'я не додає», – думає бігцем трохи сердито. А сердитий не від несподіваного оклику. Недолюблює оцього забороду Семена. Вітрогон.

І неглибокий чолов'яга, хоч дав Бог силу. Вони живуть через пару хат, і вояки обидва не такі й недавні, а дружба чоловіча не складається. З одного кутка – і тільки. Може, тому нема дружби, що ніби конкуренти, бо обидва бригадирами.

І нова Можарина хата між ними. Тільки з тим ще й поготів не товаришується. Особливо задавакуватий Семен із Петькою щось не поділили. Бо навіть не здоровкаються. Це від тієї зими, як пропали виїзні коні в Петьки, доки вечеряли з головою в Гінзерки – матері трьох дочок без батька. Коні за кілька днів знайшлися в третьому селі. І натрапив на них якраз Семен, бо вважав і себе причетним до їхньої «пропажі». Тільки як виводив запряжених із сутичок між хлівами , то хтось його добряче віддубасив, хоч і м'язистий сам. А як вичуняв від побоїв, то з Можарами не говорить, а при випадковій зустрічі розходяться по різні боки дороги.

– Та ж любуюсь. Чом би й ні? А ти чого без діла тиняєшся серед дня? Роботи нема чи що?

– Так вона ж, – і завагався на якусь мить, бо хотів сказати: «робота дурнів любить», але не посмів перед Опанасом, тому промимрив під ніс, – у ліс не втече.

– Гадаєш, якби тікала – життя кращим було б?

– Як на мене, так це точно. Робота – не дівка й не шкварка з чаркою. Робота – одна метушня. Подумай сам. Чим довше люди живуть, тим більшає у них роботи. Химера! Дикун тільки й знав, що здоганять звіра та вигребти якусь печерку для житла. А тепер?

– І справжня чортовина, – ще здалеку встряє в розмову колишній головин фурман Антон Потапчук. Віднедавна чоловіка вигнали за охоту скакати в гречку з дому, то перебрався до тітки Надежди, материної молодшої сестри. Забрав і матір до гурту. Вони й не проти: бо старша глуха майже, а Надежда ж відомо яка. Антон хоч тепер і не фурманує, але, як і колись, де не посій, то вродиться.

– А правду, Семене, кажеш. Так воно і є. Вигадує чоловік собі роботу. Ось візьми тварину дику. Для неї – аби нора. А людині й те подай, і друге. За все хапається, до всього їй діло, завжди чогось бракує.

Антон Потапчук не чув усієї балачки, побоюється чи в лад устряє в розмову. Але як і не потрапить, то викрутиться.

Невідомо, що б сказав на те Опанас, якби їхню увагу не привернуло торохтіння воза, дике пирхання коней та розпачливе хлоп'яче: «Т-р-р! Т-р-р!».

– Ніби хлопчаків коні понесли, – вихопилося тривожне в Опанаса.

Шпаківка – вулиця вузенька. Якраз така, щоб розминутися возами. І ось по ній несамовито мчить підвода. Що наполохало отих сухоребрих конячин – невідомо. Але налякані до нестями, і такі шкапи могли накоїти лиха. Чоловіки знають – збунтованих коней вудилами не зупинити. Гнатимуться, і їх закусивши зубами. Знали вони й про те, що бригадних взагалі ніхто не гнуздає, бо їх і тюпки важко розігнати. А коли понесли – то одне додається до іншого. Схарапуджені коні тягнуть воза на одних віжках. Отже – посторонки не при ділі. А вивільнені орчики теліпаються на крючках стельваг і б'ють кінцями коней по задніх ногах, від чого ті скаженіють ще дужче. Отже, цю оскаженілу пару треба зупинити, бо на дорогу можуть вибігти діти. Якщо коні й не налетіли б на дитину, то обов'язково сахнулися б у бік, від чого перекинувся б віз. А що потрапило б під копита та перекинутий віз – один Бог знає…

Якби їздовий був старший, а не ми з Короликом, то коней спрямовував би посеред дороги, аж поки не випруться на вигін, звідки можна було б звернути в ріллю, по якій навіть дужі коні довго не нестимуть. Тільки ж кожен із нас – натягував щосили свою сталку віжок. А оскільки Толік дужчий, то коні мимовільно збочували під самісінький тин, зачіпляючись борознім орчиком, котрий лушпенив перелякану тварину. На якусь мить у Толіка вистачало розуму, аби попускати свій криж. Коні

божевільно хропли й не збавляли шаленого галопування. Та вже наступної миті страх брав гору над розумом товариша…

– Треба перепнути дорогу! – гукнув першим Опанас, хапаючись за один край важкеньких нових воріт, сподіваючись, що Семен, котрий молодший і дужчий за Потапчука, підхопить з іншого боку і вони поставлять ворота посеред дороги. Що з цього вийде – думати ніколи, бо підвода уже за кілька десятків метрів. Проте замість того, щоб перепнути шлях коням, Мілявський вигукнув :

– Тобі війни мало?! Хочеш щоб оці здохляки добили?!

Раціональний розум, може б, так і повівся. Але Опанас убачав чиюсь смерть або каліцтво. Ним керував глузд совісної людини, яка вже досить набачилася смертей на фронті. І солдат зводив ворота самотужки…

Коні дихнули на нього кривавою піною. Перед воротьми вони надсадно заіржали, здибилися, але підштовхувані возом, не змогли зупинитись і вдарили копитами по воротах.

Ніби відчувши під оцією перепоною людину, наступної миті тварини завмерли як укопані.

Опанас нерухомо лежав, прибитий до землі. Очі його були заплющені.

Злякано поводячи довкола себе кривавими очицями та засапано пирхаючи гарячою піною, коні відступили назад…

Кушнірик

Сам Кушнірик, теперішній завідувач відгодівельного пункту при цукрозаводі, був не той чоловік, котрий полінується чи проспить. Він із таких, з яких колись «виростали» Терещенки. Такі люди, може, і не криштале-

во чесні, але в усякі часи – як живильні джерельця, завдяки котрим не пересихає життєве плесо. Шкода, не в глибоку річку цибенить тепер оце джерельце, а в «болото», з котрого ні подорожньому напитись, ні самому себе вдовольнити.

До роботи Кушнірик їздить конем, запряженим у візок. Та доки з дому, то мусить попорати худобину. В нього, як і в решти гарних господарів, хоч сам дома буває тільки тоді, коли вже стемніє, але є і кабанців двоє, і корова з телицею, і кури. І все оте хоче їсти й пити.

Мотя його – дуже огрядна й малорухлива жінка. Ще тоді, коли Михайло завідував радгоспом, влаштував її завідувачкою дитячих ясел. Вона і досі там. Щодня годині о десятій суне, як туча, кутком на службу. Але для домашньої роботи вона непридатна. І то не вина жінчина, а біда, що ледве проштовхується в двері. Люди, правда, кажуть: якби не було за ким, то не розпаслася б, як дрохва.

Але тепер воно так, як є. Усе робить сам «хазяїн». Ніхто в Липках не встає раніше за Кушнірика. Липецькі його ніколи й не бачать відтоді, як уже не головує тут. Попорає хазяїн удосвіта та як вилетить з воріт своїм Гнідим, то повернеться близько півночі. Але так було донедавна. Тепер роботи поменшало, бо конем клопочеться хрещеник Василь, що через дорогу.

Хазяїном Кушнірика презирливо називає жінчина тітка, стара Вустинка, котра була колись Моті за матір. Вона й тепер, на сміх сусідам, вважає, що все в господі – це її. Що й хату, до речі, найкращу в селі, своїм коштом збудувала, і живність уся в хлівах – її, бо й самі хліви здоровецькі, як клуні, і льох не на одну тонну картоплі та не на одну діжку, нею надбаний. Нахваляється, ніби сільські не знають, звідкіль усі ці достатки. Вустинчиних балачок уже ніхто й не сприймає серйозно. Не зважає на стару й Василь, хоч і під'юджує вона часом проти «хазяїна».

А щодо хрещеника, то не всякий пес так угледить

свого господаря. І коня вдосвіта напоїть, і упряж принесе з хліва та запряже Гнідого, доки Кушнірик біля худоби, і ворота відчинить та зачинить, як той поїде. Те саме й вечором. Хіба на зборах хрещений затримається. Всякий батько радий би такого сина мати, як Кушнірик хрещеника.

Але й хрещений не боргує. Як тільки навесні майстри, до речі, ним же десь задешево найняті, розібрали зруб старої Микитиної хати, то вже через кілька днів той зруб розпиляний на заводській пилорамі, лежав у Марценіному подвір'ї, придатний на закидку. Навіть могоричу заводські, як водиться в усіх, не вимагали з господині. Дістав Кушнірик кумі чи то хрещенику нових осичин і на в'язання, і на крокви та сволоки. Там же, на заводській пилорамі й двері міжкімнатні фільонкові поробили, і вікна. Як тільки якась смітина треба, то й до хрещеного. Навіть малясу на самогонку для заклащини привіз бідон, бо буряки ще малуваті були. Одним словом, робилось усе до того справно, що й сам Микита нізащо б так швидко не побудувався. До того породичалася та покумалась Марценя, що й при живому чоловікові такого не було. І якби хто не подумав щось… Та кому вона потрібна? Та й Кушнірик не з таких. Чи йому мало молодиць на відгодівельному при цукрозаводі, де управляючим?

Тільки «дружба» ця була доти, доки заблищали шибки на вікнах у Григоровичів. Розладнувалось оте родичання, як і налагоджувалось – ніби по написаному. Спочатку Василь почав просипати, аби запрягти коня до від'їзду хрещеного на роботу. А згодом і Марценя хлюпнула водички на «лід», що міцнів. Найперше перестала допомагати Моті, посилаючись на вредну Вустинку, котра нібито чогось «не дала», а кудись «не допустила». А неділь через дві й геть розпрощалися, бо Вустинка зчинила сварку й кинула в Марценю бруском мила.

Бувши чоловіком неабиякої сили й роботящим, Кушнірик і не потребував їхньої допомоги. Не звикати й до бридких облизнів від отаких «приятелів». Траплялося й раніше, що звинувачували після добрих справ. Павуки теж висмоктують свою жертву, а тоді кидають.

Отак і закінчилася дружба між хрещеним та хрещеником. Сусідів це й не дивувало. Знали Марценю, а тепер і Василя побачили. Хоч і роботящим став. Дивує інше. Як воно оце не є, а все одно до Василя в людей більше поваги, як до мене, хоч і більш умілий я до всякої роботи. Стаха вже немає, але Василь все одно – батьків син, не те, що я…

Іменини

До перших у моєму житті іменин мама готувалися завчасно. За свого довгенького самотнього життя, хоч тепер і мали свою оселю, вони ще ніколи не збирали в себе якогось гурту для святкування. Вік їхній кроївся не з добротного полотна, а з пошматованого дрантя, серед якого було різне: і найми, і прислужницькі будні, й роки, обшморгані голодовкою. Лише перед війною випала крихта ситніших неділь. Але жодного домашнього святкування, котре б задзвеніло веселими голосами званих гостей у цій хаті не було. Тепер мама наважилися на незвідане гуртове дійство. Воно й готуватись непросто, коли в обійсті порожньо. Та починати з чогось треба. Оце аж сьогодні ранком попросили мене зарубати трьох сьогорічних півників, яких ще не встигли продати перекупниці Вуті, хоч і давала задовільну ціну. «На гроші дірка завжди знайдеться. Нехай хоч раз справимо тобі іменини». У заможніших, котрі з батьками, святкують, може, і щороку. Тільки на кутку, після війни таких, якщо полічить, – навіть і на одній руці пальців забагато. А таким як ми, котрі живуть з колгоспних заробітків, на більш-менш пристойне празникування не

розженешся. Хоч у мами тих трудоднів – на добру драбину вистачило б щомісяця. На штатній же роботі й без жодного вихідного вже не один рік.

Побоюються мама – чи прийде хто? Та ще – чи й впораються!? Бо коли вже оповіщені ті, котрі не погребують до нас прийти, то треба ж пригостить по-людському. А чим? Отим, що в повсякденні? Навіть посуди в хаті тільки на двох. Та й то найнеобхідніше. Мамі завжди здається: якби хтось інший це робив, то в нього краще б вийшло. Вважають, що тільки на колгоспній роботі вони «п'ятисотниця». Але ж я пам'ятаю, як одного разу, коли мене Коляденчишині хлопці, у котрої ми тоді зимували в радгоспі, під'юдили скуштувати збиту рогачем із-під сволока червону перчину, то я з криком: «Ой! Я обтравився!» побіг через дорогу до радгоспівської їдальні, де тієї зими працювали й мама. То якби не вміли готувати, як би варили людям їсти? А тепер он бідкаються, чи гарно все вийшло. Понаготовляли тої смакоти з курятиною, і кисіль – не на буряковій юшці, а з цукром. Але тривожно й мені. І не так від того, чи смачно та достатньо наготовлено, як побоюємось, чи буде все оте кимось з'їдене. Турбуємось: чи прийдуть гості? Бо, може, дарма посуд у сусідів позичали та страви наготовляли.

Петька, так той ще загодя на фермі сказав, що не прийде, бо «в контору вечором викликають». Коли б то до когось іншого. Не люблять Можари нас тому, що красти мама не вміють, як вони. Від Мацеїхи та Марцені теж до нас не прийдуть. Бідняки ми, відлук їхній. Та головне – ворогують сусіди між собою. Особливо з хрещеною Ліксандрою, котра таки мусила б прийти до хрещеника на іменини, але вона також в немирі з Марценьою, бо покійний Стах, привезеною з війни звісткою про Дмитра-вішальника знеславив її сім'ю. От і виходить – як прийде одно, то не дочекаєшся іншого. Найімовірніше, із сусідів прийде тільки хрещена, так звана баба Шура. Кушніри, хоч он через дорогу навкосяк, за причілком

живуть, але то люди не по нас: горді та з достатками. Ще як були мама за війни бригадиром у радгоспі, а він управляючим, та підписували всякі сумнівні документи на списання, одним словом, був потяг, то як з рівною здоровались. «Якось воно в мене дивно виходить. Ніби й ворогів не маю, але й на іменини нікому прийти. А це тому, що бідна».

Хвилююся і я, сидячи на лежанці. У мене не такі обтяжливі думки, як у мами, але також неспокійний від самісінького смерку. І шкло в лямпі не раз протирав, і за книжку брався. Добре, що лежанка гаряча сьогодні. Натопив же. Було б так учора, коли купався перед іменинами в ночвах. А то дрижаки справляв, як цуцик у негоду. А як мені бути спокійним? Коли ще ні разу не гутали по-справжньому. Хрещена чи з хлопців хтось щороку за вуха тягають. Але ж то так собі – і без віддяки за столом. А тепер не знаю, як його й поводитись, коли гості будуть на порозі. Уже й мамі набрид із розпитуваннями. То про те, то про се. Скажімо, не знаю, коли забирати подарунки з табуретки: чи як погутають, чи до гутання? І коли гості в хату: то чи злізати з лежанки, чи сидіти, як і сиджу?

– А як їх зустрічать? – відказують мама, ніби питаючи в самої себе.

– Майбуть, сиди, та на привітання відказуй чемно.

– А як це – чемно?

– Ну-у-у – по-людськи.

Боюся. Це ж ніби й цілуватись треба. А ми й з мамою ніколи не цілувались. Воно якось ніби й стидно, бо, мабуть, оці панські ніжності не для мене. Ми люди прості, а не пани.

Мама, відчуваю, раді оцим небуденним балачкам. Бо в повсякденні: про роботу та про топливо. Тепер інколи вже про гроші на корову балакаєм.

– Чи ж усім сказав, кому треба?

– Аякже! Та й що там казати? Коли не один день про це балакано й на фермі. Вже й горобці повинні знать.

І так оце в хаті від самого смерку. То спалахне балачка, то знову мовчанка натягнута. Тільки ґніт у лямпі потріскує без перестану...

– Ото вивалив світло! Хочеш, щоб шкло лопнуло! – сердяться мама. – Прийняв би кудись, бо дух з печі забиває. Бач – полум'я «танцює».

Я покірно переставляю лямпу подалі: аби не проти челюстей, бо там тягне в комин.

– Хочеш, щоб на землю бризнулась?!

І лямпа кочує на старе місце, бо воно і є найкращим.

– А кіт усе ж умивається.

«Вмивається: бо нажерся кісточок з півників», – думаю про себе, але кажу втішне:

– Та прийдуть ті гості. Не журіться!

– Може, збігаєш?

– Ну й придумали. Самі ж казали, що на іменини не кличуть.

– То, може, забув хто? – А помовчавши, додають: – Недарма кажуть – як бідному женитися, то й ніч коротка.

– Хіба ми найбідніші?

– А хрещена що сказала?

– Як Марцені не буде, то прийде.

– Оце ж так. Я й на роботу по обіді не пішла: попросила, щоб за мене попорали, капіріла* півдня біля печі та по сусідах за всячиною бігала, а...

– Цитьте-но! Здається, ідуть.

– Слава тобі, Господи! Змилувався.

Під вікнами й справді стугонять.

– Вискочу зустріну! – зіскакують мама з лежанки до дверей.

– Просимо! Просимо! – гукають в темні сіни, відчинивши навстіж хатні двері, і тримаються за клямку, нагинаючись зовні.

*Капіріти

– Чи там дорогу попелом не пересипали бува?!

– Ще повиїдаємо твої наїдки. Не журись!

– Ан-у-у-у! Де той іменинник?!

Не роздягаючи куфайок, беруть із цвяшка в одвірку новий вафельний рушник, відставляють на землю в коцюбнику відро з водою і, звільнивши табуретку, ставлять її посеред хати. Хтось застеляє його рушником, під котрий кожна свинарка кладе потайки свого гостинця.

В'язок переїдів, як то щоденно робиться, жінки, видно, додому не носили, а з роботи – і сюди. Щойно остання гостя витягує з-під рушника руку, як іменинника ведуть: хто за руки, а хто за вуха, ніби він збирається від них чкурнути, і садовлять поверх усього покладеного на табуретку. Сидіти на тому мулько, але щастя в мене стільки, що й цвяхи стерпів би.

Підкинули тричі, викрикуючи в різнобій, але на весь голос: «Ура-а-а! Ура-а-а! Ура-а-а!»

Проте гутали по-бабськи: навперекіс і не дуже високо. Не так, як колись підкидали мене дівчата-зв'язківці чи пілоти, що квартирувались кілька неділь, доки аеродром їхній кукурузницький був за городами. Я не міг довіритись такій непевності, то обома руками вхопився за краї табуретки. Насправді, якби я й захотів упасти, то не зміг би, бо кожна з гутальниць, лише однією рукою трималась за табуретку. Другою вони повчіплювалися в мою одежину – де хто ухватив.

Ще не встиг підвестись, як на долівку посипались гостинці, бо жвава хрещена потягнула за ріжок рушника й змела все долі.

Гості регочуться, а мені зостається голосно проказати: «Спасибі!» і радесенько рачкувати, вишукуючи, що там упало.

Найпершим потрапляє до рук пахуче мило «Ягідка». Таким я ще ніколи не вмивався. Потім знайшов кілька хімічних олівців. Шукав ще з червоною оливкою, аби було чим поля в зошитах відкреслювати, бо завжди просив у Федоськи Оксенівни. Але з червоною оливкою

не було. Намацав і карбованець. Видно, тітка Фросина поклала. Чув, як брязкало копійками, тільки при такому світлі на рудій глиняній долівці мідяків не визбираєш. То вже завтра. Якщо прокинусь, доки замітатиметься. Осінні ж канікули – то встаю, коли висплюсь досхочу. Школа у нас – у дві зміни. Уроки починаються ще до лампи.

Звісно, я найрадіший грошам, бо коли додасться до вже наколядованого торік, то певно вистачить на фабричний детектор. Бо в мене й досі саморобний кремінчик. З навушниками мушу пождати ще. Чотирнадцять карбованців – не жарт. Це ж майже ціле кіло маргарину в ларку на станції. Та й з детектором буде клопіт. Попробуй попасти в той день, коли ті детектори привезуть. Та й сам же я в районі був тільки раз, як жовтуху лікували. Може, у когось із нашого класу є родичі в Києві – то треба дати чотири карбованці, аби купили. Там, напевно, детектори є.

А гості вже за столом. Не церемоняться, бо всі свої. Ніде розсістись, то розвернули стіл і поставили повздовж лавки, напроти вікна. А збоку столу, що від хати, проклали дошку, роздобуту мною колись біля плотні*. Одним краєм примостили на табуретку, а під інший – на порожнє старе відро перекидя. А що низькувато було – то куфайок своїх наклали. Зрештою порозсідалися. Стомлені, намордовані за день: п'яніють уже після першого стакана. У мене також джмелі перед очима й хата гойдається. Трохи шкода, що з хлопців нікого немає. Та вони, може, прийдуть ранком. Хоч, як по правді, то з дорослими мені краще. Вони такі розумні, серйозні й не насмішкуваті, як сини дядька Миші, хоч і брати троюрідні. Одна з дорослими біда: про сороміцьке часом балакають. А мені від тих балачок – хоч крізь землю.

*Плотня

От і зараз: доки про тяжке вдовинське життя мовилось, слухав зі співчуттям. А як завели про чоловіків, то аж вуха в'януть. Дотепер я любив оцих жінок. Те, що задрипані свинячим харчем, то ніби ще рідніші, бо й мама така в повсякденні. Якби повиряджувались у щось не повсякденне – чужішими б уважались. Отак і балачки їхні. Доки про безтарки, відра, харч свинячий та про самих свиней – близькі та рідні, а як про полюбовні справи почали – то стають якимись такими, яких не знав і знати не хочеться. А підпилі жінки мов і забули про мене. Сиплють своїми захмеленими сороміцькими жартами та балачками, ніби нічого в житті дорожчого й нема.

– Мені дядько Полікар жениха стренчать, – хвалять-ся мати.

Мене ці слова в жар кидають: і соромно від почутого, і тривожно, бо ж за цими словами може щось статись. А в моєму житті вже все таке звичне, що інше на голову не налазить.

– Якби не п'яниця – то нехай би...

Коли зостаємось удвох – на душі відлягає потроху, а мама стають такою, як завжди. Бо щойно були чужі й навіть ненависні, як і всі оті підпилі патякалки.

Можна б уже прибирати зі столу та розставляти дещо на свої місця. Тільки нам так хочеться, щоб у хаті ще хоч трохи побуло свято.

Трагічна звістка

Чорний телефонний апарат з чотирма підв'язаними під ним батареями на поличці, котрий нещодавно почепили в сільраді на стіні біля входу, мав би радувати. Але ставлення в липецьких до нього було всяке. З одного боку – ніби й зручність, а з іншого – клопіт. Для начальства, звісно, підмога. А людям куди дзвонити?

Багато хто до нього – як до гадюки. Бояться його. А хто й наважився б підійти, коли він дзеленчить на всю приймальню контори: то не хоче знімати слухавку, аби, не доведи Господи, когось не поспитали чи по щось не послали. Начальству тепер лафа. Раніше, щоб передати будь-яку постанову чи викликати когось до району або до військкомату чи лікарні, потрібно було посилати виконавця або переказувати, якщо трапиться попутно хтось. Тепер усе – телефонограмами. Але телефон по селу не гасає. Хтось оту всячину з трубки має записувати в товстий журнал, що його покладено на столик біля телефону. Тож у сільраді прийняли постанову про безоплатне подвірне чергування. Коли настає час і те непрохане відлуння сільрадівської постанови «стукає» у ваші двері, то ви мусите полишати власні клопоти й цілий день, аж до пізнього вечора, клювати носом в очікуванні якихось важливих звісток, аби при потребі записати чи передати словесно тому, кого це стосується. Траплялося зрідка, що й серед людей комусь телефон ставав у пригоді. Тільки вісті він приносив здебільшого сумні, а то й трагічні. Вони – як блискавка. А та напасть або стріху спалить, або в саме тіло вразить.

Якщо в хаті велика сім'я, то цей клопіт із чергуванням не такий уже й дошкульний. Не дуже воно обтяжливе й для тих, чия хата неподалік сільради. Для нас із мамою – це справжня оказія. Мама ж на штатній роботі, а мені – в школу… Вирішили, що пропущу уроки. Удень почергую, а вночі сторож є. «Ти ж дивись, сину, – наставляли, – щоб люди на тебе не нарікали». Ніби він не знає, що чужу роботу треба завжди робити ще краще, як свою. То й не нарікатимуть.

А почергувати для мене означає з дозволу прогуляти уроки. По дорозі до сільради йду, як намагнічений. Бо ж невідомо, чи й не проженуть – ще ж не старшокласник. І чи впораюся з роботою, котрої ще не знаю. І найголовніше – до кого оце звертатись, аби настановили. Відчуття таке, як тоді, коли хотів заробити стакан пшо-

на за збирання довгоносиків на буряках, та так і не насмілився підійти до чужого гурту. А тепер мушу настановитись. Я ж не дитина з ясел! Уже в шостому класі.

Хвилювання та побоювання, як виявилось, були марними. Одноногий Бондар, що сторожує ночами в сільраді, а живе через дорогу, мені навіть радий, бо знає, що мама зі своїм «дводенним» лікнепом навряд чи запишуть телефонограму краще від мене.

Взагалі заміняти маму в якійсь роботі мені не вперше. І досі за це хвалили. Проте я завжди хвилююсь. Особливо напереживався, коли ходив восени в райфінвідділ справлятися, чому нам повторно принесли повідомлення про податок, коли ми заплатили всі чотири раті. У мене й квитанції ось! Допитатись у Корнині до райфінвідділу було неважко. Але, опинившись у широкому коридорі з багатьма дверима, я не знав, у котрі мені стукати. А якби й дізнався, то як насмілитись туди зайти?! Аж по обіді, звісно, не своєму (бо що я маю обідати в райфінвідділі?), зважився, коли хтось показав на потрібні двері.

Десь по полудні мені вже й осточортіло сидіти під мовчазним телефоном, доки нарешті задзеленчав полохливо. А диктувала якась тітка набагато повільніше, ніж диктант у школі. Навіть зневажила трохи така повільність. Проте не встиг похизуватися власним «скорописанням», як був ошелешений почутим. Ніби в помсту мені, повідомлялося про смерть Опанаса Малого. Життя не питається, що ти любиш, а чого ні. Воно пливе собі, як погода надворі. Їй байдуже до всього земного. Вона не питається, чи боїшся ти грому? Прийде пора – і гримне. І зараз оце – геть байдуже всьому живому й неживому до того, що я зараз мушу нести цей ненависний клаптик паперу про смерть дядька Опанаса. Того самого, якого любив не менше, як свого часу дядька Петьку чи жаткаря Степана. І ось тепер я несу ту звістку його жінці, яку Опанас так довго розшукував після фронту і з якою прожив усього майже нічого. Та найдошкульніше, що, може, саме ми з Короликом і ста-

ли причиною Опанасової смерті. Тільки події бездушно біжать щохвилини, як німа кінострічка.

Звістка про Опанасову смерть ніби й не мала бути несподіванкою. Особливо для рідних, які знали про всі його принесені з війни недуги, що прокинулися після того злощасного випадку. Тільки надія живе навіть тоді, коли вже й розум повірив у лихе.

Ніколи дорога на Шпаківку не здавалася мені такою короткою. Хотілося, аби до Опанасишиної хати було так далеко, як до отого лісу, звідки, натираючи мотузками плечі та замерзлі долоні, носили ми не одну зиму хмиз. Та от уже й знайомий пастовень. «Може, тітка вже знають? Були ж люди в сільраді, як він записував телефонограму. А такі чутки летять швидше за коршака. То, може, треба тільки віддати папірець і годі?».

Та одна болюча думка витісняє іншу. А що, коли тітка Паша ще знепритомніють? Треба сказати якось так, як роблять у кіно: щоб не як грім серед ясного неба. Хоч сьогодні воно таке набурмосене, що от-от закапає. Поштареві у війну було легше, думаю, ледве переступаючи ще не дуже сухою весняною стежкою. Поштар ткнув листа в руки – і гайда на велосипеді.

Тітка Паша прала по цей бік дороги біля криниці, у котрої вже зігнили верхні вінці зрубу. Хоч не треба заходити до чужої хати.

Городи ще не орали, тож брів навпростець. «Хоч би не пішла додому», – подумки благав я, побоюючись, що в хаті ще й стара Опанасиха та донька. І хоч тепер я поспішав, але вдавав, що йду кудись інакше, бо тітка вже давненько помітила мене й, певне, з тривогою стежила. Отож, хоч як я збочував, а вона вп'ялася поглядом і вже не відводила його нікуди. Ніби серцем відчула, що гонець саме до неї. І чергову випранку затиснула в руці недополоскану. Сама випросталася на весь зріст, та отак і стоїть, як тополя в очікуванні блискавки. А з невикрученої сорочки вода цівочкою стікає на босу ногу. Тільки вона не відчуває.

«Чи здоровкатися, чи відразу й казати?» – свердлить гарячкова думка, ніби зачепившись за щось там у голові.

Проте, як підійшов, то й привітався за звичкою.

– Ви, тіточко, не переживайте, але вам телеграма з районної лікарні…

Жінка і не впала, і не заголосила, як я побоювався. Вона лише прикипіла невидющими очима до чогось поверх моєї голови й отак стояла заціпенівши. Аж засумнівався, чи почула. А вона, як пересушена одежина, що не вбирає відразу багато води, доки не намокне. Бо ж як можна повірити в таке? Повірити в смерть свого довгожданого щастя, околицями якого так довго водила їх доля… І вона, мабуть, думає: «Чого оцей ненависний хлопчисько стоїть, як страшна мара, і ні з місця…?!».

Приймак

Почуте скоро забувається. Але коли це твоє кревне, то засяде десь у куточку душі, та й чекає свого часу. Так і з отим, сказаним мамою на іменинах, про приймака. Ніби й забулося, та насправді загнана в тіло тріска обов'язково невдовзі окошиться наривом.

У повсякденному житті колись приймак – це якийсь бідорака, котрий пристає до жінки в прийми від власної безвиході, віддаючись при цьому на її поталу та на забезпечення її власними чи й батьківськими статками. Як наслідок: приймака могли зневажати чи й насміхатися, кажучи, що, мовляв, тепер він і до кота мусить звертатися на «Ви». Проте після недавньої війни, яка навідщипувала від уцілілого чоловічого загалу чимало потенційних приймаків, до них часто-густо почали ставитися навіть з повагою, бо вони ставали опорою й повноправними господарями в напівосиротілих сім'ях. Це вже були не колишні приймаки. Тепер усі ніби в при-

ймах. Хто в жінок, а хто, як сказала свинарка Лікера, у держави.

Але яка мені морока до того, що робиться десь? А ось чужий чоловік у нашій хаті, котрий має право лягати в одно ліжко з мамою, – це вже не по мені. Дуже ми зрослися у своїх життєвих негараздах та клопотах, аби отак, ні з того ні з сього, та й розірватись. Згадки про Миколку біля молотарки вже вивітрились, як і те раннє дитинство. Та й застрелив його Глива котроїсь весни із радгоспного глинища. Занадто ласим був до жіночого тіла. Гадаю, що у багатьох обдурених жінок та дівчат не закапали сльози. А що до мене, то я потайки навіть порадів цьому.

Цього вечора, лежачи, як і завжди, ниць на теплій лежанці, я дочитував «Алитет уходит в горы». От тільки в серці сьогодні якась тривога. Не від прочитаного, а невідомо звідкіль. Особливо, коли відриваюсь від читання вголос (а я завжди вечорами читаю і для мами) та вдивляюсь у загадково-темні шибки вікна, що неподалік дверей. Я не люблю нічних вікон. Бо чого чекати від ночі, як не злодіїв? Я мимоволі завжди по ночах очікую як не злодія у розтрощеному вікні, то стукотіння в шибку. Може, це ще від тієї разової гуртожитської ночівлі з мамою, коли ми запізнилися додому, бо того дня радгоспні випроводжали когось на фронт, тож чимало хлопців ще не протверезіли й добивались до дівчат у гуртожиток. Ту неспокійну ніч, як і стрілянину в небо з нагана якогось фронтового відпускника, я запам'ятав на все життя. Не раз і мама будили мене стугонінням у шибку, коли поверталися з гостей після якихось урочистостей. Але того стугоніння я очікував завжди з нетерпінням, і воно не було мені чужим. А чужого я боявся більше, ніж нічної пожежі.

Того вечора варто мені було втупитися в затемнену нічну шибку, як по ній справді застугоніли. І то був не стукіт по шклині, а по моєму серцю, котре закалатало в грудях, наганяючи на все моє єство ту щемоту, котра не відпустить, доки не відбудеться щось дуже ненависне.

– Хто б це так пізно? – зіскочивши босоніж на холодну долівку, не то з тривогою, не то в радісному збудженні проказали мати, поспішаючи в сіни. Очевидно, вони не забули Полікарової обіцянки про приймака.

– Хто там?! – гукнули крізь прочинені двері в холодні сіни…

Я не розчув, про що напівголосно перемовлялись у сінях. Та як почув голос дідуся Полікара, то й відлягло від серця.

Але в хату замість високого Полікара Івановича прослизнув низенький, зашмуляний і рудий, як і його шапка, чоловічок. Шапку ту він стягнув з голови, щойно переступив поріг, і від цього дійства війнуло сумирним настроєм навіть на мене. На моє здивування, цей нічний зайда дуже відрізнявся від рудого Миколки з радгоспу, котрий всюди поводив себе як найголовніший. Прибулий видавався скромним доброзичливцем, бо як скинув свою облізлу шапку, то й застиг біля лавки, не наважуючись ні ступити хоч крок, ні присісти. «Може, піде до лихої матері?» – жевріла в мені слабенька надія.

Тільки куди він міг піти проти ночі в чужому селі? Здавалося, що не в хату він зайшов, а в мою душу. Сердився й на маму, бо якби вони були проти оцього Рудого, то його б тут не було. Зараз я був згоден і на пожежу, і на всяке природне потрясіння, аби кудись подівся цей «жених».

– Та ви сідайте, – запрошують розхвильовані мати.

Гість, котрий уже пройшов до скрині, аби не стовбичити посеред хати навпроти вікон, присідає тихенько на віко, але ледве не падає навзнак, бо воно, не прибите, з гуркотом з'їжджає до стіни.

– Оце така в нас мебель, – ніяково виправдовується господиня.

– Присядьте ось на ліжко. Та сідайте ближче до лежанки. Тут тепліше.

Ми обоє на лежанці. Я, лежачи головою на хату, а мама – у ногах при стіні.

– Та я де-небудь, – не випускаючи з рук шапки, тулиться вже з обережністю рудий чоловічок.

– Сідайте, сідайте! Тут не провалиться.

Після оцієї метушні, що розлякала повсякденну дрімоту цього бідного обійстя, знову настає тиша. Але не як після грози. Та виповнена духмяністю літнього різноцвіття, від чого все ще пишніше квітне. Ця ж тиша насичена якоюсь тривогою. Вона – як перетягнута струна.

З тривожним очікуванням я продовжую лежати, показово втуплюючись у книжку невидющими очима. Аби щось переінакшилося на краще, так само напружено чекають у хаті всі. Але для того, щоб бодай порушити цю тишу, потрібна чиясь сміливість, на яку ніхто не наважується.

«Як було спокійно та любо, – думаю я про милу недавнішність. – А тепер ніби хто сипнув за комір потерухи з шипшини. Вона ще не роз'ятрила шкіри, але відомо, що вже в'їдається в тіло, яке ось-ось засвербить». Збоку глянути – ніби й погано я думаю про чужу людину, котра прийшла, може, з добрими намірами. Але хіба можна дорікати руці, котра відсахується від розжареної сковорідки? Це лише тим, хто не знає моєї душі, може видатися, що я вредний хлопчисько, бо не хочу добра своїй матері.

Наступного дня я сидів на уроках зажурений і неуважний. Запитала б учителька про що говорилося щойно – не відповів би. У голові знову й знову прокручувалася вчорашня подія. Ревнощі поволі затухали, як біль від рани, що гоїться. Та все-таки гнітила думка, що відтепер мати вже не будуть для мене такими рідними, як раніше. Тепер вони мусять поділити себе між мною і приймаком… Та коли стомлювався від цих ревнивих міркувань, натомість думалось інакше: «Інші ж живуть. Зате відтепер не носитиму в'язок, не тулитиму з усяких ломачок поросяті клітку, не турбуватимуся про те, щоб зробити хоч якийсь тин чи загату під стріхою. Може, і на корову швидше назбираємо? А що спатимуть мама

з отим чоловіком, як усі жінки зі своїми, то так воно й треба».

Пригадалось і те, як принесли мама, ще коли Можари в нас жили, із лавки ціле кіло подушечок, куплених на частину тих грошей, що їх передав мій батько зі свого села через Кушніра, як повернувся з війни. Бачив, як мама зраділи, коли почули, що він повернувся з фронту. Але ми тепер живемо не в радгоспі, а він – аж у Жидовцях із законною сім'єю, тому ніколи й не бачились.

Тепер у нас буде Рудий. Спочатку хлопці, можливо, і дражнитимуться. Але колись перестануть. Не дражнять же Ванька Журашка…

Після уроків застав матір на подвір'ї за пранням. Сьогодні дуже потепліло, то щоб не нахлюпувати в хаті, вони полоскали на подвір'ї.

Ще на підході я почав обмірковувати, з чого б його розпочати? Ранком, хоч Рудого в хаті чомусь і не було, я пішов у школу не в доброму дусі. Тепер, після роздумів, коли вирішив, що приймака таки треба прийняти, не знав, як про це сказати матері. «Звісно, це їхня справа! Але ж і я щось маю значити, бо живу в цій хаті».

– Перете? – буркнув не дуже доброзичливо, бо ще десь там глибоко в серці сердився.

– Хіба не бач? – сухо відказали й мама.

Тільки тепер дійшло до мене, що мама не на свинарні: «Може, вже й штатну роботу покинуть? Рідко які заміжні – на фермі».

– Що там у школі? – запитують, як завжди, уже доброзичливо, спокійно.

– Т-а-а-а! Що там може бути.

– Носа сьогодні не розтовк на сковзалці?

– Так льоду ж немає вже.

Бачу, що розмова виходить не така, як треба, але й нахабства, щоб отак прямо почати про Рудого, теж бракує. Та все ж твердо вирішую, що побалакати треба саме тепер. Тому, потоптавшись ще трохи, таки поспитав, де Рудий.

– Пішов ще вдосвіта на поїзд, – відказали знову якимось чужим голосом мати, з усіх сил викручуючи ганчірку.

– Чого пішов? – одними вустами кажу, ошелешений. – Хіба він не житиме з нами? – уже розчаровано запитую пересохлим голосом.

Але мати змовчали. Вони вихлюпнули з ночов залишки води, склали туди випранки, котрі до цього тулили на жердинці, а потім, вправно закинувши ночви на крижі, пішли до хати.

А я, мов загіпнотизований, пригнічено дивився на калюжку, котра нахлюпалася під час прання.

Смерть вождяя

Третій день у навушниках налагодженої сяк-так на днях саморобки, з прихованою перед своєю совістю неприязню, чую лише траурні мелодії. «І доки терликатимуть?» – серджусь, бо занудьгував без літературних передач. Те, що відпустили зі школи, – це ура! А пілікання набридло. Хоч і непоштиво отак думати після смерті Йосипа Віссаріоновича Сталіна. Але йому в труні однаково, а мені ні з того ні з сього – ковтай нудики.

У Липках навряд чи я перший почув ту трагічну для загалу людей, і радісну для окремих – звістку. Почув – і засумнівався, чи це таки правда? Мама, що готували біля печі якісь страви на цілий день, не тільки не повірили, а й взялися мене зацитькувати. Мені й самому сумнівно, хоч і передавали вже три дні, з невеличкими вставками траурної музики, бюлетень про стан здоров'я. А тут на тобі – помер. Навіть прості люди часом одужують. А тут вождь – і помер! Але що ми з матір'ю в цьому розуміємо. Що хворий – вірилося. А що помер – страшно вимовити. То, може, і справді, як кажуть мати: краще помовчати.

Переконав у справдішності смерті товариша Сталіна директор школи Петро Семенович Карпенко на шкільній лінійці. Він, як колишній політрук, не полишав свого досвіду, і проводив політінформацію перед уроками після фіззарядки. Але зазвичай після неділі. А тепер ось! Ще до фіззарядки він повинен повідомити про смерть генералісимуса, вождя світового пролетаріату товариша Сталіна. У своєму виступі директор школи запевняв, що Радянський Союз не зійде зі свого шляху будівництва комунізму. Якраз останнє речення й викликало в мені подивування, бо я з першого класу знав, що Радянська держава – як Сонце – назавжди. Хіба може нас перемогти отой клятий Чан Кайші, хоч і він теж генералісимус?

Подумавши так, я перевів погляд із промовця на оту картину, що на стіні аж до стелі, на якій товариш Сталін стоїть посеред колосистого пшеничного поля зі згорнутою на зігнутій у лікті руці шинеллю, а в другій – тримає люльку. Сам вождь у захисного кольору френчі та галіфе. На ногах високі блискучі хромові чоботи. Він ніби посміхається у свої чорні вуса, а вітерець ворушить його укладену, також чорну чуприну. Картина ця трохи правіше від вхідних дверей з ґаночка. Бо на стіні, над класними дверима, якраз навпроти входу з подвір'я – широка стрічка з товстого паперу, на котрій великими римськими цифрами написано, скільки уже років радянській владі. Цей плакат щорічно обновляється і впадає у вічі, коли заходиш знадвору. І всі ми мимоволі читаємо цю правду, бо якась вона завжди ніби нова. В іншому кінці коридору висіла не картина, а справжній великий портрет товариша Сталіна. Проте той трохи менший. І вождь там у довжелезній шинелі. І не в полі, а на Красній площі в Москві. Цього портрета я боюся, бо з нього Сталін своїми примруженими очима про щось мене ніби запитує. Може, про оцінки або про відданість радянській владі. Звісно, ми з мамою віримо владі, бо вона вічна. А вічному не можна не вірити. Як і тому,

що мама – це справді мама. Ото тільки, що інколи я чомусь знічувався перед суворим маминим поглядом. Як і перед тим портретом, бо там Сталін сердитий, як наш директор. Отак ніби й крутоне за вухо, як колись мене Петро Семенович, коли я найпершого дня бігав на перерві по коридору. На подвір'ї тоді дощило. А я дуже радів, що вже першокласник. Бо попередньої осені мене зі сльозами випровадили додому. Бракувало двох з половиною місяців до семи. І першого дня, і потім ще якийсь час усі ми почувалися ніяково, бо декотрі вчителі плакали, а нам було байдуже. Хіба я проти – бути поштивим? Але як таким будеш, коли не виходить? Хоч і Конституція у нас сталінська, і колгоспи побудовані завдяки Сталіну, і війну з Гітлером виграв Сталін. І товари по війні кожного квітня дешевшають, про що цілими днями зачитують по радіо. Може, то й не його вина, що небагато з тих дешевих товарів привозять у нашу лавку. Зате щастя, що ми живемо у вільному Радянському Союзі. Хіба то не заслуга Сталіна? Я й уявити не можу, який би я був нещасний і безправний, якби не жив у Радянській державі. І було б геть добре, якби тих пузатих капіталістів понищили в усьому світі. Бо як не стане поневолювачів, то ніде не буде й знедолених та бідняків. Усюди зробиться так щасливо, як у нашому Союзі. Я навіть, як виросту, то й сам готовий воювати з капіталістами, аби їх ніде не стало.

Думка про те, що після смерті товариша Сталіна щось зміниться і нас завоюють капіталісти, до мене й не приходила. До того ж і радіо казало, що такого не буде, що ми, як і раніше, будемо йти наміченим ленінсько-сталінським шляхом. Про це казали в невеликих перервах між траурними мелодіями. Звісно, що я вірю тому, про що кажуть по радіо. Іноді, правда, я не все розумію. Хоч би взяти й той день, коли до нас приходив фінагент із головихою сільради. Я ніколи не забуду, як та головиха паплюжила маму й погрожувала описати все, що в нас у хаті. Мама тоді плакали й казали їй, що нехає описує

і цю трухлу лавку, і он ту скриню, і оті п'ятеро курей та поросятко. А більше описувати нічого. Хіба куфайку, та й то вона не її, а колгоспна.

А ще трохи сердить, коли приходить уповноважений Микола Григорович і агітує підписатися на сталінську позику для відбудови народного господарства. Бо хіба ми з мамою багатші за державу, щоб їй позичати? Тільки ж головиха і Микола Григорович – то хіба радянська влада? Якби справжня радянська влада знала про це, то вона б їх «описала» так, що не знали б на що сісти. Тепер уже немає й товариша Сталіна, то нікому написати скаргу. Але як закінчу школу, то ще покажу, якою повинна буть радянська влада. А зараз, коли хтось каже, що вона погана, я серджусь. Хіба міг би при панах безплатно вчитись у школі аж до сьомого класу? Де б це ми з мамою грошей набрали, коли он на корову ніяк не зберемо? Тільки держава тут ні до чого. То вже наш клопіт.

Гицель

Нерозлучної дружби в мене ніколи ні з ким не водилось. Я чомусь люблю більше старших людей. З ними й не посваришся, як іноді з ровесниками, і тим більше не поцапаєшся. Незгоди хоч і трапляються, але не такі, як поміж ровесниками, і геть не такі буйні, як у жінок бувають, коли одна одну обзивають та ще й спідниці задирають, показуючи одна одній свої дупи. Ми й не лаємося так завзято, хоча хлопці й кажуть часом, що легше хвосу за Володиком загатити, аніж Корнійка пересперечати. Але ж я не поступлюсь, бо правда на моєму боці. Ось хоч би про дружбу з дівчатами, котра ненадійна, бо колись все одно доходить до штовханини. Так і ми, буває, штовхаємось. А що не можна з ними дружить – то це неправильно. Хоча хлопці й дражнять «дівчачуром». Або хоч би й учорашнє взять, коли гепнулася на під-

мерзлій калюжці Рахіля Ісаківна. Ті, що бачили, мало не повзали потайки зі сміху. А що тут смішного, коли людині неприємно та ще й забилася, певно? Нехай-то й Рахілька. А все одно насміхатися, коли в когось болить – не по-людському. А хлопці: «Так і треба. Якби й ще раз гепнулася». Ну а що до товаришування: то колись я ніби «товаришував» із Толічком. Але ж то такий брехуняка, якого й світ не бачив! Позаминулої весни нагодився якраз, коли я талу воду вимітав мітлою з подвір'я.

– Тьху! Дурний! А я водогонку придумав. Сама вигонить воду з подвір'я аж на дорогу.

«Що ж то за пристрій такий?» – думаю. Пішов поглянути, а він десь заховався. Інші рази вже не ховався, а все вигадував щось: то поламана, то позичив родичам на станцію. І так дурив, доки я не здогадався, що вода зі снігу в них не застоювалась, бо хата на горбочку, то й стікає на дорогу без допомоги.

Цієї зими потоваришував із Гришкою Пархомчиком. Він колишній дитбудинківець. Бо поки мати, колишня телятниця, сиділа в тюрмі два роки за ніби вкрадену на роботі в сорок сьомому торбинку товчі, то вони з меншим Петьком були в Ходорківському дитбудинку. А тепер він прилип до мене й не знаю, як від того «Гицеля» відкараскатись. І геть не через те, що він «приютський» чи що мати в тюрмі була. Хіба вона одна сиділа?! А «дружба» наша з тієї осені, коли ми з ним на великих перервах бороли старшокласника Герґуля біля дороги під кленами. Боротьба для мене – найкраща гульня. Але Герґуля сам я не подужаю, бо на два класи старший. Не поборю навіть після того, як ми закололи наше перше в житті порося. Не як люди – годованих колють, а нам так надоїла вічна піснота, що мама зважилися – хоч би таке… А вже десь через місяць я «заслужив» кличку «Сальний», бо від ситніших харчів подужчав, то став бороти усіх хлопців з нашого кутка.

Пархомчика хлопці в нас називають Гицелем, бо жодного кота чи собаку не пропустить, аби не швиргонути

в них, що потрапить під руку. Сам він присадкуватий, плечистий, з довгими, мало не до колін руками. Він дуже скидається на ту первісну людину, котра на картинці в підручнику з історії. Гицель давно переросток, бо чи не по два роки сидить у кожному класі. Він уже звик призвичаюватись до нових однокласників, то поводиться, як з рівними. Може б, отим борінням і скінчилася «дружба», не скажи я Гришці одного дня, що застав Надеждиного кота в сінях на здорові, підв'язаному мотузочком під стелею. Наш котик Трьохмасний того білого здорованя не подужає. Стеля в наших сінях ще й досі не дерев'яна, а з конопляних «дідів», котрі легко розсунути чи котові, чи й тхорові. Бо як Можари тримали курей у сінях, тому що й у хліві немає стелі, – то тхір їх і виносив по ночах.

Звісно, того дня після розправи над котом-злодіякою розпочалася наша «трапеза». Сьогодні, як і вчора, і позавчора, і ще позапозавчора, мені знову, мабуть, доведеться пригощати отого рукатого «Кота». Відколи цей Гицель унадився, я жодного разу не вдовольнився тим тоненьким сальцем, бо змушений щодня ділити свою пайку на двох. Якщо ж побагато тягати з кошеля, то воно швидко розійдеться. Мені й шкода Гришки. Бо хіба я колись не заглядав у рот Можариному Шурі, аби той дав хоч крихту сальця, котре в них чомусь водилось. Так мені хотілося, аби хоч шматочок недожованої шкуратини дав. Бридко, але дожовував. Такі достатки тоді були. Мабуть, і Пархомчикові так само хочеться? Але ж тепер не сорок сьомий. Молока в нас і досі немає, та я ж не йду до сусідів. Якщо внесуть коли-небудь – то й спасибі.

Сьогодні маю твердий намір – втекти від того причепи. Відтоді, як геть поржавіла антена і замовкла саморобка, я налягаю на бібліотечні книжки. Читаю вечорами на лежанці, бо вдень – на свинарні. З останньою книжкою не пощастило. «Читав» її довгенько. Якраз стільки, скільки Роман Костьович дозволяє. Раніше зда-

ти ту «Надежду Кошик» не наважувався. Не читалось. Хіба я не знаю, як вирощують кукурудзу?! От якби Роман Костьович дав «Таємницю Соколиного бору» чи «Крила рожевої чайки». Або ще краще – «В окопах Сталінграда». Мій книжний товариш Радчук попрочитував усі. Йому старша сестра «дістає». Та й мати не погрожують спалити в печі за оте повсякчасне читання, як мені – коли вони не в доброму дусі.

Може, години дві стою в черзі біля бар'єра перед столом Романа Костьовича, котрий «допитує» одного по одному своїх читачів. Нарешті достоявся.

– У цій книзі розповідається, – кажу зі страхом завчений улюблений вираз Романа Костьовича, – як вона вирощувала гарну кукурудзу і за це стала Героєм Соціалістичної Праці. О-о-о!!!

Річ у тім, що всі намагаються переказати зміст якомога дослівніше. Тому й черги такі в колишнього вчителя Романа Костьовича. Та я Бога за бороду не вхопив. Бо звідки я можу дослівніше?

Але, на превеликий подив, чую:

– Молодець, Стеблина! Зрозумів написане. Що ж тобі підібрати серйозніше?

У мене – як гора з плечей, але й насторожився. Що «серйозне» дасть Роман Костьович цього разу? Хтось би скористався прихильністю бібліотекаря й випросив би щось «із-під столу». Але я не вмію «співати щастя великими ковтками». Для мене досить і похвали. А там уже як буде.

– Ось із кого беріть приклад. Читач ти, бачу, з розумінням. Дам я тобі про полководця Кутузова.

Сердитися чи заперечувати не смію, бо й не личить після похвали. Беру книжку нехотя. Розгорнув – а там і літери маленькі, і по-російськи. Я вже мало не ладен признатися, що не читав «Надежди Кошик». Однак запихаю «Кутузова» в стару вицвілу торбину – оту, з німецького протигаза, з котрою й по колоски колись ходив, і виходжу на свіже повітря, бо в тісній бібліотеці

аж голова закрутилася. Та щойно вийшов на дорогу – як батогом уперіщило. Умить помінявся настрій. І не через оту обстріпану книжку. На вічній тутешній калюжі неподалік шкільного проходу ковзається Гицель.

– Ну що, здав?! – бридко лащиться Пархомчик.

– А тобі що до того? – сухо кажу, маючи намір таки відчепитися від цього нахаби.

Тільки той ніби й не помічає мого непривітного тону і, спритно шмигнувши поза спиною, облесливо заглядає у вічі з іншого боку. Хоч плюнь у лице оцій сльоті.

Та як не силкуюся спровадити рукатого «Кота», від якого куди більше шкоди, як від справжнього, Надеждиного, котрий ніби і не навідується більше. Уже й Гицелеву Закусиловку поминули, а він, як собачка – то зліва, то справа забігає.

– Як ти думаєш – сидить зараз Надеждин котяра на здорові?

– Нехай він тобі здохне, – не витримую. Тільки марні мої потуги.

Звісно, що ніякого кота в сінях немає, бо й здір, виявляється, захований уже до спорожнілого лозового кошелика, що я його сплів ще з осені. Бо скільки того кабанчика? Це у хазяїв по центнеру й більше кабанюри виростають. А в нас – від літа до Різдва – й під шпичку.

– Ану давай заглянемо в кошіль, чи не витяг котяра кики.

– Нічого вже звідти тягати.

Така заява трохи тривожить нахабу, то він заходить з іншого боку:

– Якби це в нас була кика – я б тобі цілу четвертинку відбатав.

Мені ніяково таке слухати, бо хоч і знаю, що нічого б Гицель не відбатав, а все ж стає совісно, що сам невдовзі їстиму, а Гришка піде голодний.

У хаті беру кіску й мовчки йду в сіни по ті мізерні обрізки, яких, може, ще на тиждень.

– Хліб у вас весь такий черствий? – уже геть не облес-

ливо, бо отримав своє, каже Гицель, тикаючи пальцем в окраєць хлібини…

Хоч і тремтять у мене від голоду руки, бо ж коли то ще снідалося, але, видавши нахабі його пайку, свою відкладаю на потім. Бо цей нахаба вмить вморужить видане й заглядатиме мені до рота.

– А ти чого не їси?

– Не хочеться, – кидув необачно й уже аж тоді схаменувся.

– То давай сюди, як не хочеш! От якби це мені не хотілося.

– Знаєш, Гришко, я пізніше з'їм, бо треба порать. Давай гній з-під нового поросяти викидаєм: я – з клітки, а ти – носи за хату на гноярку.

– У вас же других вил нема.

– Мати на свинарні взяли списані. Вони без одного зуба, але й трьома можна добряче набирать.

Звісно, я припер його до стіни. Проте не на того напав.

– Ой! Геть забувся, що й мені мати загадувала те саме.

– Тобі що-о-о! Ви з братом.

Вірю брехуняці. У мене на брехню язик не повертається.

– Знаєш, який то ледацюга? – незаслужено оббріхує меншого брата позаочі Гицель, бо в них з братом якраз усе навпаки: він тільки скаржиться матері, а менший робить.

– Давай краще завтра. Спочатку зайдем до мене, а потім – до вас.

– Не хочеш – не треба, – зважуюся врешті «відшити» оцю причепу. – Завтраками баба сучку годувала, а вона взяла та й здохла.

– О! Котяра! – вигукує в цю ж мить Гицель, прожогом вискакуючи надвір.

Я знаю, що ніякого кота там немає. А хоч би й був, то Гицель до завтра сюди вже не навідається. На серці мені

робиться і неприємно, і водночас радісно, що нарешті позбувся нахаби. Я десь навіть читав, що нахабство – друге щастя, а безвільні люди – знахідка для безсовісних. Жаль себе, що й сьогодні піддався. Але як ти йому не даси? Голодний же.

Кіноман

Сьогодні нарешті та п'ятниця, коли привозять кінопересувку. Я сиджу якраз у тому ряду під вікнами, звідки видно двері лавки, на яких мають прибити оголошення. Від самого ранку – я на сьомому небі, і мені геть байдуже до того, що там діється в класі. Погляд мій тепер, як у кішки, котра сидить над мишачою ніркою. Він примагнітився до дверей лавки, на котрих завклубом або котрийсь із кіномеханіків прицвяхують оголошення про чергову, отриману в районному кінопрокаті, кінострічку. І доки там немає оголошення, десь у свідомості визрівають сумніви. Бо хіба раз кіно не привозили через те, що ламалася кіноапаратура? А для мене немає нічого ціннішого на цім світі за кіно, завдяки якому мимоволі поселяєшся у геть інший світ, протилежний оцьому – липецькому.

Зараз урок мови. Проводить його вчителька, з якою в мене немир. Чи то вчителька така, чи предмет цей не по мені? Якщо чесно – то легше принести з лісу в'язку дров, як марудитися на цьому уроці. Правда, після жовтяниці й на інших уроках чомусь не так цікаво, як колись. А урок Рахілі Ісаківни прямо ненависний.

Раніш я любив своє прізвище. І коли від учительського столу звучало «Стеблина!», то в мені прокидався інший я, котрому сипнули в душу цілу пригорщ і радості, і гордощів за себе. Я в цю мить виростав у власних очах. Одного разу на уроці історії стародавніх віків, коли Олексій Кузьмович викликав кожного (почавши

з ряду парт під вікнами і дійшов до третього, у котрім сидів я), але переказати попередню розповідь учителя про перехід Ганнібала через Альпи ніхто, окрім мене, не зміг. А ще, пам'ятаю, у першому класі, коли пройшли весь «Буквар», котрий закінчувався кількома рядками про Сергія Мироновича Кірова, то їх навіть відмінниці не змогли прочитати як слід. А я прочитав. І вже після цього уроку Федоська Оксентівна ніколи не ставила мені з читання менш ніж четвірку.

Тільки коли то було? Тепер як почую «Стеблина!» – то ніби в ополонку мене турнули. А вже доки підводишся примусово із-за парти, то відчуваєш те саме, що й тоді, коли мати йшла по різку до куща бузку, а я стояв і чекав початку прочуханки. Тепер для мене найкращий той урок, на якому не викликають.

Федоська Оксентівна, котра вчила мене до п'ятого класу, тільки руками розводить в учительській на скарги.

– Що неохайний трохи, – зізнається пригнічено, – це правда. Але щоб тупий, як каже Рахіля Ісаківна, – то борони Боже.

– Ледащо ваш Стеблина і дурень. Залишила після уроків, бо вірша домашнього не вивчив. То гадаєте вчив? Сидить і горобців за вікном пасе очима. Скільки він з мене вже крові випив – тільки мені відомо. Отакі мене скоро в могилу заженуть.

Якби то хтось поміряв, хто з кого більше крові «випив». Тільки так воно влаштовано, що учні двійок не ставлять. Учитель для учня, як Сонце: захоче – світить, а не по його – і не визирне із за хмар. Та ще й дома «поспитають». А ми мусимо терпіти мовчки, опустивши посоромлену голову. Зараз Рахіля Ісаківна вдоволена, що сиджу тихо. Але недовго святкую. «Для кого я оце тут розпинаюсь?! Непотріб ти така?! Я до хрипоти, а він за вікном щось побачив», – це вона подумки так. Уголос же каже:

– А що, Стеблина, цяцю за вікном побачив?! Аг-у-у! Аг-у-у! манюсінький! Цяцю дитинка побачила!

Звісно, клас покотом. Шибка навіть дзеленькнула. Аж до вчительської, мабуть, цей регіт чути. Мені так і сипнуло в лице жаром від сорому. А на душі болячеболяче. Навіть ненависть прокинулась. «Як виросту і стану їздовим – ніколи Рахілю не підвезу. Нехай аж у Ходоркові трапиться, а не скажу: "Сідайте, підвезу"». Від цієї «обіцянки» мені трішечки легшає. Але напливає нова хвиля образи. Пригадав, як вона переказ мій перед класом зачитувала. Бачиш-но, речення в мене довгі, а треба, щоб за одним подихом прочитувались. Таж якби мені лише сказала. А то при всіх. Може, і не так щось написав. Та якби я все правильно писав, то чого б мені до школи ходити? Але мама кажуть, що з учителькою не можна сперечатись, бо вчителька розумніша. Нехай розумніша. Але навіщо переказ мій при всіх перечитує вголос, ще й зі своїми гадючими насмішками?

– Ну ви погляньте на нього! Не за вікном, так на стелі щось угледів! Повтори, бовдур, про що я говорила?

Я підводжусь, виходжу із-за парти, бо тісно, і стою як у воду намочений.

– Отак і стій, нетямуще дерево, аж до перерви!

Вкрай ображений та розтерзаний, я й про кіно забувся. Аж раптом чую шепіт із середнього ряду: «Корні-і-і-ю, Корні-і-ю!». Це Журашок, котрий не прочитав ще, мабуть, жодної книжки за своє життя, зате, як і я, не пропустив жодного кіносеансу.

Хоч і замовк уже, але я зрозумів – на лавці прибивають оголошення! Тепер і дивитися на поклюкані двері нема потреби. Мені ой як радісно, що сьогодні кіно. Та тільки, чи пустять мама до клубу. Здається, такого ніколи й не було, аби не дозволили. Але випрошувати той дозвіл мушу щоразу з внутрішнім трепетом…

Уже коли береться до смерку, чую:

– Еге ж, кіно сьогодні привезли?

– А пустите? – радий, що не починати самому.

– Навіть не проси! Тільки й знаєш, що по кінах тинятись. То його привозили раз на місяць, а тепер по два

рази на тиждень. Скоро щодня возитимуть. А від нього добра не буде.

– Ну, ма-а-а! Ну хоч сьогодні. «Тарзан» же!

– Ой чує моє серце: не доведуть до добра оті бібліотечні книжки та ці кіна. Правду Мацеїха каже – або чорнокнижником станеш, або злодієм, як Чіпка.

Як прочитали колись по складах про оту бідну Ганну, то так їм та нещаслива доля в душу запала, що де треба, де й не треба на себе приміряють. «Бо хіба ж не Чіпка он росте? І той неправди не любив. Ото тільки, слава Богу, що ти ще не злодій».

– Ви геть, як баба Мацеїха. Тільки й думаєте, про якихось там чорнокнижників. Добре, що вона неграмотна, то про Чіпку не читала. А чого Чіпка злодієм став – не знаєте!

– Чом не знаю. Про Чіпку добре знаю. Ми мусимо біля землі покірненько робить, а книжки від покірності віднаджують. Бач! Онино по десять класів покінчали, то вже їм інститути подавай або роботу в конторі. А хто на свинарні буде та біля буряків? І ти надивишся всякого, то й собі захочеш…

Я щасливий, що хоч грошей не треба просити. Та часто їх ні копієчки й немає в шухляді. Ще від другого класу, коли мене мимоволі заштовхали на німе кіно «Три мушкетери», бо опинився в гурті під боковими дверима, то відтоді й досі в кіно – лише «зайцем».

– Так сьогодні ж п'ята серія «Тарзана». Ну тільки сьогодні пустіть. Як пропущу, то далі неясно буде.

– Кажеш – тільки сьогодні, а сам про серії якісь торочиш. Ось побачу, як роботу поробив.

– Ой! Геть забув, що ви казали, аби вирубав бузину на межі, – щиро кажу, хоч те завдання було й задавнене.

Останні слова вимовляю, вже біжучи в сіни по сокиру. У нас і сокира як карикатура: обух біля леза тріснутий, саме лезо щербате, та й замість топорища – дрючок якийсь. Я ще чи й зумію витесать? Та й немає з чого. З бузини чи верболозу не зробиш кращого, як оце є. У

колгоспних майстернях зробили б. Тільки ж і на оранку горілка треба…

Накинувся на кущ бузини й рубаю. Правильніше б сказать – перебиваю оцією тупицею. Розчервонівся. Піт струмками по щоках. У кількох місцях уже й шкіру на руках пообчухрував, аж кров повиступала. А де підтікає: то землею присиплю й знову з кущем воюю. А як навідчахрую чималенько, то відтягую те галуззя до хати на дровітник. Уже так нагепався, що й сокира раз по раз висковзує з долонь.

Мати, що скопують неподалік на грядки, бо поки попореться, то для часнику та цибулі буде пізно: вдоволено поглядають, мабуть, який їхній син роботящий. «От тільки пригарикати до якоїсь роботи, – скаржаться кому-небудь, – буває, не пригарикаєш, аби відразу й зробив. А коли візьметься, то хоч за руку відтягуй». Тривожно їм від такої моєї завзятості. «У колгоспі ж роблять – як мокре горить. Ото й буде завжди задарма пупа надривать у гурті. Як і я. Матері й не личило б хвалити, бо нехай люди похвалять. Але ж таки ні про Петьчиного Шуру, ні про іншого ровесника цього не скажеш. Жаль тільки – беззахисний геть. Їздять на ньому – хто не лінується. А ще погано, що спалахує мов сірник сухий і найменшу кривду до душі бере. По собі знаю, як то тяжко. Он Толік Королишин – той і до роботи не ледачий, і підступитися до всякого вміє. Хоча нахаб і не люблю, але й такий, як мій Корній – теж не годиться до сьогоднішньої житки».

– І до лісу не треба, дома дров нарубав! – кажуть до мене, аби відірвати від роботи, щоб передихнув.

– Та-а-а! Це такі дрова! – кажу, не зупиняючись. – Нехай-но воно ще висохне спочатку, – великодушно применшую мамину похвалу. Мені й приємно, і ніяково, коли хвалять.

– Досить рубати. Чи вже передумав у кіно? Бузину скільки не вирубуй, а вона – як і наші злидні – відростає в мить. Та кажуть люди, що в обійсті треба й вона.

Мабуть, укотре думають про те, коли то вже справжнім хазяїном стану й робитиму домашню роботу без гарикання та без могоричів.

Як не розпалився роботою, а таки полишаю, бо цей віковічний кущ – здоровецький, а надворі вже сутеніє. Та й рупор кіномеханік виніс надвір і почепив на дверях ґанку, крутить якусь кінострічку, щоб по селу чули й сходились.

– Та йди вже, йди. Горе мені з отим кіно. Жить без нього не можеш.

Дивуються мати: «Ніби й не відчайдух, а в кіно, каже, пролазить якось без грошей». За інші такі штучки дали б прочуханки. А в цьому не бачать особливого гріха. Бо, мовляв, могли б дітям і без грошей показувать.

А «зайців» отаких, як я, біля клубу, мабуть, більше, ніж глядачів із грішми.

Ми, хлопці, любимо з'являтися там ще задовго до кіносеансу, щоб і в «біяка» копійчаного поцопать*, якщо гроші завелись, і Келіних оповідок послухать. Не відаю тільки – звідки їх так багато Келя знає? Може, його й не Келя звуть? Товпимось чи сидимо довкруж нього, аж поки прислужник Клямка починає продавати квитки на столику біля дверей. Відтепер кидаємося на пошуки якоїсь «шпарини». За ці роки їх перепробувано чимало. Зрідка, правда, окрім «холуїв» кіномеханікових, і директор школи навідається, аби нас – молодших, ніж восьмикласники, – від клубу порозгонити.

Зайшовши у фойє, полишаємо всякі балачки, окрім тих, що стосуються нашого інтересу.

Раніше, коли ще не замурували надвірні двері на сцену з боку від Якубівського, було простіше. Хоч як укручували ті надвірні двері, що, були призначені, мабуть, для артистів, а все одно ми їх розкручували та

*Поцопати

відривали до початку сеансу. А коли вже, з часом, розтрощили нижні фільонки, начальство двері викинуло, а пройму замурувало. Останніми місяцями залазили через нижню шибку. Вікна зсередини завклубом позабивав листами фанери. Зробив це, ніби для захисту від низького вечірнього сонця, котре серед літа сідає пізно й пробивається в зал клубу. Для нас це не перепона. Повідривали. А щоб диктина не бряжчала, коли пірнеш через вийняту шибку вниз головою, то хлопці, котрі ще в черзі, притримують. А ти руками об підлогу вдарився, підхопився – і бігом на лавку, аби думали, що тут нічого й не відбувалося.

Тепер лазимо через суфлерську будку, котру заклали дощечками, під сцену, і сидимо, доки не розпочнеться кіно, аби потім вилазити, як коти з підпілля.

Я зі Степанком та Журашком маємо в підпіллі свою потаємну нішу під східцями, котрі ведуть на сцену. Там такий сховок, що навіть якщо кіномеханік і залізе з ліхтариком, то під сходинками нас не вгледить. А тих, кого виколошкає в суфлерську, над нею чекає зі шлангом завклубом або хтось із «прихльобателів». Тільки шлангом не закінчується, бо мусиш бігти до вхідних дверей, на яких стоїть Василь Іванович і записує тебе в список, щоб понизити в класному журналі оцінку з поведінки. Сьогодні під сценою нас, може, більше ніж два десятки. А це вже чекай біди. Бо ж не треба великого розуму, аби збагнути: якщо немає у фойє під дверима, значить кудюсь таки проникнуть у зал. Ідуть перевіряти контрамарки (тобто відірвані корінці квитків). Випрошуємо в дорослих, до кого не підходять із перевіркою.

Як і мало статися – гонитва таки почалася. Виколошкували «зайців» гуртом. Один заліз у підпілля, завклубом частував сполоханих гумовим шлангом, а на виході, де висіла на одвірку керосинова лампа, учитель перших класів Василь Іванович записував винуватців у зошит, аби понизити за чверть оцінку з поведінки.

Наштовхавшись на виході по закінченні кіно, кожен

полегшено зітхає, бо таки натиснули боки, і долучається до гурту, котрий, обростаючи, повільно рухається на свій куток. І чим далі від клубу, тим меншають в нічній темряві оті табунці, розтікаючись по подвір'ях. Лякає темряву лунка дівоча пісня про «Коленьку», у якого німці «оказались впереді...», і, облите бензином, «загорєлось тєло молодоє». Хто приніс на Шляхту цю жорстоку пісню – невідомо. Зате всі давно знають трьох її виконавиць. Наш куток найдальший, то дівчата виспівуються, доки доходять до своїх воріт.

Мені глибин цього дійства ще не збагнути. Бо ні в кіно, ні деінде тобі не розкажуть, що «це дівчатам уже пора заміж. Але потенційних женихів їхніх старших сестер спалила війна, а молодші, котрі для них, – ще несуть трирічну строкову службу, а хто в морфлоті – той довше служить. І це триває ще від Першої світової та громадянської воєн до оцієї, котра породила пісню «Німци оказались впереді…». Але я недолюблюю оцих «співух», бо після кінофільму хочу помовчати, оскільки завжди ще подовгу живу в отому «кіношному» світі…

І сьогодні йду трохи позаду, щоб не дратуватися через хлопчачі кривляння й цмокання та непристойні коментарі щодо якихось найцнотливіших сценок із фільму. Зневажаючи отих «цмокачів», підозрюю, що насправді вони схвильовані побаченим, але чомусь соромляться своїх почуттів. «І чого кривляються? Чому кожен боїться відкритись? Чому виставляють себе такими, якими не є насправді?» Думаю отак щоразу і ще більше відстаю від гурту. Такого нечесного, я його не люблю.

А під оцим зоряним килимом над заснулим селом уже вкотре луна: «Не успел он с горушки спуститься!».

Корова

Ярмарок аж у третьому селі. Хоч як поспішали на

фермі, щоб раніше впоратись – а їдемо у свинячий голос. І хоч гейкаю без угаву, а ще чи й половина дороги. На возі підсвинок пудів на три, а ближче до переднього в'язка – мішки з пшеницею та картоплею. Це все післязимові залишки. І воно не зайве, бо до нового врожаю – як до другого пришестя… Проте хочемо хоч би вже на це літо купити корову. А грошей навіть на найдешевшу, якщо брать по минулих неділях на Воловій торговиці, – замало. А не купи зараз, то ті «куці» карбованці «на корову» розповзуться, як весняний сніг.

На сьогодні у нас, ярмарчан, планується і продаж, і купівля. Останнє, правда, – під сумнівом. Або грошей не вистачить, або підходящої корівчини бракуватиме. Ми ж знаємо, що путню корову із села не випустять. Придбана на базарі, що кіт у мішку. Або до молока погана, або до їжі вередлива, чи й хвицається. Можна б іще перелічувати, та й цього для горя достатньо.

Ми зараз, як на гострому лезі, бо яке базарювання в таку пору. З нашими статками вдосвіта б приїхать, а не в чортів голос. Але ж колгоспні свині голодні. Вони й після роздачі не поситнішають. Тільки ж робота є робота. То як тут усидиш спокійно? До Ходоркова кілометрів вісім. Та й це не остання журба… По правді – то це бабська робота. Тут чоловічої кмітливості бракує. Тим більше, що корови ми ніколи не держали й не купували, тож не знаємо, з якого боку заходити. Дуже бояться мама самостійно її купувати. Аби допоміг якийсь чоловік. Мужики більше між людей бувають, тому й досвід більший. А корова – живе створіння, тож купуєш не тільки молоко, потрібно вибрати здорову та з норовом покладливим. Сторонні ж люди бояться вмішуватись, бо й нарікання потім неминучі, коли щось не так, і совість буде мучити. Хоч мати тепер готові поклястися, що не лаятимуть, а таки сумнівно. Може, якийсь п'яничка й погодився б «допомогти», та який з нього толк, коли собі ради не дасть? Не хочуть і родичі встрявати. Хоч би й Петьку взять… Як вибрався з нашої хати, то

до нього тепер не доступишся. Все зайнятий колгоспною роботою. Завом же на фермі.

Я те й роблю, що стьобаю волів батогом та гейкаю. Бо, окрім такого невтішного поспіху, ще ж не хочеться й перед мамою виглядати безпомічним. Тільки ж я не винен, що завідуючий так довго не казав: «Запрягай». А воли до далеких доріг не дуже. Оце як уперіщу батогом, то й протюпають метрів зо три швидше. Ще якби дав біленьких. Ті аж бігом бігають. А Рогаль із Кавуном – ваговики ледачі.

– Чи купимо сьогодні якогось хвоста? – пересідаючи зручніше, щоб відтерпли ноги, кажуть мати.

– А Ви не прискіпуйтесь.

– Ну да! Вгатили такі гроші – й не прискіпуйся!

– Кув-і-і-і! Кув-і-і-і! Рох-рох! Кув-і-і-і! – затривожився кабанчик, котрому теж затерпли поскручувані мотуззям ноги. А трусить на бруківці – дай Боже. Це я вирішив переїхати на інший бік дороги, сподіваючись, що там не такий глибокий пісок.

– Гей, Рогалики! Г-е-е-й! А ти, Рохлик, лежи мовчки.

Посмикавшись, кабанчик і справді замовкає, бо вже не трясе на кам'яній бруківці. Але й тут пісок такий глибокий та сипучий, що аж по шпиці обіддя тоне.

– Весна вже, – озиваються мати, як в'їхали в Скочище. – Рання цього року. Якщо купиться корова, то недовго й до зеленої паші. На Стрітеніє, здається, було тепло. А батько колись казали: «Як півень зі стріхи нап'ється, то до Юр'я віл напасеться».

Розвеселяють себе хоч приказкою колишньою, бо сіна в нас на горищі, може, кілька оберемків.

– Тільки сухо дуже. Якби сорок сьомий не повторився. Знову за рибу гроші.

– І чого ви всього так боїтеся?

А матері й кортить сказати: «Поживеш – побачиш», але змовчує, бо й не знає, чого така непевна в усьому. «А, майбуть, тому, що весь вік тільки сама на себе опираюся, на сили бабські».

– Кахи! Кахи! – зриває мене вкотре на кашель.

– Бач, як бухикаєш. Не інакше десь, гарячий, води з криниці хльобнув.

Мовчу. Бо таки правда – сьорбнув із цементової, як ходив по дрова, аби хліб спекти кращий. Тільки кашель не від того. Та й не він мене доконує. Нудно мені в роті. Хоч і мовчу про це. Якби не на ярмарок, то лежав би. Претензії в мене якраз до матері. Бо порадили вночі, як без упину кашляв, аби хлебнув керосину. А скільки – то й не сказали. Я й хлебнув по щирості ковтків зо два, аби той кашель захлинувся. Та хіба помогло? Ще й нудить почало. А тепер і в роті пересохло. І руки тремтять, як з голоду. В'ялі якісь. Та хоч як нездужаю, а настрій все одно половинчатий. І трудно мені, і радість у серце проривається. По корову ж їдемо.

– На Волову торговицю чи куди? – питаюся, як повернули на дорогу з Яриповичів, котра метрів за сто до Волової торговиці прилягає.

– Поганяй на свинячу. А як продамо порося – до костьолу переїдеш. Там і картоплю, і зерно продаси.

Ох і не люблю я продавать! Стій та підлещуйся до всякого, хто подасть хоч якусь надію на купівлю. А той поспитає і не знаєш, навіщо. Бо вже подринзяв геть. Рідко хто й торгується зі мною. Малий я ще. Гадають: «За сторожа сидить». Якби відважився, за що дають, то, може, і порозпродував би. Тільки ж кожен рубель для нас – гроші. А покупці, особливо котрі з міста вантажівками понаїхали, ходять та габзують твій товар. І так переконливо, що вже й сам сумніваєшся: чи й коштує воно стільки? А щоб геть не зневіритись у своєму, кажу до себе: «Поробіть скільки, як ми, то не скажете: "дорого". По-їхньому, колгоспник – вредний, бо не хоче задешево продати. А ми думаєм, що це ви скупердяї, бо маєте гроші, а платить шкодуєте – скільки просимо».

Мати, доки я торгую, гайнули з нетерплячки до конов'язі на Воловій. Хоч і не куплять за ті гроші, що в них є, то, може, сторгуються чи хоч прицінятся до сьогод-

нішнього ярмарку.

Але із самотньою молодицею не всяк і говорить із завзяттям продавця. Тут покупці гурточками: по двоє чи й по троє, а то й більше. Це не німий мішок картоплі купляється. Покупка велика. Декотрі з тих, хто виводив свою скотину в попередні неділі й не продав, упізнають матір – що тільки товар обмацує та за ціну добивається, то й до уваги не беруть. А купувальниця думає мовчки: «Раз досі не продалася скотина, то й мені не підходить...»

– Не продав? – розчаровано кажуть, навідавшись до воза.

– Я сторгувався вже. Але тітка без вас грошей не платить.

– А скільки дає?

– Та вже менше, як відразу давали.

А тітка мені сподобалась, бо ніхто в Дубках так шанобливо зі мною не балакав ще. Оглянувся, аж ось і вона. І порося відв'язав та передав з налигачем, і на «талан» копійок та хліба скибочку в полу кинув, щоб гарно росло й не хворіло. Геть, як люди, все чисто зробив. Могоричу тільки не пили. Що там запивать? Були б гроші – як гроші. А то триста рублів. Проте аж на душі посвітліло. Дарма, що нудота не проходить. Якби ще за пшеницю та картоплю хоч стільки виторгувать.

По обіді спродали все. Якби раніш на базар доїхали, то, може, на якусь сотню й більше вторгували б. Бо зранку найкраще продається. Та й на Волову б раніше пішли.

І ось нарешті все те вже байдуже. Мати сторгували корову. У свого ж таки односельця – Митьки Бобчика. Бобчик – це прізвисько. Та в селі мало хто його не має. Бо зрозуміліше, про когось саме мова. Якби корова молодша та з рогами, то вже й продав би досі. А так достоявся, що аж ми купили. Чоловік не дуже й радий у своє село продавати. Та з чужих ніхто стільки не давав. А спробуй продай, коли в наших краях безрогих ще не бачили. Він років кілька тому купив її на Поліссі, як на лісозаготівлю зимою від колгоспу їздили. А тепер чо-

гось продав. Біжи взнай. Хто тобі правду скаже? Ніби через те, що чоловіки сміються з безрогої. Не престижна! «Воно, – мислять мати, – ніби й на правду схоже, тільки хіба молоко в рогах?» Тривожно нам, бо ходили чутки – жінок та дітей вона лобом своїм штурхає. Та коли вже настроїлось на те, що таки треба купувати, то й вірити не хочеться в балачки. Що вже буде. Як пацатиметься, то буду путати, а лобом безрога здорово не скалічить. Якось же доїла її Пріська… Люди давно радили: «Купи, Степаню, теличку. На теля в тебе гроші знайдуться». Тільки ж уже пробували з телички дочекатись. Мучились-мучились, та й продали за безцінь, ще й перед голодним сорок сьомим. А якби й не захиріло тоді теля, то це ж три зими годувати чимось треба та пастухам щоліта плати. А молока все жди. Ні! Нехай уже яка буде, але щоб відразу й подоїти.

Годині о третій вдарили нарешті по руках. Не встигли грошей заховати – де й узялася перекупка з корзинкою. У неї й бурячихи півлітра, і буханчик свіжого хліба, і ковбаси – скільки треба, і солоних огірочків полив'яний полумисочок. Доки старші розпивають могорич, я біля прив'язаної до переднього в'язка корови воркую. Радість же яка! Досі керосин у горлі стоїть, то й не до могоричу мені. Хоч і кликали для годиться. Усі ж свої. Скибку хліба взяв, щоб Циганку задобрить. А та розбишака хліб уморужила* й усе одно штовхається лобом, хоч прив'язь і не дає добряче вгилити. Тільки що ж він за господар, щоб оцеї безрогої злякатися? Нишком беру невдячну за вуха, бо ж на прив'язі, та коліном у храпу. Присмирніла. Так їй і треба. Підлизувався ж. Не знадилась, то тепер мусить «полюбити».

– Ви гляньте! – відверто дивується, хмеліючи, Митька. Вона вже його вже й признала!

Для нього це ой як значимо. У своєму ж селі корову

*Уморужити

продав. Як не вживуться – то й назад можуть привести...

– А грошей ніскілечки не зосталось? – запитую, коли вже прив'язали до свойого воза.

– А що ти хотів? Ще ж дійницю треба та хоч би зо дві гладишечки. Бо куди молоко процідиш? Та й марлі на цідилку треба. Молоко чи буде, чи ні, а причандалля мусиш мать.

– Давайте й ходики купимо. Корову ж по годиннику треба доїть.

– Ще що вигадай! Люди споконвіку до півня або по сонцю все роблять.

– Ну давайте купим, – канючу. – Там лавка вивезла. Ще й котик моргає над циферблатом.

Як не противились отим ходикам мати, а таки віддали останні два червінці. Самі ж за останній трояк шматок шпалеру купили.

– А шпалер навіщо? – запитую в радощах.

– Приб'єш між вікнами, де люстро, то там і «кота» свого почепиш.

– Краще б ситра за ті гроші. Я його ще й не розпробував.

А нагледів біля чайної, щойно воли випріг з війя і потайки «пасу» чергу аж досі. Та гріх було балакати про те, доки корови не було.

– І я б ковтнула, бо смага в горлі сушить. Та хіба там достоїшся? Треба було зайняти чергу, як приїхали.

Колись, ще як у нас жили Можари, я вже пробував оте різке ситро. То була ціла історія. Хоч Шкуренко і варив те ситро по суботах у комбінаті, але в Липках не продавав, бо то у Корнин, для районної чайної. Та чи й розкупили б ті кілька ящиків у Липках, коли за копійку кожен труситься? Пива бочку, як привозять у лавку перед кожним голосуванням, то чоловіки ще розіп'ють. У них грошей більше. То це мене не туди занесло! Я ж про ситро хотів… А вчинилося тоді ось що. Котрогось дня, тільки-но зійшов сніг, ми з Шурком Петьчиним дізналися, що Шкуренко в той день, коли виготовляє

ситро, іноді може продати кілька стаканів і землякам. Комбінат же на Шпаківці, біля майбутнього Петьчиного обійстя. Варто пробігти стежкою проз Мацеїху, а там по Біленині стежці – і біля комбінату. А чи є там хто – видно через городи. Отож одного березневого дня ми з Шурком і вирушили по ситро, бо ж зимою наколядували…

Повитягувала нас по черзі із багнюки, котра ще не стужавіла від недавнього снігу, Шуркова мати. Погрузли ми ще неподалік Мацеїхи. А дядько Петька, коли настала теплінь, таки зводив нас по ситро.

…Корову прив'язали в коморі, біля давно змайстрованих мною ясел. Ланцюг, правда, довелося перепнути ближче. Прив'язали, та й самі ніби припнулись – ніяк не наважуємось у хату. Довгенько стоїмо на порозі й ніхто не насмілюється рушити першим. У мене ще ж ходики не почеплені, то й туди кортить. Але ж і на корову не надивлюся.

Зрештою вже й молока видоїли мати й понапивались нарешті не внесеного кимось, а власного. Уже й ходики підморгують та поцокують на всю хату зі стіни. І не нудить ніби.

– Може б, ти скинув з горища ще оберемок паші? – кажуть мати, бо по дверях вони не вилізуть на горище, а драбини я ще не зробив. Нехай но в колгоспі десь роздобуду якихось тичок.

– Якщо по стільки давать, то до череди не хватить!

– Нехай уже сьогодні… На новому ж місці.

– Я спочатку води попробую…

Уже не п'є і не їсть. Лягла, бо перевтомилася дорогою. А ми стоїмо на порозі, тепер уже не комори – хліва, бо ж корова тут.

Довго не засиналося нам. Ледве стукне в хліві, то й виходить котре. Та ще ж і до ходиків не звикли.

– Зупинив би чи що? – просять мати.

– Треба звикати, – протестую.

І знову обоє дослухаємось…

Перша вибоїна

Літо пірнуло в минуле. Того, що було раніше, вже не повернути. Та й не потрібно. Однак нинішній день, хоч сонце гріє, як і завжди, – не схожий на попередні. Не подумайте, що сталося щось із небом. Та в багатьох людей перше вересня – день, можна сказати, визначальний. Для одних не дуже, а для декого таки суттєвий, хоч вони цього й не помічають, бо це таке буденне, що без досвіду – геть байдуже. От скажімо, для мене. Я, як і ціле літо після сьомого класу, пасу на колгоспному стерниську свою Циганку, завдяки якій тепер не нишпорю на лавці чи в печі та під піччю в пошуках чогось смачнішого. Тепер я твердо знаю, де на лавці стоїть гладишка з незбираним ще вершком, а де – ранком видоєне. Для когось це дрібниця, бо він завжди знаходив – чи в миснику, чи в кубашці, або й на лавці, коли хата бідніша – оті бажані посудини з молоком, котрим зазвичай не надавав особливого значення. Пив собі молоко з хлібом чи з якоюсь здобою, якщо жили заможніше, та й займався, чим випадало. Для мене ж тепер ніби рай настав.

Але кажу це так собі – для годиться. Коли ж насправді, то стою я в сінях, зіпершись об одвірок, і, ніби зачаклований, дивлюся на дорогу. Бачу все, що там робиться, але майже не усвідомлюю. Як у якомусь мороці все те… Он пройшов ще один гурточок соболівських дівчат – школярок старших класів з чималенькими клунками, певно, з харчами на тиждень та ще, мо', якимись одяганками. У Соболівці, що за лісом та Ірпенем, немає середньої школи, то приходять сюди щопонеділка й аж у суботу – додому.

А он і Олька, моя однокласниця, йде. Та її ж і Райку Бобчикову Ананій Антонович за тупість називав дубинами стоєросовими. У житті вони – ніби й нічого. Коли

ж викличе на уроці природознавства, то як води в рот набирають. Іншим разом схопить ззаду за комір та запустить, то летять пластом аж до порога. А потім, підвівшись, тікають з класу, поки не виштовхав. Але й вона, ота «дубина стоєросова», котра ще й тіткою мені доводиться, пішла до восьмого класу. І що ви думаєте? Якби не в якомусь чаклунському забутті, то, мабуть, порвав би на собі сорочку. Бо як же це так: ця «дубина» пішла в школу, а я, котрий до хвороби на жовтяницю був мало не відмінником, стою й тішуся, що тепер незалежний. Бо й до дошки не викличуть, і взагалі сам собі господар, і ніяка школа тепер не страшна. Це пригальмовує в мені якийсь розпач, тож продовжую в думках милуватися своєю свободою. Нехай протирають одяг та тремтять біля класної дошки. Мені це вже не загрожує. Тепер я вільний від набридлих докорів та нотацій. Та й костюмчика – хоч найдешевшого – нема, ще й рейсфедер для креслення коштує аж чверть сотні, і дошка та папір креслярський не дешевше обійдуться. А ще ж книжки для кожного предмета…

От тільки, що робитиму, коли зима настане й Циганку більше не випасатиму, поки не знаю. Знаю лише, що вільний від школи. Тепер і в кіно доросле можна ходити. Директор уже не хвататиме за комір. Хоч я й забувся, правда, що восьмикласників він не прогонить від клубу. Та й кіно тепер крутять і для молодших класів. Тільки в цьому я й програю. Зате від усяких нападок вільний.

Потішивши себе отак, іду, аби трошки подрімать, доки Циганка жує жуйку. А тоді до вечора – на пасовисько. Правда, я ще від учора знав, що всі «самопасівці» повиганяють сьогодні корів до сільської череди й відтепер мені капірити з коровою самому аж до зими. Та якось звикну.

Чабан

Потроху звикаю до нового життя. Воно тепер не школярське, а самостійне. Вже не треба вставати під музику детекторного радіоприймача з навушниками, в котрих чути команди «ранкової гімнастики». Мама вже на свинарні, то встаю по ходиках. Вони розміщені поряд з невеличким дзеркалом, котре не встигло згоріти в чиїйсь київській квартирі й трохи затуманене від вогню. Та обличчя в ньому можна розгледіти. Але я ще не бриюся, то й не зазираю туди.

Після випасання корови по ровах, бо стернище зорали й засіяли озиминою, котра мені, як кістка в горлі. Бо хоч я пасу на налигачі, але частенько як не голова колгоспу, то об'їждчик Осавуленко прожене, погрожуючи взяти корову в займання. Від цього мені й лячно, і стидно. Саме тому я був дуже радий, коли ранком під вікном з'явився лісник. Не злазячи з коня, він гукнув, щоб виходив у ліс із якоюсь посудиною та квачем витравлювати соляркою на стволах дубів гніздища непарного шовкопряда, котрий нібито шкодить деревам.

Робота, з першого погляду, легка. А насправді – цілий день ходиш по щиколотки в снігу, рвучи чоботи та добряче натруджуючи ноги. Крім того, голова – як не своя, бо цілісінький день задираєш її, видивляючись ті жовтуваті гнізда на стволах.

Після кількох днів, а може, і тижнів, життя нарешті крутнулось у друге русло. Одного вечора ми сиділи з мамою на лежанці. Всяк думав про своє. Коли раптом рипнули сінешні двері (бо замикаємо їх, аж коли затикаємо на ніч каглу від лежанки в сінях чи як лягаємо спати) і зайшов дядько Петька.

– Чого це не замикаєтеся? – кинув з порога.

– Нехай замикаються ті, в кого скрині повні, а в хлівах худоба, – жартують мама, раді, що родич навідався. – Чи тобі хто попелом ноги попересипав, чи дорогу до нас забув? Відколи вибрались, то не пригадую, чи й був коли тут.

– А ти в мене хіба багато була?

– Що мені там робити, коли в тебе є Олита? А ти мужчина, то, може, щось би й допоміг сестрі-сиротині.

– Бачу, що в тебе й свій помічник росте.

– Авжеж. Якось же мусим жити.

– Я оце чого зайшов. Бачу щодня від ферми, як твій Корній до лісу ходить. Чоботи тільки гробить у снігу.

– Ходить, бо, мо', хмизу якого дасть лісник. Бач, у хаті – хоч собак гони.

– Говорив я оце з Михаїлом, сусідом твоїм. Їх на овечнику тільки двоє, то вирішив і твого Корнія до них у поміч направить. Старший чабан, себто Михаїл Шпаківський, не заперечує.

– Та чи ж мій Корнійко зможе? Вони ж там з Льонькою – дужі люди.

– Нічого! Впорається. Хлопець він роботящий. Ну то як – виходиш завтра вранці на роботу? Вартісніше буде, як із шовкопрядом воювать.

– Вийду, як ви кажете.

– Ну то домовились. Приходь, попробуй. До шмиги буде – то з Богом. Михаїл не обділить. Та й трудодень якийсь буде. Окрім того, у вас же корова є, – багатозначно завершують дядько.

На цьому балачки й закінчили. Пішов, залишивши мокре місце від снігу з битих валянків. Долівка ж рудою глиною завалькована. Дощані підлоги – хіба що в багачів сільських. Хоч таких із десяток чи й набереться.

Отак я й «охрестився» в колгоспники. З роботою справляюся. Бо полягає вона в закладанні соломи в ясла. Та й під ноги кидаємо якийсь навильник-другий. Від цього, правда, клопоту більше. За день та ніч вони колоски з травинками, які трапляються в пашистій соломі, виберуть, а решту цурпалочків з грубіших соломин притопчуть. Біда в тому, що вівці не тільки не поїдають усього, а ще ж притоптують залишки. Та й екскрементами із сечею обпаскуджують. Як відкриємо браму ранком, то хоч падай – так аміаком смердить. Очі виїда,

поки вбудемося та трохи провітриться. Як рушаємо на обід – то ледве ноги волочу. Але про то тільки я знаю.

Це про щоденне. Сьогодні ж я черговий. А це значить – цілісінький день на овечнику. Досі не призначав Михаїл. Певно боявся, що не впораюсь. А сьогодні дав складаного ножика й наказав стежити за обстановкою. Як побачу, що окочується якась вівцематка, то щоб перегнав її з ягням у загін до таких само реабілітованих. А як буде котрась здихати, то щоб перерізав горло та підвісив до бантини задніми ногами догори, аби стікала кров'ю. А потім щоб кликав санітара Бджілку – нехай розбирає. Коли ж приїдуть від комори хлопці з товчею свинячою, то щоб відвезли м'ясо в комору, доки не задубіло. Нехай люди виписують, у кого піснота.

Уже вкотре проходжу коридором. Перший же раз чергую. Була вже й з ягням мокрим, то перевів. А ось і та, котра богу душу віддає. Варто зауважити, що вівці тиснуться в куток і від матки з ягням, видно, щоб не затоптати, і від тієї, що духу лишається.

Побачити – побачив, але як її зарізати, коли я й курки не різав. А захолоне, не стікши кров'ю, – будеш платить свої, бо м'ясо стане непридатним. Не буду розказувати, як я мучився з тим складаним ножиком, бо вівця була тонкорунна й вовна на шиї – у три пальці та ще й м'якусінька, а ножик – маленький та тупий. Сама вівця вже не пручається. Але ж забійник – семикласник вчорашній.

Насилу впорався. А Янко Бджілка сам прийшов. Може, випадково, а, може, до свинарників заглядав. Але моє хрещення відбулося. Тепер я вже повноправний чабан.

Додому

Сніг цього року неглибокий, то отару гонимо на пашу.

Як почув про таке вперше, подумав, що «беруть на ґудзики». Бо де це видано – по снігу тварин пасти? Але ж правда! Сьогодні моя черга. Отара в нас – голів п'ятсот – шістсот. Про це знає, може, Михаїл. Моє діло – пасти сьогодні отару. Овечок щодня, двічі на добу, вигонимо з кошари до жолоба біля широкої криниці, яку копали та робили ще тоді, як ми дітьми ходили по колоски. Але тепер вони не біжать до криниці, бо ще з минулого дня їх ваблять присипані снігом оруна*, то прямують на зелену пашу. Не знаю, хто їх цьому вчив? Ходжу осторонь, а вівці гребуться. Я чомусь не звертаю уваги, котрою ніжкою – лівою чи правою – вони добувають собі харчі, але загалом явище цікаве. Біле, як простирадло, поле, а на ньому розійшлась отара. Далеко від отари вівця не відходить. Річ у тім, що бачать вони поганенько, то тримаються стада. А все довкола безмовне. Заснути можна, якби не холодно. Їм такий морозець не поміха, а мені стояти біля отари – чогось варто. Хоч зодягнений ніби й непогано. Під злощасною, ще з царських часів, шинеллю, про яку, може, згадаю пізніше, на плечах куфайка, низом – ватяні штани, а на ногах, хоч і тіснуваті, але биті валянки, про котрі, з вашого дозволу, також у їхній час…

Як осточортіє оця німа білизна, що дихає холодом, може, десь за полудень, бо годинників селяни не мають(по поїздах та заводському гудку орієнтуються), пробую трохи побігати, аби розім'яти ноги й зігрітись. Та в неглибокому видолинку примітив вівцю, котра таки відстала від отари. Стоїть зігнута, але й не пасеться ніби, оскільки не рухається по полю. Значить – щось сталося, думаю, ідучи до відлученої. Виявляється, що окотилась. Та, на моє лихо, привела аж двоє ягнят. Ну що ти робитимеш?! Залишити одну – це погибель. Принаймні для ягняток. Стою та й проклинаю все на світі,

*Оруна

бо навіщо мені такий клопіт. І чому саме в моє чергування всі такі випадки? Те, що в кошару ранувато – це півбіди. Солома в овечнику є – то погодуємо вечором. А як бути з двома ягнятами? Було б одне, то загорнув би якось у полу шинелі, що поверх куфайки, – та й додому. Хоч вівця уже й облизала трохи, але…

Чи бувало таке з Льонькою або Михаїлом – не знаю. Не хочеться думати, що вони залишали цих бідорак на сніговому килимі лисицям. Я такого не вчиню. Не знаю, що мною керує – страх чи совість? Більше, мабуть, остання. Бо підходжу до овечої матері, відгортаю полу і, не без бридливості, бо ще ж дуже молодий, вкладаю цю вологу малечу у відгорнуту полу шинелі. Мати їхня не заважає. Вона тільки дивиться своїми випуклими короткозорими очима в моє обличчя й заспокійливо мекає до своїх діток, щоб не пручалися й не пробували вирватись із рятівного «лігва». І так довірливо дивиться, що мені вже не зовсім і бридливо. Ми з нею поспішно йдемо до отари, аби навернути додому. Нехай вибачають ті, котрі не напаслися цього разу. Таке життя!

Їздовий

Мілявський працює бригадиром першої бригади, що на нашому кутку, вже не один рік. Чоловік він непростий. Та балачка про нього, можливо, буде ще. У нашій хаті він щоранку. І, як я розумію, а може, мені так здається, – не стільки дає завдання ланковій (а це моя мати), як старцює випивки. І то під будь-яким приводом канючить, та ще й переконливо. І доки не вициганить у ланкової хоча б синій гранчак по поясок – рідко коли відстане. Правда, для нього отой стакан – що мені одна затяжка самокрутки. Та й то, коли тютюн не з Петрикового самосаду. Бо тим міцнющим – хоч гадюк души. Сільська бурячиха не йде ні в яке порівняння із самосадом. Та й навряд чи в кого до сорокаградусної «казьонки» гаманець дотягує. У селі чи й знає хто про ті градусники. Місцева – градусів, може, тридцять п'ять. Горить на папірці, як піднесеш до запаленого сірника – ото вже й те, що треба. Коли ж не спалахує – гасять під котлом чи якоюсь іншою посудиною. А коли в ложці, та ще й спалахує синюватим полум'ям – то вже дуже похвальний первак. Але ж такого первака з буряків, може, з півлітра й викапає. Його й не продають. Такий первак уже від хвороб яких лікує. Для цього й припасають – як хто зуміє.

Хоч оце самогоноваріння й під державною забороною, але без нього не можна. Тоді не було б ні весіль чи поминок. Та й коштів на цього «зеленого зілля» не напасешся, коли які іменини чи хрестини, скажімо. Або якщо заклащина чи толока, коли півсела приходить каланичити хату.

По секрету хай буде сказано: а чи ж робиться щось узагалі без півлітри в сільському житті? Навіть якщо закуска буде нікудишня. Головне – щоб пляшка стояла! І всі сільські це знають, і ніхто не ремствує на таке. Це в старі часи, розказують, четвертиною можна було справити весілля. Сьогодні не ті мірки. За царя тільки монополька була. А тепер ніякого тобі контролю. Хоч, правда, не один із сільських у тюрмі відсидів за самогоноваріння. Але все одно гонять, бо грошей не настарчиш на лавочну «казьонку». Дров привези, город виори, та й гички корові чи жому із заводу не принесеш на плечах. Та що там перераховувати, коли всяк у селі знає, скільки роботи в кожному обійсті. Жодна без самогонки не робиться, якщо когось просиш або наймаєш. Окрім того, ще й бригадир – штатний споживач. Та й до зава, ветеринара чи лісника не підступишся, як не поставиш...

Та чи не забагато я нарозказував? Почав же з Мілявського.

Відколи я на овечнику, то про його щоранкові візити лише здогадуюсь, бо грошей у шухляді все меншає.

Сьогодні Михаїл відпустив, бо щось нездужаю.

Може, після ягнят, що їх у шинелі приніс, перемерз? Оце на лежанці зараз. Оскільки весна ще десь дибає, то в хаті холодно.

– Лише за Степаном Перепеличкою коні цієї весни закріплювать чи й твоєму Корнієві Басилкевичеві Мавринки віддать? Чоловік на причіпку до трактора націлився, то коні тепер гулящі.

– Візьмеш Мавринки, Корнію? – це вже він до мене.

А я що? Допіру лише півроку, як у школу не ходжу. Яке в мене поняття в роботі? Це ж не в городі копирсатись. Якби кіньми їздив, – думаю собі, – то не вередився б крадькома щовечора, пручи з овечника в'язку переїдів до лежанки, а привіз би якогось дрючча, то й до печі було б, і до лежанки. Тільки чи не півлітру жебрає в нас оцей хитруняка?

– А Ви це по-справжньому запитуєте? – кажу йому.

– Та ти, бачу, мені й не довіряєш. Молодий ще для такого. Бригадир йому коні – а він з підозрою. Ранувато, хлопче, ще з дорослими так балакать.

– А я хіба що? Не можна й слова сказать. Як директорові в школі.

– Ото ще й посваритесь, – втручаються миролюбно мама. – Коні – це добре. У кого коні, у того ясла повні, – завершують вони колгоспною приказкою. – Та ви на нього не сердьтесь. Він трошки простудився, видно, то з гарячки сказав.

Тільки схоже, що Мілявський і не сердиться. Не для того він утаковився на розхитаному, але ще міцному гнутому кріслі, що його викинув колись Полікар Іванович мені на радість. Я притягнув його до своєї хати та прислонив до стіни між скринею, з якої віко з'їжджає, і між подарованим зв'язківцями у війну столиком. Там він не хитається. То зараз для гостей – це саме «ходове» місце в хаті. Бо сидіти там краще, як на лаві під вікном. Зручніше й тому, що ліва рука на скрині, а права – на столику, від чого почуваєшся там дуже по-панськи.

– Ну то як, їздовий, ставиш могорич, чи що? Марія

Стратонівна якраз вночі вигнала.

А Марія Стратонівна, якщо не забули – це його дружина, котру як брав, то духова вперше в селі грала.

– Ну то сходи вже, – кажуть мама. – Де наше не пропадало.

Мені зовсім не хочеться йти по горілку, тим більше до його обійстя. Проте добре, що хоч не до Шахранихи чи кудись інакше, де завсігди купую.

– Оступіться, дядьку, я дістану гроші.

Бригадир з готовністю відхиляється від шухляди, а я беру останню десятку з уторгованих за слоняхові зернята восени.

Мілявський повеселішав.

– Мавринки – кобили ще не дуже старі. Якраз для тебе тримаю. Дядько своїх не зобижає.

Я з важкою душею заштовхую в кишеню штанів холодну порожню пляшку, хоч цим, на жаль, не утаємничую свого маршруту, бо вона випинається з підліткових штанів, тож кожному зустрічному буде зрозуміло, по що й куди я йду.

Тітка Марія мовчки бере бутельку, ховає гроші і йде в комору наливати. Мене вона знає, хоч і на іншому кутку живе. І для кого ця горілка – також не таємниця. Проте розуміє: краще продати, аніж видудлить безплатно. Але це я так думаю. Насправді хіба не на продаж терла на тертушці буряки та дефіцитними дріжджами клопоталась. Та й переживала, доки закваска «грала», днів кілька зазираючи із запаленим сірником до браги, перевіряючи, чи не гасне вже, та стежачи, щоб і не прокисла. Бо тоді й самогонка вийде кислою, і покупці крутитимуть носом. То можеш і не побачити їх більше у своїй хаті, бо чи мало таких хат?

До овечок, звісно, я сьогодні вже не піду. Ще й у голові трохи шумить, бо запивали з бригадиром мою нову роботу з Мавринками, тож в овечник мене вже не кортить. Як-не-як тепер я їздовий!

Уродився нещасливим

Я вже й вузлики вчора на ремінці з товстенької вичиненої яловичини пов'язав для батога, і вшивальник для шийки в лавці купив, і пужално гнучке з вишні вирізав. Трапиться нагода – у лісі дубове підшукаю. Не запріг лише коней, бо майстри біля плотні з возом вовтузились. Дишля ще не було. Доки відшукали підходящу ворину та залізяку опірну прибили, щоб не залазив у підтоки більше, як треба, то конюхи тим часом погнали на пашу й не запряжених зранку коней з лошачками, котрих запрягають уперше у трилітньому віці. Адже з кормами весною в колгоспі завжди сутужно, то виганяють на пасовисько усяку живність, котра пасеться.

Ледве дочекався сьогоднішнього ранку, щоб нарешті під'їхати до власного обійстя закріпленими за мною кіньми. Для мене, якщо по щирості, – це неабияка гордість. Нехай дивляться односельці, який я вже господар у житті. Не школяр якийсь там. Кіньми хурую.

Біля конюшні Мілявський сказав, щоб усі їхали до колишньої контори «Сімнадцятого» по міндобриво для кукурудзника, котрий підживлюватиме озимину, що вже прокинулась усюди, де посіяна. Вимоклої чи підмерзлої цього року на полях не видно.

Біля «контори» підвід, може, з десяток. Бо й бригаду Кляшторного підключили. То під кожним вікном – підвода. Кому не вдалося під'їхати першими, очікують осторонь.

Колись отут у садку була непогана хата. Якого саме куркуля – не відаю, бо жили ми з мамою більше в радгоспі. І взагалі мене ще не було на світі, коли розкуркулювали. Але хата ця добряча ще й досі. У кожному з чотирьох вікон віконниці фільонкові. Ще й ґанок при вході, також красивий, видно, був, пофарбований, бо ще й досі фарба не вся облізла. Сьогодні це вже не хата,

хоч і підлогу дощану колись мала. Тепер це обійстя віднаджує облущеною довкола штукатуркою та каламутною мокротою стін під вікнами, спровокованою цуприком*, котрий уже років кілька возять щозими зі станції та скидають через пройми вікон. Внутрішніх рам уже немає.

Я довгенько стояв біля свого подвір'я, тож припізнився і тепер лише споглядаю всю цю метушню. Зрештою загрузив і я свого воза. «Лапша» в драбинах подекуди зі щілинами, то потерпаю, аби дорогою не просипалося міндобриво. Ще ж нічого не возив цим возом. Він, звісно, старенький, оце тепер відремонтований. Та як віз себе не проявляв, але я всівся біля переднього в'язка, де було трошки конячих переїдів із пшеничної соломи, котрих нагріб у їхньому жолобі в конюшні. Смикнув за жорсткуваті прогумові віжки, нокнув до кобил і рушив кроком за валкою…

Нарешті доїхали до Стаськового озера побіля лісу й тепер почергово перекидаємо з хур на купу, з якої жінки відрами засипатимуть у розпилювач літака. Його ще немає. Та нас це й не турбує. Хлопці витрушують та вимітають драбини возів і стовбичать на вже просохлому валу рову в очікуванні бригадира. Я не маю наміру точити теревені. Коли за ровом ліс, а я тепер маю підводу, то треба подбати про дрова. Віднині вже не носитиму з лісу хмиз в'язками. Проте й хмизу спочатку ще треба десь нашукати. Це далеке від села місце, то ще й не був тут ні разу. Походивши околицею, бачу, що потрібно йти далі, бо тут того хмизу чортма.

– Та що ти нипаєш, – гукає Стьопа Журашок, колега-кіноман.

– На ось сокиру та обрубай он з того дуба нижнє гілля, котре йому ні до чого, бо ліщина та глід повсюдно під ним понаростали аж до неба, то й хватить з тебе

*Цуприк

дров для першого разу.

Я роблю це з гордістю за себе й навіть радію в душі. Бо вже ж їздовий. І цього вечора сидітимемо з мамою на гарячій лежанці, натопленій привезеними мною дровами, та тішитимемося нишком моєю «дорослістю». Обрубую гілку за гілкою й наперед горджуся уявною маминою похвальбою. Хоч вони колись більше лупцювали, ніж хвалили. «Нехай тебе люди похвалять», – казали завжди. Тепер то вже й вони похвалять. Бо ніколи й не топилось у лежанці дровами. А тепер – ось! І це ж тільки початок обнови нашого життя.

Отак пораючись та вмліваючи радісно душею, я й не почув, як під'їхали лісник з об'їждчиком лісництва.

– Наготував?! – ущипнув котрийсь. – То давай-но сюди сокиру, а хмиз завези он туди, де дід пні корчує. Чуєш – гупає.

– А може, ще й акт скласти за порубку лісу? – знущається з мене другий. – Дома, не бійсь, похвалять, – реготнули обидва.

Отак я «порадувався» новою роботою та думкою, що кінець нашим вічним в'язкам і злидням, бо думалося, що відтепер заживемо по-новому – так, як живуть ті, у кого є чоловіки в хаті.

Не судилося, видно. Бо як нещасливим уродишся, то нещасливим і помреш…

Орачі

Весна прийшла у свою пору й уже не поступалася зимовим холодам. Городів у нас не орють на зиму, то й зарябіли бур'янцями. Ще не всуціль зазеленіли, але вже пора починати оранку. З цим у нашому колгоспі завжди проблема: чи сіяти цукровий буряк, чи орати городи? Одночасно ще ніякого року не виходило. Бо й людей завжди бракує, і техніки. Та, по-моєму, влада просто

боїться, щоб народ не перекинувся на свої городи й не наробив зайвого клопоту колгоспному начальству, що порушило б дисципліну виконання плану весняних робіт.

Мілявському також проблема з оранкою. Проте цього року він, здається, знайшов вихід. Усіх підвід з розвезення по полю гною, котрого натягали зимою тракторними саньми під майбутній буряк, він не знімав. Але й городи почав – по одному в день – орати. Використав для цього мене як наймолодшого їздового. Тільки коні в колгоспі знаєте які? У сорок сьомому, до слова сказати, декотрих навіть на шлеях підвішували, щоб не лягали. Бо з голоду й не встане. Загати тоді в людей розставляли посеред зими, та стріхи нові в тих, хто встиг ушити, але не вселився, розшивали тваринам на пашу. Тепер трохи краще. Хоч і донедавна ревізували щовесни табуни, відбираючи кращих коней для армії. Отож і тепер хвалитися нічим. Моїми Мавринками чи й Стьопиними Карим та Муциком не оратимеш щоденно, бо охлянуть. Звісно, мої кобили плуга-п'ятерика теж не витягають стільки, скільки треба. Тож він випросив у старшого конюха якихось непарних шкап, котрих я спарував, то так і оремо двома парами запряжених цугом в один плуг.

Та варто було б розповісти спочатку про орачів. Мене ви вже знаєте, а про Петрика спробую розказати бодай те, що чув від односельців. Батько його, Кость Стельмах, зігнив десь у сибірських таборах. Начальство, знаєте, не любить норовистих. Тож розповідати, як він туди потрапив під личиною куркуля, не варто. Досить лишень сказати, що Кость був мужик з характером.

Палажка Костьова тоді зосталася з маленьким Петриком. Хлопчинка ріс мовчуном і клопотів матері не робив. Сама ж вона була глухувата, а тепер і зовсім майже глуха. Для колгоспного поля застара, та ще з ґанджем вух. Але ж їсти щось треба. З городу, та ще й без гною роками, – не розженешся. З весни ходить Палажка по людях. Спочатку допомагає в садінні, потім у

сапанні та підсипанні, а восени вже копає те, що виросло. Харчується, звісно, в людей у такі дні. І додому щось дають заможніші.

Від Петрика толку мало. Хоч і доріс уже до чоловіка. Нежонатий ще, правда. Але якийсь він галайкуватий. Відразу по війні вербували молодь, то кудись завербувався років на три. А після повернення додому більше на печі валяється.

– Петю, ти чого це у ватяних штанях серед літа на печі, та ще й у теплій шапці? – запитують часом ровесники.

– Так одежа ж порветься, як часто роздягатись…

Або:

– Петю, чого снопи з городу складаєш у копу під вікном, а не молотиш, як люди?

– Бо літом жарко. Похолоднішає перед снігом, то й змолочу.

– Тож миші та горобці за літо половину перетрублять.

– Зате мені не душно буде.

І отак щороку й робить. Що вони з матір'ю там їдять – Бог знає.

Палажка відома тільки дужим голосом. Калюжа напроти їхнього подвір'я на всю ширину дороги. Як мокре літо, то й до зими сірувата тванюка посередині не висихає. Але сусідські кури чомусь полюбляють цю калюжу. Правдивіше сказати – пересушену грязюку навпроти її хати. То цілими днями на кутку тільки й чути агакання глухої Палажки.

Сьогодні – а вже настав травень – оремо останній город. Вже не на своїй бригаді, а на Шпаківці – у Стратона, тестя Мілявського. Земля підсохла, то робота з вигляду ніби й легка для коногона. Петрик за плугом усю весну. Проте і я так находжуюся за день, що й не радий тій одноманітній роботі. Одне веселить – кіно вечірнє. Про нього цілий день тільки й думаю. Як закінчимо орать та повечеряємо в хазяїв, то коні в конюшню, а сам до

клубу.

Але зараз ще передобідня пора. Може, друга передишка. Петрик іде до Стратонової господи води напитись, а скоріше сподівається, що, може, яблуком моченим пригостять. Дочка на перевалці робить, тому, певно, мають такі ласощі.

Я ж іду під вишню до Грині Шлямара, свого колишнього однокласника. Хата їхня в кінці городу Стратонового. Ми з Гриньою в школі були непоганими друзями. А, може, мені лише так здавалось? Але я любив бувати в нього й дома. Там завжди тепло зимою, саморобний детекторний радіоприймач з навушниками над ліжком, на поличці. Теля молоденьке дибає по соломі, що на долівці, або лежить, розкинувши ноги навпроти пічних челюстів, затулених заслінкою. Гриня ж до нас не приходив ніколи. Та я не надавав цьому значення. Ми не горді. У них мені затишно – то й гаразд.

Мати його, Шлямарка, жінка невисокого зросту і в літах, більше в поїздах десь. Їздить торгувати – чи в Житомир, чи в Бердичів або Овруч. Людина вона ділова й трохи задавакувата, проте мовчазна. Гриня в неї пішов. Але я люблю їх обох. Ніколи там не почуєш сварки чи грубої балаканини. Правда, мене там ніколи й не вгощали, хоч і корова в них розтелена, а в нас молока ще не було. Та я й не для цього приходив. Подобалось у них.

Зараз Гриня лежить на простеленому байковому одіялі й, видно, готується чи то до уроку, чи, може, вже й екзамени почались. У нашій школі завжди розпускали із сімнадцятого травня, а десятикласників ще раніше. У них екзаменів, може, із сімнадцять.

Я уже рік не ходжу до школи. І хоч загалом не дуже й любив її тоді, але початок вересня завжди був для мене справжнім святом. Чи то так манило до шкільного гурту, бо ціле літо не бачилися, чи до вчителів декотрих, але я завжди був на сьомому небі. Та й зараз від Гриніних книжок повіяло чимось ніби рідним. Сам він лише протягнув руку за звичкою, не підводячись, бо втупив-

ся в книжку. Поряд лежав трохи потріпаний підручник із фізики для восьмих-дев'ятих класів. У мене щось аж заворушилося всередині.

– А можна я подивлюся фізику?

– Дивись, – відсторонено промимрив.

Я взяв цю дорогу мені зараз річ і відчув, що червонію. Хоч цього я ніколи не бачу, але завжди чую, яким теплом наливаються щоки та чоло і стає трішечки млосно.

Перегортаю сторінки, котрі м'яко лоскочуть пальці. Обдивляюся з усіх боків. І здається, що книга ось-ось заговорить. Відкриваю на сторінці «Рух провідника в магнітному полі».

– А що це таке, Гриню?

– Це не для тебе, – відказує сердито.

– А ти розкажи.

– Ніколи мені, – огризається.

– Чого це ти якийсь їжакуватий зробився?

– А воно тобі треба. Електрика вийде, якщо водить у цьому полі провідником.

– Так просто, – дивуюсь я, радіючи цим знанням.

– Корні-й-ю-ю! Хватить балакать! – кличе Петрик.

Я з важким серцем кладу «Фізику» для восьмих-дев'ятих класів і, стьобаючи батогом по бур'янах, неохоче йду до чорної ріллі, котра не сягає ще й до половини городу…

Жнива

Правду кажучи, ми вже й притомились на жнивах. День при дні, а вони, як на зло нам, стоять жаркі, та ще й харчі не в усіх ситні. До того ж ми іще геть молоді. Нам би попірнати в цю пору в ставок десь та поніжитися на тому ж таки сонці. Але в колгоспні жнива так не буває. О цій порі року – де не йди – завклубом Андрій

Сергійчук лозунгів начіпляв. Написані фарбою. За змістом – майже як близнюки. Бо що можна написати? Як не заклик – закінчити жнива за десять днів. Звісно, не від себе він таке пише, бо чоловік розумний і місцевий, то добре знає, що при цій робсилі – жнивам тягнутись і тягнутись…

Покласти в покоси та пов'язати в снопи при ясній погоді десь до середини серпня можна. Але снопи ті, звезені возами в ожереди, колгоспна молотарка не подужає «проковтнути» й до квітня. Зараз, правда, возимо не в ожереди, а прямо на стіл машини, широкий пас котрої машиніст Павло Біднюк скине з тракторного шківа відбору потужностей тільки тоді, коли між землею та низом сонця залишиться простір, у який можна було б умістити, скажімо, вила з не дуже довгим держаком. Молотили б і до смерку. Але ж не в кожному обійсті є старенькі матірки, щоб подоїли корівок та нагодували свиней, птицю й босоногу та голоднющу дітвору, котра мочила ноги, може, ще як купалася в збовтаному сільському ставку, а зараз без нагляду та спонукань так і впаде – набігана за день, з немитим тілом – на рядно в ліжку. Тому й не молотять до смерку. Сам високий та стрункий Павло Біднюк тут за керівника. Бригадири, які тиняються на току зрідка, – тільки для форми. Вони господарі в себе на бригадах. Але це так, для слова сказано.

Чи то через дощі, котрі щедро поливали перед жнивами, чи через тепло літнє, але вужі – чи не під кожним полукіпком. Нам, їздовим, байдуже, бо з возів злазимо тільки, коли допече потреба або щось із кінською упряжжю. А дівчатам – подавальницям нашим – справжній переполох. Доки вилками подає верхні снопи з полукіпка, то байдуже. Та тільки добирається до спідніх – одразу вереск, бо там вужака метровий або й довший. Чи то вони полюють уночі, а вдень ховаються від спеки під полукіпки, чи то насправді їх не так і багато. Бо хіба їх рахували? Просто плазунів подавальниці не вбивають, бо бояться, то один і той самий вужик спокійні-

сінько повзе під інший полукіпок, щоб знов налякати подавальницю. Може, через те й дівчачий вереск чується то там, то там.

Я стараюсь увесь час потрапляти під подачу до повненької ровесниці-родички, котра приїхала з Маріуполя разом зі старшим, але кульгавим братом, аби провести шкільні канікули в родичів, тобто у свого рідного, а мені двоюрідного дідуся, котрий очолює дорожню бригаду із трьох чи більше чоловіків. Вони то роблять десь місток, котрий поруйнувався ще під час війни, то засипають землею вибоїни, аби не створювалися проблеми у підвід та єдиного «Фордика», які возитимуть на станцію хлібоздачу.

Я сьогодні як на голках. Не вийшла на роботу моя люба подавальниця та співбесідниця. Від природи я люблю поговорити. А що ти кому зі своїх розповіси, коли вони краще за тебе все знають. Наталочка ж виросла в місті. Для неї про що не розказуй – завжди слухає захоплено. Ще й перепитує часом.

Вчора вона, правда, казала, що останній день. Бо вже має від'їздити до Маріуполя. Я й відвезти на станцію обіцяв. Хоч це й ризиковано, без дозволу бригадира, бо тоді ж він не вип'є чарки-другої у від'їжджих. Та, мабуть, таки дідусь своїм Гицелем у грабарці відвіз. Кінь у нього, і правда, незвичний. З одного боку – ледачий, а поклади батіг чи віжку на круп – то так розпочне хвицатись, що аж орчик підлітає мало не до в'язка. Але виглядай не виглядай, не побачиш більше дівчини. Хоч на троюрідній сестрі женитися не гоже, та й не пора ще, а на серці як коти шкребуть. Сумно, що й вилками неохота махати. І снопи ніби навмисно якось не так лягають на віз. Подавальниць і без неї бригадир прислав достатньо. Але жодна так ловко не подає, як подавала Наталочка.

За божий день разів з десяток окрунешся до полукіпків та до молотарки. Одно тільки підмітив: що подаю барабанщицям на стіл з натугою, а вона цілісінький день вертиться, бо й іншим же подає, доки я відсутній. То як

же їй? Я вже десь під обід та й вечором ледве справляюсь. Не те що руки тремтять, а страх якийсь доконує, що ось наступного снопа вже не підніму над головою, щоб кинути на стіл. Бо ж усе тіло чомусь тремтить і руки не мої ніби. Ще верхні ряди скидати легше. А коли нижні – то боюся зганьбитись. Всяково й хитрую. Застромлю вила в сніп і починаю потроху зводити, уперши інший кінець держака в днище воза. Потім, тримаючи його прямо до неба, починаю підлазити навприсядки під сніп до самої рулки вил. А вхопившись за держак біля рулки*, починаю випрямляти все тіло під снопом, котрий поволі піднімається до краю стола молотарки. Отак подаю всі нижні снопи з драбин воза. Виручає інколи Павло Біднюк, котрий постереже мої рухи під снопом, то вискочить на віз, забере в мене вила і сам викидає остаток на стіл молотарки. Мені й соромно, і вдячний до глибини душі, бо вже та душа й соромиться, що не справляюсь, і тремтить від страху, що наступний раз не підніму, і що мене проженуть геть, зганьбленого.

Додому їхати – повне щастя. Хоча коли вляглося оте хвилювання, із сумом згадую Наталочку, котру хотів би бачити в себе на возі. Але натоптую повен віз свіжої пахнистої жнивами й житом соломи й стаю, аби повсідались люди, котрі працювали барабанщицями, скиртоправами та подавальницями біля мотовил. Та й ті, що біля віялок та млинків, полишають роботу з усіма.

Мені шкода й коней. Бо хоч на току достатньо посліду й вони не голодні, проте хочу, щоб на мій віз всідалось якомога менше людей. І кобилам буде легше, та й подекуди можна й тюпки проїхати, щоб швидше дістатися села, бо вже й вершок сонця ледве стремить над землею.

*Рулка – (в коси, лопати та іншого інструмента) місце, куди заправляється дерев'яний держак

Наука не йде до бука

Ще одне літо докотилося до осені, не лише укоротивши день, а й наповнивши його новими турботами. Ми й літом без них не жили, але день був довгий, то впорувались з усім до смерку. Тепер же не встигаємо.

Не знаю чи й казав я?.. А якщо ні – то слід би знати, що з приходом осені робіт у селянина не зменшилось анітрохи, бо попереду зима. Очевидно пройшло проз увагу, що топимо тепер не дровами чи хмизом, бо той нещасний підлісок не встигає наростати так, щоб можна було нарубати хуру на одному місці. Це якщо дозволить «господар» лісу. Тож у хід іде торф. Раніше в нас на берегах Ірпеня були навіть невеликі торфорозробки. Але то не за моєї пам'яті. Тепер же чи не кожну неділю червня сім'ями йдемо аж туди й вишукуємо між колишніми кар'єрами місцинки, у котрих ще щось залишилося від колишніх розробок.

Робота ця чи не найтяжча в селі. Може, навіть важча за молотьбу ціпом. А гепання ним у найжаркішу пору – завдання кожного господаря. Бо в кого солом'яний дах (а це майже в усіх, та й не лише на хаті, а й на хлівах), то щорічно всяк відновлює його, вшиваючи латочками з отих кулів соломи з жита, що вродило на засіяних десяти сотках. Молотити ціпами – робота не легша, як різати на Ірпені торф. Кращі його сорти вже вирізали колись, а тепер треба годинами нипати, аби був не «біляк» з домішками піску, а бодай молодий рудяк, у якому проглядаються рослини, з котрих торф утворився. Тільки різати його – одна каторга. Складати, щоб висох до осені, – ніде, бо там старі кар'єри, з кущами верби та березняку. А ще ж задуха в цих нетрях. З одного боку – луг, а в лузі завжди літом паркіше, як десь у степу. Та й з мокрими торфинами носитися поперед себе нелегко. Не краще й тому, хто нарізає в кар'єрі: душно дуже

– хоч ноги й у воді, і як наріжеш за день дві-три тисячі торфин – руки й ноги як не свої. І хоч довкола вода, а напитись ніде – бо торф'яна вона. Аби розмістити щойно викопані торфини на сухішому місці, носимо поперед себе від кар'єру – кому як вийде.

Тепер же, незадовго до осінньої сльоти, ті «кринички» торфин, котрі не раз перекладались, щоб гарніше висохли, треба перевезти під якесь накриття побіля хати. Тільки для цього треба ще у бригадира чи в завфермою вициганити підводу. Возиком же за шість кілометрів не перевозиш.

У нашій бригаді цього року – це не клопіт, бо Мілявський відпускає підводи десь по обіді, години о четвертій. То ми встигаємо ще завидна доїхати та накласти на вози. А додому вже смерком якось волочимось.

У мене тепер, як уже казав, буланої масті Голка й карої – Шурка. Остання в підруці* запряжена, хоч і вища за Голку, але та дужча, тому борозна. Місцина, де торф, поросла цьогорічною травичкою, то мало надії, що колеса не грузнутимуть. Тепер я весь як на голках. Загрузну – доведеться уже складений на віз торф виносити на твердіше місце. А сутінки густішають, і їхати кілометрів шість додому. Та й торф кришиться від зайвого перекладання. Беру віжки та батіг у руки і вйокаю на коней. Шарпонули, але якось не злагоджено, – віз лишився на місці. Тепер коні зневірилися, що його можна витягнути на твердіше. Ситуація острашлива.

Пригадалось, як літом силосували мішанку. Це горошок із вівсом, котрі так сплітаються, що насилу розірвеш, як навильник набираєш. Для їздових це справжня напасть. На сіно мішанку рідко зберігають, а зеленою масою звозять у кагати для силосу. Хоч би там як, а трохи перепріє його сплетіння. Побачивши отаку зневіру коней, у мене вистачило гезунту чи страху, що доведеться

*Підруці

в темноті копатися до півночі, але я таки втихомирився. Мені й тепер аж серце заболіло від спомину, що тоді немилосердно стьобав Мавринок на мішанці. Тепер у мене інші коні. Але завдання таке ж. Треба вивезти хуру торфу на підходящу дорогу, хоч і далі вона чималенько буде піщана, проте пісок – це не торф'янисте місиво. Я закурив. Погладив слабшу Шурку, поправив шлею, знову взяв віжки й рвучко вйокнув. Коні одночасно натужились – і віз викотився на тверду дорогу.

ОсганняЗпряжка

Інколи, особливо в кінці зими, коли дні довшають і ти щонеділі не запрягаєш своїх кобил, а сидиш на теплій лежанці, то даєш трохи попрацювати й голові, заглиблюючись у сякі-такі думки та спогади.

Я вже другий рік їздовим. Мавринок не поміняв. От тільки підручною не задоволений. Можливо, ця кобила, якщо мислити по-конячому, і розумніша за тебе. Проявляється це тоді, коли після обіду йдеш запрягати, бо випріг, щоб попаслись, і тоді ця хитрюга ніяк не дається до рук. Вона й не тікає, як деякі коні. Бо це лише в кінофільмах вони ручні. А насправді хто ж хоче, щоб його запрягали? Але й не візьмеш її за гриву, аби в шлею запрягти. Хоч як би ти вдавав, що йдеш не до неї, а все одно загрозливо повертається до тебе задніми копитами, під удар котрих боїшся потрапити. Бо як хвицне – то й зуби, як кажуть, визбираєш. Коні як посердяться чомусь та стануть лушпенити одне одного задніми копитами, то аж моторошно дивитися та чути їхнє грізне іржання і стук копит одних по других.

Проте я їй теж не прощаю, коли зрештою вдасться вхопити за гриву. А щоб не вирвалася – пальцями за ніздрі. У цьому я й поступаюся кобилячому розумові, оскільки вона знає, що її чекає, як дасться до рук, а я

– розлючений – не стримуюсь від покарання за непослух. Цього тварини дуже бояться, тому уникають тебе. Але підручну Мавринку, попри її поведінку, я чомусь люблю. Чи то за тягучість, чи за «справедливість».

Борозня – це велика хитрюга. І серед людей таке часто буває. Дехто схвалює таку рису. А для мене це – як ніж по яйцях. Як же будеш спокійно дивитись, коли Борозня, як уперіщиш батогом, то крутне хвостом від болю й удає, ніби поривається тюпать. А насправді, тюпаючи, не виривається вперед, а прихиляється боком до дишля й штовхає його на підручну. А це означає, що відтепер тільки напарниця тягне воза. Так влаштований цей транспорт.

Та знаєте, чому це я про коней? Бо відбулася ціла катавасія. Мавринок я зрештою збувся і розжився на кращі коні. Нещодавно Степан Мошківський – колишній наш жаткар – подався в причіплювачі до трактора. Робота там не краща, як у їздового, бо цілий день сидиш на пружному залізному сидінні плуга та крутиш, як божевільний, колесо, вимілюючи плуга в кінці гонів при розвороті та опускаючи лемеші на глибину, коли трактор заходить із протилежного боку ріллі, в інший кінець. І так цілісінький день. Тільки й платять причіплювачам більше, начебто не як рядовому колгоспникові, а як механізатору. До речі, недавно, коли передавали техніку з МТС у колгоспи, то Микита Сергійович пообіцяв призначити механізаторам гарантовану платню у карбованцях та два кілограми зерна на трудодень.

Оскільки ж коні дядька Стьопи, Карий і Муцик, залишились «гулящими», то Мілявський закріпив їх за мною, бо я ніби найслухняніший.

Та недовго й тішився. Карого як верхового рисака, котрий випадково потрапив по війні в шлею, запріг у лінійку новий голова колгоспу, наш сусід Кушнірик, а Муцика Мілявський віддав у тракторну бригаду моєму троюрідному братові Вові, котрий возить тепер пальне до тракторів. Мені ж дісталася Голка, та, котра колись,

ще лошицею, на повному скаку по лісі обіч дороги так щільно прошмигнула біля сосни, що я виставленим ліктем зачепився за ту сосну і впав на оголене коріння дерева, розбивши до крові голову та знепритомнівши. (Мама кажуть, що я свою смертю не вмру). Може, і так? Хіба я що? Валявся ж уже непритомний у цій ділянці лісу. Тільки під іншою сосною. Це коли косарі привезли додому. Не помер же. Вовка боятися – в ліс не ходити.

Чи довго буду хурувать Голкою та височенькою, з припадками, Шуркою, хто зна? Мені, аби швидше до армії. Воювати я, звісно, не хочу, бо нагорювалися ми з мамою та натерпілись у ту війну й після неї. Але, як мовиться: коли Бог не попустить, то свиня не вкусить.

Гейволи!

Ми з мамою сидимо на лежанці – єдиному місці в хаті, де не гуляє зимове повітря, котре дме з усіх одинарних, місцями підтрухлих віконних рам та зроблених колись у шпунт, дверей, що висять на старих сінешніх завісах. І хоча двері ще оббиті солом'яним матрацом, але він обстріпався від часу і по його краях, коли вийдеш вечором затикати каглу, видно, як повздовж лутки світліють шпарини від хатнього каганця. Сидимо сьогодні мовчки – кожен думає про своє. Але в одну мить обоє нашорошились, бо хтось до нас іде.

– Це чого від порога не відметено? Розтає ж надворі. Весна на носі!

– Правда, що так! Дождались таки весни, – відказують мама Якубові Лисовському, котрий таки ще в кожусі, а не в куфайці, хоч морозу ніби й не було минулого тижня. Сьогодні неділя. І хто знає, яка буде погода завтра чи, скажімо, цього року взагалі.

– Що там нового в селі? – питають мати.

– По селу я не гуляю. А нове те, що роботу нову на

фермі дають. Підвізним на овечник беруть, то думаю, може, і твій Корній зі мною піде на пару? Підеш?! Чи ніяк із кіньми Мілявського не розпрощаєшся? Кидай їх к такій матері! Що з них за користь у таку пору? До слова сказано, корову, Степаню, до весни догодуєш?

– Та оце сидимо й журимось. Я ж на гору не лажу, бо драбини досі немає, а він якось по дверях викарабкується, щоб скинути пару оберемків, то каже, що до Юр'я нізащо не догодуємо.

– Так з цим я до вас і прийшов, – збудженим голосом озиваються дядько Якуб. – Нехай кидає к такій матері ті коні та йде зі мною підвізним на овечник. Ну то як, Корнію?

– А я знаю?

– Та що тут думать! Кітним та окоченим овечкам два рази в тиждень хуру клєверу будем возить проз хату, бо скирта під Могилою. Вважай, що дві в'язки на тиждень – у наших хлівах.

– Воно то так, – кажуть мама. – Тільки ж робота штатна.

– Зате трудоднів буде, пошті як у Данила Олійника.

– Толку з тих трудоднів, – сердяться мама. – Та нехай іде, як схоче.

– А чого це я маю не хотіть?

– Ну то й домовились. Завтра понеділок, то й заходь ранком за мною.

Після цих слів дядько Якуб одягають шапку й прощаються, а ми з мамою ще довго обмізковуєм нову роботу. Я, мабуть, люблю щось новеньке. Це ж якась переміна. А в моєму віці – це вже не гульня в «цурки» чи там ще в щось. Це робота. А до неї я вже звик, відколи не ходжу до школи. Тепер я вільний козак, а не підневільний школяр.

Увірвана коса

Ще від весни я з дядьком Якубом на підвозі. Думаю, їм немає й п'ятдесяти. Але з першого дня й потоваришували, хоч з його Манею я в один клас ходив. А вона в сім'ї середульша.

І ось уже з півроку щоденно, ідучи ранком на роботу, я обов'язково заходжу до дядька Якуба. Це якраз на півдорозі до ферми. У хату ввалююсь, як майже всі в селі, – без стуку. Та чи й треба? Особливо, коли хата не в зруб, а в стовпи. А ті не на підвалинах, а прямо в землю закопані. Тоді хата така чутка, що коли тічка вздовж призьби прогарчить – у хаті знають. Якщо в господі щось не для чужого ока, то, зачувши стугін під вікнами, котресь запобігливо вигулькне в сіни навстріч. У крайнім разі господарі накинуть защіпку в скобель. Переді мною такого не траплялося. Дубковецькі секретів на сніданок не «смажать». Господарі не чужаються, коли ти без поганих намірів. Заходь, будь добрий. Все ж якась метушня, то веселіше в житлі. Інший гість і новину в хату вкине. А хоч і побрехеньку. Від того не схуднуть і не осудять, бо ж скукота зимою. Не люблять люди тільки, як хтось із влади притарагуниться, особливо, коли фінагента принесе лиха година. Той ще й поріг не переступить, а одразу: «Коли налог за минулу рату заплатите?». За молоко, курячі яйця і картоплю, слава Богу, тепер мовчок. Маленков скасував уже й чотириста кілограмів картоплі з кожного двору, та й ще дещо. А от м'ясо, якщо після Нового року порося у хліві сільрада запише, то сорок кілограмів – державі. Але поросячий податок господині цибулею віддають. Кіло за кіло. І шкуру можна не здирати теперечки. Смали – як знайдеш колія, у котрого є примус та бензин, щоб обсмалити. Про пожертвування на Радянську армію ніби затихло. Від війни вже більше ніж десять років. У нас досі півшухляди в столі тих гарних «Атак», з участю штурмовиків та сорокачетвірок. Не злазять з душі тільки з отією трипроцентною. Хоч не чути в Липках, аби хтось виграв на ту облігацію, але

хоч умри, а підпишись – як не на тисячу, то хоч на півсотні. І теля – хоч-не-хоч – законтрактуй. Але це вже клопіт голови колгоспу та тих, у кого є корова. Тикають той клятий контракт навіть тоді, коли ще вона й не отелилась.

Одним словом, як від тебе, то кожної днини щось дай або зроби. А як тобі – то не те, щоб додому принесли, а й не виходиш часом, як припече якась нужда. На біса нам така держава. Кажуть – «захищає». Та хіба б ми замучили стільки люду, мабуть, не менш ніж двадцять мільйонів, якби її не було?

Кажуть, що по селах уже й радіо проводять, а десь і електрику. І наш «Прогрес» купив дизельну електростанцію. Тільки там того струму – аби водонапірну башту накачать біля корівників. Декому з «наближених» і в хати попроводили. А решті людей – стовпа постав, гуперу дістань, крючки та ізолятори роздобудь. А воно бозна, чи й продається де? А світить дизель доти, доки «кіношники» додому поприходять. Там того світла… З вечора воду качають – то ледь блимає червоненько та мигтить. А поприходили «кіношники» з клубу, то ще не всяк і повечеряти встигне. Світить тоді, правда, аж в очах ріже.

І потім – за що ту владу можна любить? Семирічкою безоплатною очі замилюють, може. А хіба це нам благо? Себе вони забезпечують грамотними військовими та різними робітниками, котрі б не змогли прочитати робочі креслення. Кожен, певно, відчуває цю «справедливість», але не хоче, аби «воронком» уночі, як Фоку забирали. Добрий «вчитель праці» був. Та й не тільки це… Один мінімум трудоднів чого вартий. Не виробиш «мінімум» – можеш і з примусовою працею «породичатись». І за весь твій послух, може, один чи кілька разів підводу на базар випишуть чи до лікарні в райцентр, бо дванадцять кілометрів і здоровий не всяк подужає. А як з апендицитом хто? Або по жіночому котрійсь треба. До лікарні мало хто й ходить. По народному лікуються. На-

віть підводою туди до полудня – тільки в один кінець.

Дядько Якуб, як завжди, ще допіру снідають. Кажу: «Здрастуйте», і якийсь час вичікую, поки баба Ліксандра з полика, що між піччю та грубою, не скажуть:

– Будь здоровий, Корнію. Сідай хлопче. В ногах правди немає.

Ліксандра розумна й росла, хоч і в літах. От бачить поганенько, як і дядько Якуб. Зате слухом, на відміну від сина, і мишу в запічку вчують. Правда, вуха і в нього, коли угостить котрась удовиця, а їх після війни чи не більше як півсела, то й чують краще, і бачить тоді далі. Дядько Якуб короткозорі, то його й на війну не брали. Одна їм рахуба від випивки – джмелі в голові гудуть і в грудях тісно. Доки отой недуг пройде! Щоразу клянуться не пити над міру. А як утримаєшся, коли поставили за якусь послугу. Чи й без неї вижебрав у молодиці. Отож, як і більшість чоловіків у Липках, клянуться не пити над міру. А трапиться – точнісінько, як у приказці: «Клялась свиня лайна не їсти, та біжить – аж велика купа лежить: цап – та й з'їла».

Дивує мене ось що: скільки вже ходжу щоранку, а бачу одне й те. Сидять дядько посередині неширокої кухоньки на стільці з каракатими ніжками з ліщини, а перед ними – або столок , чи й просто дебеліший стілець, на котрому полумисок із мутнуватою картопляною юшкою, в якій плаває трохи квасолин. І кожного разу свербить язик, аби запитати, але якось неделікатно вийде. Чому сидять не на лавці та не за столом, котрі «нудьгують» ліворуч від дядька, під вікном? А про традиційну юшку й геть стидно допитуватись. Чи то дядько так люблять ту юшку, чи тітка Мокрина (а її в цю пору чомусь завжди немає в хаті) більше нічого не вміє варити? А може, в них, як і в нас, бракує іншого приварку? Корова, як і наша, ще не отелилась. Та дядько молока й не п'ють, на відміну від мене.

Про тітку Мокрину, вічно набурмосену, з грубим та не дуже розбірливим гугнінням, знаю тільки – що бать-

ки її ще живі. Це через городи на Закусиловці. А взяли її дядько не з любові, а скоріше зі злості. Сестру вони старшу хотіли. А та законозилась і дременула з хати перед тим, як мали прийти. Почувши, що в хаті діється, молодша Мокрина – скік із печі: «То сватай мене!». А Якуб розгублено та у відчаї: «Ну то й виходь». Тепер у них три дочки. Але за столом цього гурту ніколи й не бачив, хоч уже скільки разом. Із розмов дядькових знаю, що посилки із салом у тюрму, як сидів, йому таки вряди-годи присилали. А дома – як чужі.

Доки дядько снідають, я любуюсь фільонковими дверима, що між сіньми й кухнею. Таких ні в кого й не бачив. Це родич його, Буцик, робив. Не знаю, чи це його прізвище, чи, мо', прізвисько. Хата Буцикова вже довалюється. Тільки льохові із гарно змурованою шиєю хоч би що. Так і кортить глянути на ту споруду, коли буваєш на Шпаківці. У селі на льох рідко в кого засобів набереться.

Як засновували колгоспи, то з Буцикового дубового гайка поробили хліви та конюшню з воловнею. Тепер те місце, де був гай, Корчувате зветься.

За столом у світлиці, що он за тими двостулковими дверима, – Маня, дядькова середульша, а моя колишня однокласниця, робить уроки. Проте я не заглядаю туди, хоч сім років училися в одному класі. Тепер ми для всіх старшокласників – чернь колгоспна. Не знаю, як кому, але мені дуже образливо. Сім же років одне одному цопики давали та шипшину кусючу за комір заштовхували, чи літачки по класу пускали. А щозими на косогорчику, біля хліва з топливом, сковзалку з горбочка висковзували взуванками та полами куфайок аж до блиску. А тепер деякі й не здороваються, такі задавакуваті стали.

– У тебе тютюн ще є? Бо в мене обмаль. До нового не дотягну, – кажуть дядько, утершись після сніданку.

– Немає й у мене, – кажу.

По суті, я вже давно на дядьковому. Свій трохи викурили, а то й продав стаканів кілька, як детектор хотів

до приймача купить.

– Ну то доведеться загаяться трохи. Я вчора звечора поклав бадилин кілька з листям. Але це, здається, останнє з-під бантини витяг.

– А чи в лавці махорки немає? – озивається з полика баба Ліксандра.

– Як нема? На днях завезли черкаську. Трохи пекуча і не така кріпка, як дядько роблять, але ж куримо. І папірці нарізані в пачечках продаються тепер.

– То купили б того всього кільканадцять пачок та й не морочилися б.

– Легко вам, мамо, казать. А де ті гроші брать? От скільки прошу, аби пошили калитку для тютюну. Витрушується він з кишені, як на возі їдеш. Вас он повна хата косатих – а жодна й не поворухнеться.

– То я ж, синку, не бачу.

Мені дивно, що такого немолодого чоловіка називають«синком», як і мене мама.

Балачки балачками, а дядько вже потрощили корінці, аби вмістились у ступі, і товчуть дерев'яним макогоном. Від нього менше потерухи, як від залізного. Тим часом я тру сухі листки тютюну. Змішали з просіяними потовченими корінчиками. Закурили для проби самокрутки й вирушили на ферму…

– Ти волів не бачиш?! – гукають дядько від воза, бо якраз їхня черга гребти покіс та складати на хуру. Я зараз кошу кропиву. Аби не надоїдало одноманіття, ми чергуємось.

Косити препаскудно стало. Уже повикошували всі колишні стійла рогатої худоби, котра пасеться все літо на Ірпені й ночує в загонах. Ірпенем у нас називають і річку, і луг гектарів на сотню. Сама річка в нас місцями в сажень, а подекуди й ширша. Тече вона між соболівськими та липецькими землями. Але починається десь західніше.

У травні накосити хуру було залюбки. Тоді її зарослі аж буяли на жирній підстилці колишніх стійбищ. Але

перший укіс скосили, а другий – тільки пускає молоденькі відростки. Оце тиняюсь між вільхових та лозових пагонів, видивляючись, де ще можна вкосить.

– Ти волів не бачиш?!

– Онино під лісом бряжчить ярмом! – гукаю.

– Ти б он там спробував, – указує вилами на зелений моріжок між парослі вільхочок та кущиків глоду.

Кошу – і щоразу аж душа завмирає, бо так сіпає косу на сторчаках, що й уночі буду відчувати зажмінені* руки. Та руки руками! Боюся, аби не порвати коси. Про таку рахубу чув від дядьків. Але ввірваної коси не бачив. Як пробую уявити, то мені здається, що тріснути вона мусить біля рулки, бо важіль натягу тут найбільший. І що рватись мусить тоненьке полотно, а не товстенький обушок. Завмираю з кожним помахом, очікуючи такого нещастя. Цей острах – як ті мухи. Але десь у душі вовтузиться хлопчача цікавість. Та страх перед цим можливим нещастям має виправдання. Увірване полотно – це і збиток у грошах, і потім думай, де ту косу купити, коли до нашої лавки їх привозять, може, раз чи два на рік. І совість мучитиме, що свині голодні залишаться. Та найголовніше – коса ж чужа. Я й усвідомлюю, що від цього «оберемка» побоювань, може, більше намордувався, аніж утомився від такої косовиці…

Аж раптом! Після чергового змаху кісся різко рвонуло, а щойно задерикувате сталеве полотно, зі своєю готовністю скосити що завгодно, потягнулося за кіссям, як шмат бляхи. Вмить покрившись холодним потом, у розпачі дивлюся на кляту тріщину в обушку неподалік від рулки: «Таки угледів, як рветься коса. Як тепер сказати дядькові? І як ми доберемо хуру? На фермі ждуть кропиви». Заскочений таким раптовим лихом, я остовпів, продовжуючи тримати непридатне тепер до роботи знаряддя.

---

*Зажмінені

– Чого закляк? Мо', вужа чи гадюку побачив? – загукали дядько Якуб, роблячи самокрутку.

– Здається, порвалася коса, – відказую. Так виправдовуються діти. Це, мовляв, не я. Це воно само так зробилось.

– Воно й не дивно. Кругом сухі сторчаки. Ти не переживай. Радкевич склепає. – А помовчавши, додають: – Буває, що склепана ще краще косить.

Чи вірю я в це, чи ні, але від серця відлягає, і дядько тепер мені ще любіший, як завжди.

– Ось коли я був ще такий, як ти, – отоді були коси. Германські. Візьмеш у руки, а вона аж виблискує якоюсь змійкою. Клепалась, правда, важкувато. Та вже коли відклепав, то й сторчаки скосила б без жодної щербинки. А як гарна трава, то мов по воді пливе. Тільки шелестить. Не те, що теперішні коси. Хоч ця була й непогана. Правда, після всіляких купин чи кротовин – то вже й мантач.

Я патріот нашого, тож неодмінно почав би захищати вітчизняне. Але після нинішньої рахуби з косою не наважуюся хоч би слівцем заперечити щось.

– А як же тепер свині? – бідкаюсь, розхвильований збитком.

– Не журись. Не виздихають! На раз буде. Нехай зав каже голові, то будем клєвер косить за фермою. Цвісти скоро буде. Пора косить.

Що тепер відчувають дядько Якуб, не знаю, але мене його балачка радує. І робиться після пережитого так, ніби не втрату вчинив, а знайшов щось.

Спакувались, приткнули притикою ярмо на віїї – і гей. Тепер – до Широкої дороги, котра тягнеться через ліс, а потім полями аж до ферми. Лугова дорога для волів важкувата, але настрамок* невеличкий, то хоч під ратицями потерті торф'яні зачатки, у яких не лише ратиці, а й колеса тонуть мало не по самі ободи, та воли тягнуть весело. Вони додому завжди охочі. Невдовзі бачу й мою колишню «згубительку». Стоїть трохи вглиб від давнішнього обсунутого й зарослого рову, між своїх сестер. Ліс у нас більше листяний, але тут, може, з гектар високої сосни. Років кілька тому я мав злощасну нагоду шугонути з цього світу до «веселішого». Топливо для нас з матір'ю – вічна проблема. Та й не тільки для нас. Хоч від села до лісу буде близько двох кілометрів. Але ж він державний. Декотрого року мати днів по чотири садять, сапають або викопують картоплю в лісника, аби дозволив натягати хмизняку. Не розминався і я з жодною дровинякою, аби не прицупити до хати.

*Настрамок

Було це якраз у сінокіс. Отут, лівіше до річки, колишня попова сіножать. Трава чималенька, але не пашиста, то череду сюди не пускають, а косять на силос. А чому я аж через весь ліс ходжу сюди по дрова? Причина проста: я знаю, що, забачивши дитину з в'язкою, косарі, котрі вже їдуть додому, найімовірніше, візьмуть її на віз. Ближче до села тепер і на в'язочку не нашукаєш. Там баби, котрі вже непрацездатні, усе повишукували та повиламували. У них довга ключка – то й угорі нею пообламували сухе гілля. Знаряддя своє потім чіпляють за вищі гілляки, щоб ми, дітвора, не дістали. Зате біля Ірпеня дров нашукуємо. Тільки ж нести їх кілька кілометрів доведеться. То й не ходять аж сюди. Я й не дуже винахідливий, і зовсім не хитрий, але таки придумав. Приходжу по обіді, назбирую в'язочку дров і очікую край дороги косарів. Побачивши мене з дровами, хтось жалісливіший чи не так зморений зіскочить і вкине моє топливо на вимощений свіжою травою віз. І я викарабкаюсь на підводу, бо призупиниться. Так робив уже з півтижня. Дров неподалік меншало, то вирішив обламати сушняк на сосні. По деревах я лазив, скільки себе пам'ятаю. Чи з гілки на гілку, якщо є, чи й в обхват – по стовбурі без гілля. Лиш би не дуже товстий, щоб обхопити руками й ногами. Покарабкався й цього разу. І таки доліз. Ставши на одну

гілку, вхопився за ту, що над головою, і почав ривками гойдати нижню, аби відламалася, сподіваючись утриматися за верхню. Захоплений розхитуванням нижньої, ослабив, очевидно, руки й шугонув до землі слідом за дровинякою. Якби майже біля землі не стримів зі стволу сучок колись відламаної дебелої гілляки, то я впав би на кущ ліщини, котрий ріс біля самого стовбура, без особливої шкоди. Але на ліщину я скотився вже непритомним, бо гепнувся спиною на клятий сучок. Чув, умліваючи, що падаю на кущ.

Перед тим, як сталося нещастя, я дивився на силосувальників. В той момент до ям під'їжджала перша хура з травою, а доки прийшов до повної свідомості, бо все вигулькував з неї й поринав у безпам'ятство, то приплентався до підвід, коли косарі вимощували вози додому. Спитавши, чого такий блідий, мене висадили на віз, і аж до хати я не втрачав більше свідомості. Знепритомнів уже на ліжку. Три дні перевертали мене мама, коли просив, бо самому поворухнутися було несила. Устав з ліжка через тиждень…

– Я чув, що вірші пишеш, – розбудили від спогадів Якуб.

– Щось там нашкрябав, як кіньми в бригаді робив. Тільки що його писать після Єсеніна?

– Аж, майбуть, що так. Ось у Степана Руданського: «Гей, воли! Чого ви стали? Чи лемеша іржа поїла, чи затупилось чересло?». У нього написано так, як воно є в житті. Та головне, що про наше – людське, а не про царів та князів.

Я дивуюся, що дядько має чотири класи колишньої школи, а знає Руданського, бо я таки й не чув про «Волів».

– Руданський був здібний письменник. Не те, що теперішні. Той не брехав. І досі мені Маня носить з бібліотеки книжки всякі зимою. Вони тоже цікаві. Тільки про якийсь другий світ, а не оцей, у якому ми живем. Не наш світ – одним словом. Видумка, мо'. Ось хоч би…

– дядько задумуються, а потім кажуть, – хоч би взять «Таємничий острів»…

Так он звідки його кличка – «Тобіка»!

– Ви й тепер читаєте?

– Читать, щоб ти знав, завжди треба. Бо той, хто пише… Гей, Рогалики! – це до волів. – Той завжди більше знає. А це по-своєму – наука для читача. Що знаєш – за плечима не носить.

Я про таке ще не думав. У школі щось заставляли учить. Але що силою – те нецікаво. Ось візьму й напишу колись без усяких правил. Бо план – це що? А коли у житті не так, як запланував? Та й знать багато треба. А я ось що бачу – про те й напишу. Бо в школі теми дають: то того героя похвали, то другого. А коли ти не герой, як більшість людей у світі? А хіба їм не болить чи не свербить? От скажіть, дядьку, кому дошкульніше болить душа: багачеві, у якого коняка здохла, чи п'яниці, у котрого бутелька з горілкою розбилась? Хто таке може помірять? А жаль обох бере. Якомусь Маймурові (це наш безпризорник, що живе в порожній хаті) отак болить душа, а іншому – інакше. По-своєму. А книжки я змалку люблю. Не всі, звісно, а ті, що цікаві. Якби про нас написать. Бо всі вони про щось не таке, як у Липках. Чи гадаєте, що для книжок треба тільки щось геройське? А наше життя щодня одне й те ж. І крайнеба той самий, і он Соболівка, й оцей ліс щодня ті самі. Так про них не треба...

– Не скажи! Руданський і в плугові щось побачив не таке, як усі. Письменником родиться треба.

– А мені здається, що всякий зміг би. Аби граматику знав. І я тоже зможу. Ось тільки граматику не люблю.

Доки балакали, то вже й до поля дістались. Он і рейка посеред дороги, що «партизани» у війну відкрутили на залізниці.

Звідси до села ще далеко. Як несеш, бувало, в'язку, то й плечі добряче намуляє мотузок, хоч і перепочиваєш на бантинах залізничного переїзду. А руки поболять та намерзнуться, що ледь їх відхукаєш. Хіба що дишеш

холодним, то стає якось легше. А ще ж селом скільки ричить. Там, правда, легше, бо вітру немає. А в чистому полі він завжди гуляє. Добре – коли в спину. А як навпроти! Чи з боку пре, що й тебе з в'язкою розвертає.

– А знаєте, дядьку! Чи вийде з мене поет – ще побачимо, а книжку про наше селянське життя-буття – кров з носа, а напишу.

– Як кажуть між нас: «Дай Боже нашому теляті вовка з'їсти». Може, і напишеш. Але не для форсу, а правдиву книжку пиши. Тільки ж у тебе всього сім класів. А наш Микола Шпак, до слова сказать, мій кореш – в інституті вчився. Він казав, що читає одну строчку, а бачить дві наперед . А ми з тобою… Правда, за тебе не знаю, а сам я хоч і був у війну в Лисовцях навіть головою колгоспу, а читаю по складах. Може, трохи швидше, як твоя мати після лікнепу.

Коли віз перетрусило на храпі біля не пересихаючої дощенту калюжі на Рудці, і до залізничного переїзду пішла добре вкочена гладенька дорога, що вже можна було й самокрутки скрутити, не розтрусивши самосаду, то й закурили.

– А знаєш! – аж злякали мене дядько, – давай колинебудь у неділю чи якийсь празник випросимо в зава сірих лошиць та й хурнем до твого батька в Жидовці.

– Скажете таке, – розгубився я від такої відчайдушної пропозиції.

– А шо! Нехай подивиться, який син уже виріс.

Тут таке, що відразу й не знаєш, що сказать. І я мовчу, силкуючись уявити наш непроханий візит, котрий ніяк чомусь не вимальовується.

– І що ж ми скажем? Здрастуйте! Я ваша тіточка! А може, нам і по шиї надають? А якби й у подвір'я пустили – то що казать? Батька й дома – дай Бог застать. Хіба нашого ветеринара Гришу застанеш посеред Божого дня? Та й у хаті не сам же живе. Там і жінка його, і син, старший за мене, є, мама казали. Притворятись же ми з вами не вмієм. А щось же казать людям треба! Та не

дуже мені й бачити його хочеться. Хіба якби на карточці. А так – хто він для мене? Це ж не ви. А, може, ще й негарний. Та ж мені нічого від нього тепер і не треба. Ми вже з мамою не голодуємо. А роботу й сам усяку вмію. І куля зв'язать чи хату вшить – то вшию, чи дріт поросяті в ніс затягнуть, щоб не рило в хліві – то можу. А «вовчі» зуби видивлюсь – то вирву плоскогубцями. Ви ж самі знаєте. Навіть рукавиці гачком з вовняних ниток навчили мене плести. Усе чисто я вже робив та городив. Хіба кабанчика боюсь вичистить. Я навіть уявити не можу, як ми жили б, якби в хаті ще й чоловік якийсь був. Мама для мене – це ніби другий Я… Та й сказали ви оце, аби про щось поговорить. Бо й самі знаєте, що ця вигадка – курям на сміх.

– Ну, як знаєш. А сірими лошицями ми за пару часів і доїхали б. А може б, там ще й пригостили.

Козацька могила

Кожен вівторок чи п'ятницю їдемо по клевер під Котлярку, як у селі кажуть – «під Могилу», тоді я на ферму не йду. Дорога ця – не до лісу, а на південь, через село. Це, на щастя, повз наші хати. Тоді дядько Якуб самі запряжуть, а їхатимуть – гукнуть мене.

Дорога неблизька, бо лише селом петляємо кілометрів два. Та й степом – кілометрів зо три чи й чотири. Їдемо спочатку на Саман. Так у нас зветься це господарство. Були тут і колись якісь будівлі ніби, та після війни, власне після об'єднання колгоспів, будівельна артільна бригада вибудувала на цьому косогорі – із нею ж таки виробленого саману, бо руда глина поряд – цілу ферму з шести корівників для великого рогатого скота й ряду менших будівель. Тут тепер і конюшня колгоспна, і курятник, і традиційні сільські майстерні: кузня, слюсарня та плотня .

Воли, як знаєте, – транспорт тихохідний. Тягнуть поволі сани. Скучнувато отак їхати, то я дивлюся часом на полозок під сани крізь шпарину якусь, і видається в цій шпаринці, що їдемо швидко, бо полозок миттєво залишає позаду притоптану снігову гладь. А їхати, вважай, аж у кінець нашого Корнинського району. Від райцентру ми – найзахідніша сторона. З півдня в нас Попільнянський район. Кажу про це тому, що колись наші батьки, поки в нас не було залізниці, а треба чи в Житомир, чи в Київ – то ходили дев'ятнадцять верстов на станцію в Попільню. Або, як у нас казали, – на Попельню, звідкіля й досі аж біля Могили, якщо вітер південно-східний, чути не тільки гудки паровозів, а й шум поїздів.

Щойно об'їхали школу в центрі села й потягнули під горбок на захід до сільського цвинтаря, то дядько Якуб почали чомусь підгонити волів. Виявилося, що хтось переходив дорогу якраз зі стежки, що через городи, то, може, хотів би під'їхати до Саману. Люди з колишнього «Сімнадцятого» завжди ходять навпрошки – чи то до конюшні, чи на тваринницьку ферму, чи до якоїсь іншої будівлі.

З'їхавши на попутне відгалуження дороги, побачили Данила Олійника. І він нас побачив, то тепер очікує, мабуть, за рогом цвинтаря. Після війни Олійник був головою «Сімнадцятого». Так люди й досі кажуть на приєднаний колишній колгосп. І, як я пізніше дізнався, Данило не просто пасічник, а заслужений пасічник республіки.

Після Біломорканалу чоловік став кульгавим і навіки породичався з ліщиновою підпіркою.

– Т-р-р-гов! Сідайте, Лукичу, ось тут, де є трохи переїдів.

– Та мені де-небудь. Здрастуйте вам!

– Будьте здорові. Куди це намірились?

– Та-а! Онино до плотні треба.

– Як воно живеться тепер на новій роботі?

– Та мені все рівно. Хіба мене хтось слухав, як головував, окрім рядових колгоспників? Тепер ми з бджолами трудимося порівно, і якщо не дрімаєш на роботі, то вона віддячить.

– Та це я так, до слова. Ви краще розкажіть, як на Біломорканал потрапили?

– А що тут дивного? Дорога туди була не переорана для всякого. А недруги – вони завжди є. Власне, у такого балакуна, як я. Сказав десь не так чи в іншому перейшов дорогу, то й наскаржились. Я вам скажу, що якраз там траплялися люди розумніші, як на волі. Здружився я в лазареті з одним інженером, то він розказував, чого на Україні голод був. Це, каже, не через неврожай. Задумав тоді Сталін тягатись із капіталізмом, а техніки бракує. То замість того, щоб закупити по одному зразку та наробити вдосталь такої само, вони за людський хліб закупили все готове.

– Це, може, і так, Лукичу. Але як ви звідти повернулись? Чи, може, там добре було?

– Що вам тепер казать про те «добро»? – мовить із сумом чоловік. – Оце, як охляне хто з голоду чи від болячки якоїсь, або від непосильної роботи, думаєте, його поховають по-людському? Впав на насип, то екскаваторщик присипле – й сиренька земелька мерцеві пухом. Ніхто там померлих не щитав. Присипав, та й далі копає. А ще цей інженер у лазареті порадив, щоб мені всі документи про здачу продналогу з дому прислали. Бо якраз за невиконання продналогу й посадили. А всі ті папірці я переслав у Москву. Може, і до Сталіна дістались. Думаю, тому й відпустили… Що вже калікою – то це до уваги не бралось – ні ними, ні мною, бо не хотілось бути присипаним земелькою.

По праву руку вже й майстерні, до котрих добирається чоловік.

– Припиніть на хвильку, я зійду.

Далі спускаємося на греблю, нагорнуту бульдозером років два тому. Це для дядька Якуба найгірше місце, бо

місток досі не закінчили, а зробили об'їзд із греблі через стару річечку, що тепер тільки сльозилась у своєму колишньому руслі. Саме цього спуску дядько й страхаються. На тимчасовому місточку ніякогісіньких поручнів. Мо', й не через це бояться того з'їзду. Короткозорі вони. Перш ніж з'їхати – завжди закурюють. Як накладемо хуру, то сюдою не поїдемо, а через хутірець за Саманом. Там також місток. Навіть монах зберігся з колишніх часів. І сажалка є, де колись мальків розводили, щоб на Троянках – це на південний схід від колишньої економії – риба була. Через хутір дальше, зате безпечніше. Бо ось тут, біля Мудрика, і перекинутися можна.

На тому боці місточка волики, витягуючи шиї, з натугою вишкрябуються на чималенький косогір. А виїхавши нарешті на просторінь засніженого степу, йдуть уже не по дорозі, бо зимою вона присипана снігом, а сюдою тепер ніхто не їздить, та й заводить вона правіше від скирти, котру звідси не всяк і побачить.

У степу здається, що повсюдно рівнесенько. Снігу, правда, небагато, і він осів після декількох потеплінь, то волячі ратиці майже не грузнуть. Якби придивитись, то й попередній слід можна угледіти. Але ні воли, ні ми цього не прагнемо. Їдемо навпростець і спочатку – навмання, бо воли так далеко не угледять бажану скирту, де можна вдосталь і безборонно наїстись.

– Може, закуримо, – пропонують дядько.

Я молодший, то ще й не хочу, але не відмовляюсь. Хоч мене ще й досі нудить і хочеться ковтнути води. Однак терплю.

Це в нас найдовший відрізок дороги. Можливо, через те, що рівнина й немає ніяких «маяків».

– Оце колись, – розпочинають дядько, – лежить пан на дивані, а слуга читає газету вголос. Коли вже досить набридає панова байдужість, то він «читає» таке: «А в городі Пськові відкрилась школа для псів, у котрій навчають говорити й читати». «Прочитав» та й чекає, доки пан обдумає. А той, недовго думаючи, каже: «То відведи

нашого Трезора та Полкана, нехай вчаться». «Так гроші, прошу пана, треба». «Ну зайди в канцелярію, нехай дадуть». Вивів слуга собак за село та й повбивав. А сам поїхав у якесь там містечко й гуляє неділь дві за панові гроші. Пройшов рік. Пан до Івана: «Ти б провідав моїх псів, та за науку заплатив». Поїхав Іван. Знову гуляє. Прогуляв гроші та й повернувся. «Ну як там мої "школярі"?» «Вчаться», – каже. Прийшов останній рік. Тре по собак їхать… Приїздить Іван через якийсь час без собак. Пан і накинувся: «Де ж собаки?». «А я їх повбивав, – каже Іван – Бо оце тільки до села стали підходити, а Трезор і питається: "А чи й досі наш пан із ключницею шури-мури крутить?". А я й подумав: "Це ж він всякому в селі розкаже"». «Вірно зробив», – дякує пан…

Тьху ти! А я все переживав, як же Іван викрутиться!

Їдемо, а морозець «кусається».

– Ти б пробігся за саньми, – кажуть дядько, як викурили вже чи не по третій самокрутці.

Сповзаю із саней, бо ніг не чути, так померзли й затерпли… Зігрівшись, сідаю на притоптану купку переїдів на драбинах. Дядькові хоч би що у битих валянках, кожусі та кожушаних рукавицях. А я в «резиняках» (так кажуть на гумові чоботи), у ватяних штанях та в приношеній куфайці, поверх якої ще коротка шинель царських часів. Коротка, хоч була дуже довгою. Я ж не кравець. Поклав на колодку згорнувши, та й рубнув сокирою. А потім іще, бо не вгадав, а тоді ще – бо косо рубнув. Так ото «підрізав», що тепер трішки довша за куфайку. Купив я її за п'ятдесят карбованців у діда Франка, коли той спродувався, бо їхав до Києва, як баба його померла.

– Сідай, – кажуть дядько Якуб. – Розкажу бувальщину. Це було десь, ще як колгоспи заснувались. Бригадиром я тоді був. Рік видався мокрим. Клевер мало не гниє, кошений. Прислали школярів. Згрібають. Холодрига на полі. Школярі в роботі – то нічого. А вчитель (убили його на війні) підходить і закурить просить. Чого ж, питаю, не візьмеш граблі та не погрієшся? «Не можу, – від-

повідає. – Авторитету не буде. А знаєте дядьку, – каже, – я й не знав, що й зимою може бути тепло. Ото як закінчив навчання в Києві, то написав додому, що приїду у відпустку. Батько на радощах найняли якогось хазяїна багатенького. За непу це було. А той приїхав на Попільнянську станцію кіньми, запряженими в сани, вимощені соломою, поверх якої кожух. Сів я на той кожух, а хазяїн ще й тулуп дав на плечі… Їдемо чверть години, а мені не холодно. І через годину не мерзну. Аж додому приїхали, а мені душно. Так я вперше повірив, що й зимою буває тепло. Жили ж ми так, що кожної зими мерзли». «А що ти про авторитет учительський хотів казать?», – питаю. «Ну я ж учитель, то не можу перед учнями граблями махати». Знизнув я плечима та й годі. Неправильно так робить. Хоч ти й учитель. Але нічого не сказав тоді. Він же вчитель. Хоч і Марків син. Не мені його виправлять перед школярами.

Через якийсь час воли пішли швидше. Це вони вже побачили свою харч і затишок. Тобто скирту. Ми за довгу дорогу так позаклякали, що й до роботи руки «ледачі», проте скидаємо на землю вила й вужище, кладу позад саней рубля липового, горбатого вже, тому покласти якомога точніше посередині саней вдається нескоро. Це роблю для того, щоб коли чотири рожни вже будуть під пашею, їздовий бачив, де центр хури. Зробиш хуру кособоку, то можна й перекинутись.

Проте мою увагу привертають білі волики, котрі, мало не як коні, тягнуть за собою майже такі ж дерев'яні сани. Чому вони такі шустрі? Тільки Бог, мабуть, знає.

Коли притупцяли ближче – пізнаю на санях старого Григоровича. Позаочі в Києві на будівництві його звали Козлоношею, а в очі – Ригоренком. Чомусь на санях нема подавальника. Тож, без сумніву, сподівання на мене.

Мені це не то вигідно, не то – ні. Вигода ніби в тому, що різати скирту, від вершка до землі, доведеться один раз, бо заріз буде відразу на дві хури. Зате скидати доведеться також на двоє саней. А різати треба до підніжжя. Такий наказ голови колгоспу. Не знаю, хто по сніговому полю пройде таку даль, щоб украсти в'язку паші, котру не треба буде скубати зі скирти – бо ось недобраний заріз. Та якби там не сердились ми – із «Сімнадцятого» та прогресівські конюхи, бо і їм також дозволено раз на тиждень брати хуру клеверу, а наказ є наказ.

– Здоровенькі були! – ще здалеку вітається Григорович.

– Такими будьте й Ви! Тільки чого це без подавальника?

– Майбуть, заболів. Думаю, твій не відмовить старому.

– Та куди ж нам діватись. Одним миром мировані.

Я тим часом лізу на скирту. Завдання не з простих – видертися по нахолодженій дряпучій стіні колишнього зарізу. Та ще й з різаком, і вилами. Різак має дві бокові відлучини, сантиметрів по тридцять. Одна – просто підніжка, десь трохи нижче від коліна, а друга – це звичайна загнута вершина залізного стояка, десь на рівні пояса. Нарешті таки видряпався на мерзлякувату верхівку, раз за разом захромлюючи по черзі інвентар у їжакувату стіну. Хвилин кілька відігріваю зашпори, з усієї сили махаючи руками так, ніби когось хочу обняти, але нікого немає, то руки вдаряються об власні боки. Пальці на руках ніби свинцеві й прагнуть відірватися, спричинюючи страшний біль. Але нікуди не дінешся. Так зігріваються всі, кому зайшли зашпори.

Другим моїм завдання є віддирання від скирти мерзляка, котрий утворився з небесних снігів, що не раз осідали на вершині, а потім перетворювались у крижане груддя. Об цей мерзляк зламано вже не один зуб у вилах… Нарешті скирта готова до того, щоб я прорізав її хвилеподібним залізним різаком зверху до низу. Добираюсь до боку скирти й з усієї сили тисну ногою на приступку. Прорізавши з краю до краю, скидаю клевер униз на сани. І так буде доти, доки не проріжу до зем-

лі, вкоротивши ще довгеньку скирту десь на два моїх кроки. Скидаю кожен відріз униз, доки хури не стануть вищими з часом за мої зарізи. Тепер доводиться не скидати пашу вниз, а подавати на «підрослі» хури, не забуваючи зеленіший клевер скидати набік. Це для наших корівок. В'язанки, котрі в'язатимемо опісля всього та вкладатимемо у видолинок на вершині хури, зроблений притягнутим попереднем та вужищем* хури рублем.

– Ну й подавальник у тебе, Якубе. Очевидно Бог наготував здоров'я для двох, а віддав одному.

– Такого помічника в мене ще не було, – хвалять мене дядько Якуб.

Повкладали в'язки для своїх корівок, пригнали із затишку волів, котрі смакували, смикаючи зі скирти, повсідались на хури – і гей додому. Воно ніби й блаженство, якби не розболювався дірявий зуб та не починало мерзнути розпашіле недавньою роботою тіло. Я й роздягнений був весь цей час мало не до сорочки, а таки вона зволожилась потом, котрий на морозі відразу ставав холодним. Тепер, як не вшилююсь** до втопленого в хуру рубля та не прищулююсь від вітру за в'язками клеверу, а все одно проймає. Доки доїдемо до ферми, то й геть заклякну. А ще ж треба буде скидати в кладовку, щоб не розікрали.

Та то буде потім. А зараз, поки не поколіли, старий Григорович, радий моєю допомогою, хоче якось віддячити, то починає розмову. Їдемо ж не на труському возі по храпі якійсь, а на санях, котрі тільки зрідка порипують. Розказує ж про колишнє, бо служили з батьком ще в пана. Батько навіть прикажчиком був.

– Оце служили в пана двоє прикажчиків, а платив він одному більше, другому менше, – гучно розказує здоров'як. – «Чому так платите?» – запитує обділений. «Незабаром зрозумієш», – відказує пан. Аж тут вбігає

*Вужище – товста мотузка, шнур.

**Вшилюватись

слуга: «Прошу пробачити пана за турботу, але селом їде якась валка підвід». Пан до ображеного прикажчика: «Поїдь дізнайся, що там діється?». Той побіг слухняно. Незабаром прибігає й каже: «Валка якась там». Тоді пан посилає другого. Невдовзі й той повернувся. «Ну що там?» – питає. «Вісім підвід з вівсом їдуть із Немирова в Крутий Кут на ярмарок. Овес гарний, а в нас на посів свого, може, бракуватиме, то я завернув чотири підводи до ваших клунь». «Тепер ти бачиш, чому я плачу тобі стільки, а йому – стільки», – каже пан.

…Під вечір мороз бере своє, проте нас трохи рятує те, що сидимо за в'язками, котрі скинемо проти своїх воріт.

Божі комахи

Мабуть, добре, що є зима, але ще краще, коли вона закінчується. Відхурделили її вітри з пронизливими завірюхами, відтріщали морози, та й зуби в мене перестали боліти з приходом весни. Здавалось би – живи та радій. Тільки радощі – не моя планета.

А журба цього разу така: дядька Якуба поставили завом. Це вже не перша перестановка. Бо скільки я пам'ятаю (правда, мені лише вісімнадцятий восени розпочався), то це ставалося вже разів кілька. Та ніби я десь уже про це казав: якщо завом мій троюрідний дядько Петька, то Лисовський – деінде. Цього разу Петька сів на пару років не за продажу заготовачам колгоспного кнура, як минулого разу, а за курей, котрих покрали в курнику на Самані – Король та Петька. Курятина знадобилася, бо задумали справити іменини середульшому синку, котрий за нерадянськими звичками був недалеко від батька. Син цей був зачатий, аби Олита не сіла на два роки в тюрму за мішок гички та кілька солодких буряків. Народжений він був у нашій хаті після

обіду. Це я пам'ятаю, бо нас із Шурою виставили трохи погуляти. Вкрала вона тих кілька бурячин, щоб завтра спекти в поле, бо польові буряки солодші за домашні. А дорогою якраз проїздила райпарткомівська секретарша, рідна сестра комірничиного чоловіка.

Здавалось би, при чому тут моя доля. А при тому, що мені тепер ні з ким їздити по пашу для овець. Звісно, дядько мене не кинув. Скажу для ясності: призначив навіть своїм заступником, замість «штатного» Талі. А якщо по-народному – ключником. Про Талю я ніби десь уже розказував. Цей молодик трішки старший мене, але від дитинства сколіотик.

З одного боку, така перестановка ніби й великодушна щодо мене, але вбивча для Талі, котрий таки талановитіший. Тож я відмовився. Через таку катавасію я вже неділь зо дві цілими днями лежу на лежанці з книжкою. Воно й не сумно начебто, але й душа не на місці – бо ж без роботи. Коні вже віддали комусь, волами теж їздять інші.

Аж тут котрогось дня Лисовський у хату. Ми якраз балакали про щось із мамою.

– Доброго дня неробам, – жартують дядько Якуб ще з порога.

– Здоров будь, начальничку. Майбуть, таки вовк у лісі здох, якщо ти в гостях у нас.

– Якби водились вони в нашому лісі, то, може, і здох би. Тільки я таки не з неробства зайшов. Ось на, читай! – звертається до мене.

Виявилося, що недавній приятель приніс районну газету, у якій ішлося про заочні курси бджолярів у Василькові.

– Те, що там про двісті карбованців мова, можеш не клопотатись. Хоч у вас їх і нема, майбуть, та правлінці колгоспні тобі не відкажуть. А про практику, оскільки не маєш пасіки, я вже з Олійником домовився. Кимсь оформлять на колгоспну пасіку.

Я поки в роздумах та сумнівах від такої пропозиції.

Мама старіші за мене вдвоє, але також засумнівались.

– Та де це видано, щоб хлопчак – та й пасічник?

– Не було такого – так буде. А в чому сумніви? Робота нештатна ніби, а Данило щороку має до півтори тисячі трудоднів. Скажи – хто в нас коли стільки їх мав? Ти сім год гибіла на свинофермі, а більше як сорок трудоднів у місяць не мала.

– Воно то так, – сумніваються мама. – Але ж це робота для старих людей, а не підлітка.

– Це тільки ти так думаєш. Ну то як, бувший підвізний, підеш на курси?

– Та піду вже, як получиться.

– Получиться! Ти навіть не сумнівайся. У житті що вмієш – за плечима не носить. Не робитимеш тепер, то на старість, може, знадобиться. А до армії ж мусиш десь доробить.

ПросвіZлінняя

Хоч до зими – як до неба, але дні не повинні «трухнути», як непотрібні дровиняки. Такий залізний принцип мого теперішнього начальника. Не те, щоб хтось не пам'ятав чи вдавав, що забув про те, що я оформлений на пасіку денним сторожем з оплатою двадцять два трудодні за місяць. Не згадую про це навіть я. Мені неспокійно на серці, коли нема ніякої роботи. Відколи не школяр, навіть якийсь симптом ніби вселився: якщо ти не у своєму обійсті, то мусиш щось робити з тим, що довкруги.

Тому відтоді, як винесли пасіку та зробили весняну ревізію (скоріше дядько Данило робив, а я лише стовбичив ліворуч за плечем та дивився), і дня не було без роботи. То вирівняв ряди вуликів, щоб жоден не стояв вихилясом і не виставляв свій обчухраний бік із-за свого сусіди, то пильнував, щоб перед кожним вуликом

була скопана й заволочена земля, аби у разі, якщо котрась із бджілок, що ледве дісталася домівки, несучи радісно, але малосильно весняний пилок зі скупуватих ще ранніх квітів, упаде перед льотком, то щоб не заплуталась у траві перед вуликом.

А ще цього місяця я маю пофарбувати ацетоновою фарбою торці й планки вуликів, котрі обшиті простою соломою, та вив'язати шість кулів на утеплювальні маточки, аби наступної зими вистачило для всіх сімей цього солом'яного «тепла», без якого вони чи не вдвоє більше з'їдали б за зиму дорожчого за солом'яні мати меду. Данило – людина неледача й прагматична. Бачу, що хоче зробити таким і мене. І чи повинен я цьому опиратись, утокмачивши собі, буцімто я лише денний сторож та учень, а не прийшлий «ішак» для заробляння комусь трудоднів? Хіба я дурний, щоб так думати? Я й так йому безмірно вдячний за науку. Хіба знав раніше, що фарби бувають олійні або ацетонові? Чи й цвяхи – всякі? У нашу лавку їх ніколи й не привозили. То я їх крав у кишеню з ящика, що в завовій комірці або в теслярів з інструментальних ящиків, не розбираючись, чи то п'ятдесятка, чи там восьмидесятка, або й сотка чи півторасотка. Я просто не знав цього маркування. Мені для домашнього господарювання треба були цвяхи, то я й брав, визначаючи їхню довжину за потребою. А ще тепер від дядька Данила я знаю, яка дошка – сороківка, яка дюймівка або шалівка, або лапша.

Зараз оце неділя. Дядько Данило поїхав у Ходорків на ярмарок. Наказував, щоб беріг рої, котрі відтепер вилітали, чи не щодня по одному або й гуртом. Хоч я вже й не запухаю після п'ятдесяти з лишком весняних ужалень, але лізу на дерево до роя з внутрішньою напругою. Мало що може бути. Ройові бджілки зазвичай мирні. Та я початківець іще, то й не певен. Знаю одне – жоден рій не повинен залишити пасіку. Рої, правда, як вилітають зі свого вулика, то не відлітають бозна-куди. До нового житла ще встигнуть, тож сидять десь

на деревині чи кущі біля пасіки, очікуючи всіх охочих летіти з ними. Годину чи й більше можуть так очікувати, гудучи спочатку дуже гучно, щоб знали сестрички, де слід збиратись. А з плином часу затихають, аж поки не повернуться, видно, розвідниці. Тоді зашумлять хмарою над своїм, відтепер уже чужим гніздищем, та крутнуть у якийсь відомий лише їм бік, геть забувши про стару місцину. З цими роями – цілі історії, бо ніби й існують у них правила, але ж бувають випадки, коли розвідане напередодні місце раптово пропадає. То один Бог знає, куди вони тоді полетять. Здебільшого до колишнього житла вони не повертаються, а ось у малозаселений вулик можуть упроситись. З повною «діжечкою» меду, набраною в материнській хатинці, вони сідають на льоток і, задерши своє тільце, дуже енергійно тріпочуть крильцями. Так вони впрошуються. І їх упускають, аби віддали свій мед. Але за той час вони набувають запаху нового вулика, і їх ніхто вже не виганяє, бо варта й не впізнає, де свої, а де чужі. Крім того, очевидно, вони показують старожилам, до котрих упросились, весь свій будівничий талант, котрий так і пре з них, бо неділь дві, а мо', і більше, байдикували в материнському обійсті, зберігаючи той запал для майбутнього гнізда.

Стріха в зимівнику з південного боку широчезна (бо навіть дітки під нею обідали колись), то тепер на настилі призьби спить нічний сторож. А вдень дядько Данило розпалює димаря тут. Усідається на застелену соломою призьбу, ставить перед собою димар, дістає з кишені вчорашню обласну газету (вчорашню, бо хоче мені щось особливе прочитати), а провівши «агітаційну» роботу, дістає тут-таки, на призьбі, добре висушену торфину (мішок котрих привозить на велосипеді з дому загодя), потім рве ту газету на дрібненькі шматочки, кидаючи їх у порожнечу димаря, і якщо не засинає на якийсь час, то відразу розпалює його й далі, підкидаючи наверх охоплених полум'ям шматків папе-

ру, щоб не загасити, торф'яні крихти. Сірого торфу не любить, бо в ньому багато піщинок і горить він майже без диму. А димареві потрібен дим, а не палахкотіння. Коли димар задимить, а старі кості струснуть із себе оту непрошену старечу дрімоту, ми йдемо оглядати вулики. Варто лише зняти дашок. А там буде ясно – що кому робити далі.

Пасічник з дипломом

Минулого літа я відсилав у Васильків щомісячні контрольні роботи, котрі, аж до осені, оцінювались на «відмінно», та стояв у Данила за плечима, переймаючи його методи, або викачував місяців два щоденно по чотири молочних бідони меду з рамок, вийнятих з вуликів ним же, а восени при Житомирській обласній конторі склав передбачений екзамен й отримав посвідчення пасічника. То тепер, не маючи ще жодного підзвітного вулика, цілу зиму ходжу до колгоспної комори з ґаблями, бо там ночують завжди три колгоспних бортових тритонки-молотовки та один, такої ж потужності, залізний самоскид, і хочу, щоб котрийсь із водіїв, у якого немає сьогодні вантажників, узяв мене по жом…

Дядько Данило мав дома майстерню та інструменти, тож виготовляв цілу зиму вулики й рамки, плів мати чи перетягував на торішніх рамках дротини, зчищаючи шкуркою з рамок наліт прополісу чи воску й готуючись таким чином до наступного літа. Я ж іще не мав ні підзвітної мені пасіки, ні майстерні, ні дощок для майстрування.

Відтепер я потенційний пасічник, і якби був ледачіший, то сидів би дома в очікуванні весни, бо якийсь трудодень зимою пишуть, доки не наберу навесні з трьох колгоспних і собі пасіку. Зважаючи на все сказане, ніяк не пасує мені, дипломованому пасічнику, котрий очікує на персональну кількість бджолосімей, працювати ще й

вантажником на автомобілі, котрий мені дорожчий від усього.

Допризовник

Вчора вечором Наталочка (це виконавець сільради) принесла державний папірець, яким мене сповіщали, що мушу завтра з'явитись у райцентр до військкомату. Направду кажучи, я вже кілька років очікую такого виклику, аби стати нарешті допризовником. Однак при всьому спокусливому бажанні проявити себе, я геть не хочу когось убивати. Як «дитина війни» (так нас колись назвуть), я пережив ті воєнні страхіття. Хоч, бувши малим, не все зле бачив чи розумів. Проте уже ранніми підлітками ми не раз, бувало, збирались у чиїйсь хаті і, лежачи в сутіні на купі соломи, внесеної для того, аби господиня зварила на ній завтра сніданок, «героїчно» фантазували, як мовчатимемо, коли нас «допитуватимуть», чи як ночами «громитимемо» німецькі штаби. Бо таке ми частенько бачимо в кінофільмах та читаємо в книжках…

Сьогоднішня мета військкоматівців – влаштувати гуртовий пробіг від Корнина до Мохночки й назад. Особисто я налаштував себе – не бігти десь там позаду колони, геть не враховуючи при цьому, що це лише початок осені й надворі досить душно, а ми зі Степаном Перепелицею вже подолали зранку дванадцятикілометрову відстань і таки добряче підбились. Та й на ногах не звичні сорокарублеві брезентові черевики, з посоюженими* передками, а вихідні хромові чоботи, куплені нещодавно на Ходорківській товкучці, котрі аж ніяк не вписувались у ще жарку погоду.

---

*Посоюжений

Одним словом, я був засмучений і принижений, бо прибіг далеко не з першими, дужчими хлопцями. Така поразка неочікувано пригнітила мене й поставила під сумнів майбутні солдатські успіхи. Проте це ще була не армія.

Десь через тиждень нас знову викликали в Корнинський будинок культури для вступу в комсомол, бо «радянський воїн мусить бути дзеркалом відмінної поведінки». Сюди я йшов з патріотичним настроєм, перебираючи в пам'яті всі знання про керівників держави та районне начальство. Власне, нас не готували до вступу в комсомол, бо з недавнього часу секретарем місцевої організації була випускниця якогось зоотехнічного факультету М'ягка Людмила Іванівна, котра цієї ж зими вже надумала чкурнути з також неодруженим завідувачем ферми Ординським у сусідній район. Єдине, що вона зробила, – змусила кожного призовника написати заяву про вступ до комсомолу. Мене до відчаю дратував такий підхід до серйозної справи. Як читач наших книжок та ретельний кінолюб, я не хотів виглядати перед районним комсомольським керівництвом, котре чи не усім складом свого бюро приїхало до Корнина, грубо кажучи, справжнім посміховиськом. Прикусив, як то кажуть, язика, я після байдужої бесіди когось із райкомівців. Хоч і готувався до серйозної розмови державницького масштабу. А прийняли після кількох слів набридлої, видно, йому «екзекуції». Отже, комсомольцем я став, не побувавши на жодних комсомольських зборах і не маючи ніякого уявлення про те, як вони організовуються та проводяться. Нас просто записали в цю організацію, бо ми мали йти в солдати…

Комсомольські збори

Невдовзі після такого байдужого прийому до сільської організації комсомолу (бо була ще й шкільна – оскільки в нас десятилітка) почали скликати ком-

сомольські збори. Як виявилося, ні ми, недавно прийняті, ні ті «кадровики», що цього року поприходили з армії, ні ті дівчата, котрі недавно позакінчували школу, – ніхто толком навіть не знав, а скільки ж нас узагалі?

Оголошення про скликання комсомольських зборів хтось уже чи не втретє писав і вивішував на телефонних стовпах. Мабуть, цим займався завклубом Андрій Якович, котрий завжди або писав, або лиш вивішував оголошення про демонстрацію кінофільмів.

Сьогодні, очевидно, збори нарешті таки відбудуться, бо й інструктор з району приїхав. Сидить он у читальній кімнаті перед дверима в бібліотеку. Як виявилось, це недавній чорноморець. Бо ще й у бушлаті, хоч і без флотського головного убору. Навряд чи всі комсомольці зібралися, але щоб офіційно провести звітно-виборні збори, досить було десятків два. Завдання перед нами було одне – вибрати когось замість зниклої М'ягкої. А вже потім новообраний секретар та оновлений склад комітету комсомолу мусять вирішувати організаційні питання самої сільської організації.

Я був у піднесеному настрої, сподіваючись, що лад з наших комсомольців який-не-який, а таки буде. На такому молодіжному зібранні був уперше й не знав, як ті збори проводяться, з чого все починається та чим закінчується, і що збори готують наперед, а ведуть із протоколом. Розпочав цей захід інструктор райкому комсомолу Анатолій Сторожук. Обрали президію. Головою зборів стала Онися Яківна. Вона не місцева, але в селі вже давно. Навіть школу в нас закінчувала, а після навчання в Київському культосвітньому технікумі стала в нас сільською бібліотекаркою.

Було б дивно, якби хтось розпочав збори з похвальби. Бо комсомольці, не зважаючи на їхню активність чи «відбувальщину» через обставини, були незадоволені роботою як секретаря-втікача, так і зовсім бездіяльного комітету. З критичними виступами нападали й недавно

демобілізовані, з яких ще не вивітрилися принципи дисципліни, і ті комсомольці, які за віком уже от-от мали вибути з цієї організації. Вперше в житті виступив і я, хоч, звісно, ще не петрав нічого ні в питанні обліку – тутешнього чи районного (бо не відав про «мертві душі», котрі ніяк не полишать списки райкому комсомолу), ні в питаннях сплати комсомольських внесків. Одним словом, не знав про комсомол нічогісінько. Зате я знав чимало колгоспних негараздів, то про них і розпочав. Не маючи ніякого вишколу в красномовстві, задихаючись від хвилювання, рубав направо й наліво, не «складуючи полінця» рівненько в стосики, а кидаючи «поліняки», як попало. Нарешті, почервонілий від хвилювання й сорому за такий сумбур, сів на місце. Дуже хотілося закурити, як ми часто робили під час кіно, та це був не той випадок.

Нарешті член комітету Ганнуся Чепурницька запросила висувати кандидатури на секретаря комсомольської організації. Чи не першою кандидатурою був Петро Мазорчук, котрий кілька років тому прийшов із флоту і тепер працював бригадиром теслярів. Його й записали згарячу першим до списку. Але надії на прийняття позитивного рішення було мало через Петрів вік. Висунення кандидатур ішло зі скрипом тільки до першого кандидата. Далі пропозиції лунали одна за одною. Зрештою на одинадцятій кандидатурі ніби зупинились. Але коротка тиша порушилась – і дванадцятим кандидатом, за пропозицією Мані Лисовської, моєї колишньої однокласниці й дочки дядька Якуба, дописали прізвище Корнія Стеблини. Під час обговорення та голосування за кожного кандидата йшли або самовідводи, або «провали». Я також дав самовідвід, посилаючись на порушення статуту, оскільки потрібен був рік перебування в комсомолі. Однак несподівано для мене, бо був кінцевим у списку, збори чомусь одностайно проголосували за мою кандидатуру.

Відразу ж після зборів мені довелось розв'язувати питання: де ночуватиме інспектор з району? Бо до райцентру і вдень важко дістатись, не те, що вночі. Минулої ночі він був у Петра Мазорчука. Хоч у мене статки для прийняття сторонньої людини були не кращими, проте Петро категорично заявив, що інструктор тепер ночуватиме в секретаря.

До нашої хати від клубу неблизько. Спочатку ми обоє йшли в нічній темряві мовчки. Першим обізвався Анатолій Сторожук. Він звідкілясь уже знав про моє віршування, тож заговорив про поему Твардовського «Василій Тьоркін» та самого Твардовського, наголошуючи, що мені не слід дуже хвилюватися за своє простацьке селянське походження…

– Можете привітати свого сина з тим, що його обрали секретарем комсомольської організації села, – заговорив Сторожук, побачивши при слабенькому світлі лампи, що я її засвітив на припіку, маму, котра вже не спала, а з цікавістю розглядала з лежанки гостя, приведеного серед глупої ночі.

– Да-а-а!!! – здивувалися мама. – Ну що ж, поздоровляю, коли так. Тільки що з цього вийде? Якби обрали сина котрогось із захвалених батьків, а не мого Корнійка. Значущості в селі він не має ніякої, то хто його слухатиметься?

– Почесть, тьотю, заробляють. Вона, хоч і має особливість звертати увагу на людину, але то тільки спочатку. Ви ж знаєте, що зустрічають по одежі, а випроводжають по розумові.

– Ваша правда. Тільки ж моєму синові ні в кого було вчиться. Батька нема, а я всього два вечори в лікнепі була.

– Нічого! Нехай читає Макаренка, то й перестрибне через доладній батьківський вишкіл.

– Та дай Боже і нашому теляті вовка з'їсти.

– Не сумнівайтесь. З'їсть Корній того вовка.

Наступного ранку сяк-так поголились та поснідали, і я з тривожним хвилюванням повів інструктора в центр села, аби якось-таки допомогти йому доїхати до

райкому. У лівому крилі т-подібної будівлі клубу розміщувались почергово й інші адміністрації, зокрема сільрада. Але нині тут була контора колгоспу «Прогрес», і, на наше щастя, біля дороги, мабуть, когось очікуючи, стояв височезний, кремезний голова колгоспу Бондаренко.

Ми привітались, і Сторожук, який уже знав голову, відрекомендував йому нового секретаря. Бондаренко з повагою подав мені руку й пообіцяв допомагати в разі потреби.

Голова чекав грузовика, бо мав їхати в район. Я з полегкістю зітхнув, оскільки не мав ніяких владних повноважень, аби відправити Сторожука якимось попутним транспортом, а тут виявилось, що моя допомога й не потрібна.

На прощання інструктор наказав найближчим часом приїхати в райком за всілякими інструкціями та для того, щоб хоч трохи скоротити список «мертвих душ», які вийшли з комсомолу за віком, але досі їхні прізвища значилися в обліковому відділі.

ІнстрЗкстаж

Геть забув сказати, що минулої зими всі Корнинські районні структури передали свої повноваження Попільнянському району. Отож, із корнинських дванадцяти кілометрів стало аж дев'ятнадцять верстов попільнянських. Треба шукати транспорт. Але мені, як завжди, щастить. Десь на весні, коли я ще не був на пасіці, купив у Ходоркові в яриповецького заступника бригадира тракторної бригади (так він відрекомендувався) за триста п'ятдесят карбованців заїжджений велосипед. Цій купівлі передувала ціла історія. Коли мені добряче на осточортіли й вівці, і коні, і воли, та й село в цілому, я вирішив завербуватися на Донбас. Туди вербували час-

тенько. Я запізнився з від'їздом, але вирішив поїхати наступного разу. Однак я не очікував такого спротиву з боку близьких. І мама плачуть, бо це, мовляв, непевне місце, і Мілявський лякає «Угольком», і дядько Якуб. Закінчилося тим, що мама пообіцяли мені дати гроші на велосипед. Але з однією умовою. Оскільки в шухляді трішечки більше ніж три сотні, а ціна на новий «Харків» перевалює за шістсот (та й велосипедів у лавку ще й не привозили ніколи), то ми з мамою зійшлися на тому, що я купую на ярмарку поросят, а на решту, котра залишиться (у разі, якщо не подохнуть поросята, бо ж купувати доведеться не в людей, а з вибракуваної худючої колгоспної дохлятини), можна буде придбати якийсь велосипедний недобиток. І цього разу мені дійсно пощастило. Заплатив я за трьох кабанців аж п'ятнадцять карбованців, двоє з них через неділь дві пожвавішали, тож житимуть, напевно, а я тепер придбаю собі якийсь «роверок».

Але ці деталі, можливо, і не потрібне для автобіографічної книги, тому повернуся, напевно, до справ райкомівських.

Оскільки велосипед я таки непогано освоїв ще тоді, коли ми, сільські хлопчаки, вчились їздити на єдиному на два кутки трактористському – Янковому, який інколи, у вихідний, вдавалося випросити на часинку. Отож тепер вирішив подолати отих дев'ятнадцять верстов за допомогою свої обнови. І мушу сказати: дорога туди була посильною й без особливих горбаків, як у Корнині.

Діставшись райцентру, хвилююсь, бо ще не бував у Попільні. Та я завжди на «дрижаках», коли щось не повсякденне. Запитувати соромно, а поки сам наткнешся, то добряче натопчешся. Нарешті таки знайшов райком комсомолу. Заходжу з насторогою. Зараз літо, то зачинені лише двері в ґанок. А в коридорчику їх аж троє. Навпроти входу, як здогадуюсь, має бути відділ обліку. Двері туди відчинені, але зайти не можна. Прямо перед

порогом стоїть чималенький, десь мені по пояс, металевий сейф, а прямо перед ним сидить якась серйозна дівчина. Вітаюсь та відрекомендовуюсь. Дівчина жвавішає, бо, як виявилося, саме у нашому селі найбільше «мертвих душ».

– От добре, що нарешті з'явилися й з Липок. Значить – це ви і є той новий комсорг?

– Авжеж, – кажу. – А чому це ви перед дверима працюєте?

– Та вже тиждень, як зробили ремонт, а поставити на місце цю залізну скриню нікому. «Заважкий», – кажуть наші райкомівські.

Підхожу до сейфа. Пробую, чи подужаю. Насправді він не настільки важкий, щоб я його не подужав. Ми цілі хури – чи то з гноєм, чи восени з картоплею або кормовими буряками – удвох перекидаєм. А трапляється – якщо колеса з того боку трошки в борозенці, то підлазиш спиною під полудрабок і таки, добре натуживши, перекидаєш сам. Якщо попереду себе – то напинатися треба обережно, бо грижа буде. У моєї мами, як і в багатьох моїх товаришів, грижі давно. Підходжу ніби попробувать, а насправді підсуваю руки під низ і тягну, трохи піднявши, через поріг. У дівчини мало очі на лоб не полізли. Не звертаю уваги, а заходжу з іншого боку, бо там коліщатка ще в коридорі. Підняв і тут. А відкотити сейф на місце – то вже не робота. Він же на коліщатках. Після такого «подвигу» завідуюча сектором обліку аж сяє від щастя, а до мене говорить уже з повагою, бо перед нею «силач». У райкомі чотири хлопці, а сейф перетягнув оцей непоказний новоспечений сільський секретар. Дякує, може, аж занадто, а потім розказує про всю комсомольську роботу, щоб мені не було потреби ще когось розпитувать. Додому їду, вже маючи певні завдання. По-перше, велика заборгованість із членськими внесками, по-друге, обридлі «мертві душі», по–третє – скоро осінній призов до армії, тому треба всіх, хто досяг комсомольського віку, неодмінно

до вересня – жовтня прийняти в комсомол. Останнє мене дратує, бо з власного досвіду знаю, наскільки формально це робиться. Кручу педалі свого «роверка» й обдумую ці питання, бо щиро хочу налагодити справу та боюсь, що не вдасться.

Посівна

Відколи Можари вибралися від нас, то ніби й не родичі. Петька таки був разів зо два в нашій хаті. Але все якось нахрапом. То приходив, аби я йшов чабаном, то кликав зрідка на якийсь «сабантуй». Гульки, як уже було сказано, після війни проводили тільки по ночах. Чи то через набуту за часів окупації звичку, чи, може, і тепер чогось боявся народ.

Пригадую, що мама мене колись брали разів зо два до Петьчиного обійстя: один раз, здається, коли там святкувались входини, а вдруге маму кликали на запізнілі хрестини молодшого сина, котрий народився в нашій хаті.

На цьому, по суті, і закінчувалися наші родинні зв'язки. Щоправда, був він у нас ще один раз, але то вже ми його кликали. Це коли мама почали працювати на свинарні і, попри свою чесність, таки вигодували кабанчика, приносячи щодня від колгоспної свиноти під полою до свого баняка вареної картоплі пригорщ-другу товчі в торбиночці. Звісно, вигодувати справжнього однорічного кабана їй було не під силу. Але спробувати вперше не купованого в Ходоркові сальця, а з власного кабанчика – таки кортіло. Колись, розказують, до голодовки, мій дідусь був на Шляхті званим колієм. Тоді всі передсвяткові дні та й не один тиждень опісля в хаті було вдосталь свинини. Але мене тоді ще не було на цьому світі. Тепер же я з великим нетерпінням очікував того щасливого дня, коли заколють нашого кабанця, у

котрого навіть не було клітки і він гуляв по всьому хліву, справляючи свої потреби попід стінами. Зате спав у розкішному солом'яному лігві посередині хліва.

Колоти прийшли тоді два Петри, бо наш родич покликав напарником Петра-тракториста, оскільки в того був бензиновий примус, без якого порося таємно не заколеш. Можливість була, але це коли його офіційно оббіловували, а шкіру здавали в державу.

Навіщо я це розповідаю? Тому що не будь один капітаном у діючій армії, а другий – полковим розвідником, згоріла б наша хата. Річ у тім, що надворі серед ночі не станеш гудіти примусом, а в хліві брудно під ногами. Довелося смалити в сінях. А стеля в нас – звичайні конопляні діди та бур'ян. Ще й на хатніх дверях із сінешнього боку старий солом'яний мат прибитий. Він і спалахнув, коли випадково махнули неподалік примусом, бо в сінях тіснота. Слава Богу, колишні воїни загасили.

Та я хочу розповісти про інше. Стояла гарна осінь. Посів озимих тоді розпочинали з другої половини вересня. Бувало, правда, що озимина кущилася ще з осені. А це вважалось поганою передумовою, бо могла випріти під снігом. Однак я не про це, а про те, що Петьчин Шурко, мій троюрідний брат, завіз сімсот кілограмів посівного матеріалу не до сівалки, а прямо від комори до Корнинського питля. Хто цю крадіжку відкрив, мені не відомо. Знаю одне: комсомолець Можара вкрав мало не тонну посівної пшениці. Замовчувати таку крадіжку, вчинену не ради того, аби не померти з голоду, як це могло бути в сорок сьомому, не могли. Тепер хліба вистачало всім.

Мені як комсомольському секретареві треба було скликати комсомольські збори й виключати Можару з комсомолу. А покражею нехай займається міліція. Скликати збори – і тепер ціла проблема. Хоч і виросла наша організація чисельно, і поменшало «мертвих душ», зате повернулись зі строкової служби чимало хлопців. І, здається, куди активніших, ніж сільські. До

слова сказати, цієї осені із сорока допризовників нашого села призвали тільки двадцятьох. Тож і непризвані поповнили комсомолію села.

Причин, щоб не призвати, у комісії не бракувало. Записали й мене не придатним для призову в мирний час і придатним у воєнний, тільки «нестройовим». Я двічі ходив до військкомату, аби зробили перекомісію, але марно. Однак духовні рани трохи причахли, бо якраз тієї осені мене обрали комсоргом. Але чи достойним я ним бути, коли комсомолець моєї організації краде посівний матеріал?

Оголошення про збори почепили, але сходилися на них поволі. Я не міг пояснити поведінки комсомольців, спостерігаючи їх погану явку. Така пасивність до зборів, очевидно, передалась у спадок. Та мене найбільше дратувало те, що на комсомольські збори не прийшов наш незмінний сільський парторг Федір Степанович, котрий так наполягав на їх скликанні.

Нарешті зібралася понад половина комсомолії, і збори, хоч мляво, але таки розпочалися. Проте охочих виступати не було. Я не знаходив собі місця. І не тому, що хотів покарати родича. У дитинстві ми не ворогували, то внутрішнього спротиву Шурковому поступку, окрім чисто комсомольського, у мене не було. Я про це говорив навіть у райкомі, де «оправдовував» Шурка, заявивши, що виключати його з комсомолу не маємо наміру, бо занадто молодий, аби серйозно усвідомлювати такий вчинок. Скоріше, на це його штовхнули жартома, а він сприйняв серйозно. На що у райкомі тільки знизнули плечима, мовляв, робіть, як знаєте, вам видніше. Не скажу, щоб я порадів такому райкомівському висновку, але від душі відлягло. А збори зібрав тільки для того, щоб посоромити та запобігти подібним випадкам. Десь у душі я знав, що таке «залякування» Можари сприймуть як серйозний намір до виключення і що, очевидно, від нас з мамою вони відвернуться, бо й до цього вважали нас надто чесними. Одним словом, на відміну

від нас із мамою, вони ніколи не були прихильниками влади, потайки уникаючи очевидних суперечок.

Уже кілька хвилин стоїть дивовижна тиша, хоч зал мав би клекотіти, принаймні я на таке сподівався. Хвилин п'ять ледве чутно перешіптувались і нарешті взявся виступати недавно демобілізований «Коришка», найпринциповіший патріот, як його називали позаочі.

– Даремно ви нападаєте на хлопця, – приголомшливо для мене заявив він. – Ну спокусив хтось молодого їздового. Ну то й що?! Тим більше, що муку питльовану він висипав у став біля нової греблі. Я сам там був і бачив, як білою мукою потрушено біля води. Був уже вітер, і, мабуть, муку змило водою, то тільки понад краєм решткі її понатрушувано.

Ці слова для мене – як грім серед ясного неба. І будоражить не те, що він не критикує. Паралізують його слова. Для мене очевидно, що з Коришкою хтось «попрацював». Тепер мене вже не цікавить Шурків учинок. Мене допікає таке брехливе ставлення до цієї події. То що ж це виходить? Якщо так оббріхують справдішність, то куди ж іде наш комсомол? І що тоді говорити про рядових колгоспників?

Виступило ще декілька комсомольців, але вони також ходили по межі щойно виплодженої брехні. Чому на збори на прийшло колгоспне начальство? Може, це якраз і є правда нашого буття. Може, я даремно стараюсь, закликаючи до нового життя? Може, іншого немає й не може бути? Та ні-і-і. Воно таки буде, оте інакше. Не даремно ж кажуть мама, що Господні справи не відразу сприймалися людьми, бо хіба б жила легенда про Ісуса, котрий всякими дивами спочатку полонив людей. Та релігійні легенди – це одне, а правда, з котрою я зіткнувся, – інше! Крім усього, я був пригнічений якимось невидимим спротивом. Виходить, що на людях можна чинити так, а тихцем – інакше. Виходить, що людина живе одним боком для громади, а другим – для себе?

Потапчук

Антон Потапчук уже не молодий, бо й старший за мою маму. До цього він жив аж десь у кінці Бухаловщини. Там у нього залишилась законна дружина із сином Гришею, котрий, видно, й прогнав батька з дому, бо той частенько навідувався до недалекої сусідки Ганьки, що жила в хатинці в кінці вулички з малолітньою донькою.

З виду Антон не схожий на ловеласа. Бо й сивина на висках, і вік уже не молодий. Ще й забувається часто. Є в нього й старший син. Живе десь у Ленінграді. З розмов – ніби завідує складом пиломатеріалів. У нас Качка (це в нього прізвисько таке) – частий гість, бо в старої каліки Надежди навіть радіоточки в хаті немає, хоч село вже радіофіковане років, може, з п'ять. Прийде під вечір, коли я ще не йду до клубу, закине праве «вухо» своєї старої вушанки поверх денця й слухає радіо.

– Чому не проведете собі? – питаю. – Це ж не так і дорого. Поставте могорич, то й дроту знайдуть, і крючків для ізоляторів.

– А на таку мать мені цей брехунець?

– То чого ж слухаєте?

– А тобі хіба неоднаково? Він же в тебе постійно шкабарчить без толку. Бо ти раніше, казала мати, тільки «Театр перед мікрофоном»» любив. А тепер у клубі щодня до півночі пропадаєш. Може, у кіно ходиш, а, мо', з комсомольцями «комунізм будуєте» по ночах там, – так із сарказмом оцінює мою роботу Антон.

Щоправда, розмова ця була, може, кілька років тому. Тепер ми з мамою звикли, що Антон сяде на лавці під овалом нашого покаліченого дзеркала й слухає. Під настрій балакаємо про що-небудь сільське. А немає ніяких чуток, то на свої долі скаржимось. Чи на хворі зуби, чи на печінку, або ще щось таке. У більшості – про колишнє, котре старим ніяк не забувається. А ще скаржи-

мося, бо біди в кожного завжди більше, ніж радощів. Чи то вона застряє в пам'яті міцніше? Частенько зимою й дядько Якуб заглянуть, чи й Данило Олійник. Що їх до мене тягне – не знаю. Та я радий, що люди не цураються.

– Ось ти хоч сердься, а хоч – ні, але скажу, що дурний ти зі своїм комсомолом, як той корок з бутельки. Я хоча й не вмію писать, або читать, але розумніший за тебе.

– А це ж по чому, дядьку, міряєте? – трохи зі зневагою питаю Качку.

– Ну, посуди сам. Я колись за непу піду в клуню до куркуля молотить. Помахаю ціпом (а зимою день не такий, як літом), то увечері Пень мені півпуда пашні відсипле. А вмолотне вродило, то, мо', й цілий пуд. А твоя мати цілісінький день на току млинкує чи віялку крутить, додому ледь тепла приходить, а восени дадуть по кілу чи півтора на трудодень – та й уся платня. Навіть за німців, як змусять просо чи щось інше жать – то кожен десятий сніп твій. Так само й ти в Данила. Качаєш той мед день при дні літом. А вечором і до молока ні у що коржа вмочить. Хіба вкрадеш стакан – то тільки й твого. Але навряд. Ти ж комсомолець, то стидно красти. Отак і перебиваєтесь з матір'ю на хлібі та воді. Добре хоч цього тепер вдосталь.

Ну що я можу сказати цій «репаній» старості? Мовчу, бо ніби й правду каже чоловік, а сприймати її не по душі. Бо проти ідей партійних. Переводжу балачку на щось сьогоденне, аби сказане ним не ятрило душу. А сказана «правда» чомусь ніскілечки не топталась по нашому «справедливому» світові, хоч Каччин мені й не до душі.

Безрога

Чи може людина жити без клопотів? Мабуть, ні. Та й клопоти в кожного свої. Одно турбується стильним одягом, інше – куском хліба, третє – що заміж не за того

вийшла чи женився не на тій. Очевидно, що тих клопотів стільки, скільки й людей з їхніми хотіннями.

Але є деякі повір'я, які вклинилися в мозок селянина чи не навічно. Можливо, ті господарські негаразди з «дурного» розуму? Але селяни в них вірять, і декотрі навіть схильні уповати. Мама мої майбуть тільки-но вживаються в таке «чаклунство». Воно ж як кажуть у селян? Коли ти придбав порося, і воно без хвороб чи ще якихось негараздів таки доросло до «шпички» – значить твій домовик любить свиней. І ти сміливо держиш їх у своєму господарстві. З цього виходить, що всяк без остраху тримає тих тварин, котрі ведуться в його господарстві. Я ж закінчив сім класів радянської школи й ні в які бабські забобони не вірю. Але іноді придивишся до господарства у своєму обійсті – і сумнів бере: а, може, той домовик таки існує і ми його чимось прогнівили?

А збурив нас випадок з коровою. Ви ж знаєте, як багато років мама по копієчці відкладали, щоб нарешті я міг напитися вдосталь молока та черпати ложкою до коржа вершка з гладишки. Для когось це дрібниці. Але не для нашої сім'ї. І гадаєте, ми довго пили молоко від нашої Циганки? Про деякі невдачі я вже казав. Усього не розповіси, бо й нецікаво комусь. Але воно наше – чи то горе, чи радість, а переживаємо саме ми. Близько двох років тримали ми Циганку, але зрештою мусили продати якомусь фариннику за півтори тисячі на м'ясо. Цебто тисячу втратили. І це при наших нестатках. Купували ж колись за дві з половиною. Отаке везіння. Років зо два знову збирали на корову. Коли вторгували то за те, то за се тисячу, котру втратили, то купили вже червонясту, з гарненькими ріжками корівку. Вона й не б'є нікого, і видом веселенька. Молока, правда, більше ніж чотири літри не надоювали навіть після отелу. Та, як кажуть, які гроші – таке й молоко. Декотрі по відру за день надоюють.

Виганяючи якось ранком корову в череду, я примітив на її оці ніби якусь подряпину. Оскільки та ранка

не гоїлася, наступного тижня повів її на Саман до ветфельдшера. Той розколотив марганцівки в спринцівці, промив і наказав привести й завтра. Через днів три таких промивань дав нарешті мені розпорядження промивати щоденно тричі на день уже самому, бо до Самана далеко.

Згодом око затягнуло якимсь нездоровим м'ясом, а ще через якийсь час за вухом, навпроти цього ока, почала рости ґуля.

Не буду дратувати читача подробицями, але на пашу ми її вже не виганяли. Годували всякими бур'янами, що їх нашукували на городі та деінде, а вона стояла на прив'язі. Та якось до хати зайшов Данило Олійник.

– А що це у вас у хліві смердить, що аж у сінях чути.

– Оце ж таке лихо напало. Викликали місцевих вітінарів, то взяли гроші й могорич, розрізали за вухом, а тепер там таке робиться, що страхіття.

Якраз на розмову нагодився й дядько Якуб, котрий хоч і був завом тепер, але мене провідував частенько.

– Знаїш шо… Після війни я трохи головував у Лисовці, і був у мене приятель – ветлікар. Тепер він у Ходоркові клеймує для продажу свіжину всяку щонеділі. Їдь велосипедом до нього, скажи, що від мене й розкажи про ваше горе. Там, здається, є миловарня. Якби видав тобі папірець, що м'ясо не придатне для продажу, то здали б миловарам. Гроші вже не вернуться, але якась копійка буде. Бо постоїть отак ще місяць-другий, то закопаєте під лісом на конячому цвинтарі.

Наступного дня, а це була п'ятниця, я помлинкував у Ходорків. А коли повертався додому через Бухаловщину, то заїхав до Опанаса, сільського колія, щоб прийшов у суботу, бо є робота.

…Так зарання, як сьогодні, ми ще ніколи не їздили на ярмарок. Бо й базарювання мало бути особливим. Приїхали, коли ще й на світ не зазоріло. Зайшов у хату до ветеринара, перекинулися кількома словами й пішли до воза. Він щось довго розглядався, перекинув

за ріг голову, відкинув рядно з туші. «Жирна, – каже. – Можуть не взять миловари. Вони дохлятину беруть охочіше». Сказав ці слова та й пішов до хати. А я жду біля волів під ворітьми. Уже й інші підводи стали під'їздити. Обурююсь, що так зарання приїхали з мамою. Вони мовчать, пригнічені горем. Я мну в кишені п'ятдесят карбованців і розумію, що ветеринар хоче хабара. Бо й не клеймує, і папірця ніякого не дає. Ходить туди-сюди, від кожної підводи до хати, а там ніби щось пише й виходить з печаткою для м'яса та шльопає нею по кожному шматку. А я стою. То в жар мене кидає, то тремтіти починаю. Уже з десяток підвід відпустив на торгівлю. Як іде до хати за чимось, то я все мацаю свої п'ятдесят карбованців і прикидаю: досить йому цих чи мало? Більше в мене й немає. Та якби ж хоч ці насмілився ткнути йому в кишеню. Але я тільки чув про таке, а сам же «ідейний». Та як не хоче давати папірця, то нехай би клеймував на продаж. Уже десятки возів бачили ту нещасну голову. То, звісно, чутка піде по базару, щоб не купували в хлопця з Липок.

Сонце вже давно піднялося над горизонтом, а справа наша не рухається. Нарешті й останній віз покотив на базар. Виходить мій ветеринар проклятий з книжкою якоюсь і зачитує мені, що не ушкоджене м'ясо раком, можна споживати. А я й не знав, що в нашої корови рак. То чого ж ти всьому ярмарку «показував» це м'ясо, але аж тепер берешся штампувати? Щоб тебе чорти заштампували. Протримав дві години, а тепер їдь – продавай. Та народ уже скупився, кому треба було. Це ж не якесь місто ненаситне. Тут же всього в міру і все на виду.

Шість соток таки вторгували. Чи собакам хто купував, чи був зайнятий і не чув тих чуток, котрі, напевно, пішли по базару. І кого тепер лаяти? Скоріше самих себе, бо ж ми везли не для торгівлі, а для мила…

Так і приїхали додому, та за тиждень і згодували м'ясо «неграмотному» кабанчикові. Тепер нам молока й не чекати. Не щастить нам з коровами.

Осінь

Ніби подаровані якимись чародійними силами канікули, відгомоніли мої вісімнадцятилітні деньки. Хоча в колгоспника ціле літо – «жнивування». Бо то весняна метушня тішить світловими деньками, що все веселішають та довшають, то кусючі спекотні жнива. Але тепер уже погідлива й багата осінь. Головне – найспокійніша для пасічника.

Вперше за тих вісімнадцять років, котрі закінчуються в моєму житті незабаром, себто шістнадцятого листопада тисяча дев'ятсот п'ятдесят сьомого року, я вволю виспався. Бо дитинство, котре припало на воєнні та повоєнні роки, було заповнене постійною зміною місць проживання та ранковими пробудженнями. Мама, ідучи кудись, носили світанками та пізніми неспокійними вечорами мене, сонного на копках, з котрих я хилився в боки, хоч і не падав, бо був прив'язаний кінцями маминої хустки попідруки. А в шкільні роки зазвичай так набігаєшся за день, що дуже важко вранці підводити невиспану голову.

Зате цього літа я не тільки виспався, а й багато чого навчився в дядька Данила. І коли він ішов кудись із пасіки, то я, якщо не було нагальної роботи, відсипався під широкою стріхою ще й наперед. Може, сонливість напала від того, що жалили бджілки, від отрути їхньої, котра понижує тиск, і я даремно кляну дитинство. Але вперше цього літа я не запрягаю коней, які на стоянках завжди скидають із себе чи обротьки, чи нашийники, або й шлеї, заплутуючись у віжках, а мене це завжди дратувало. Та й з волами бувала морока, бо норовлять десь попастись крізь тин у городі, ненажерливі. Зате теперішні вулики (поки й не мої, бо тільки закінчую писати щомісячні контрольні, котрі задають на пасічницьких курсах) нікуди не тікають і не випрягаються, от тільки їхні мешканці болюче жалять. Та коли до них не «сікаєшся», вони спокійненько собі літають за прибутком.

Але сьогодні все згадане мене не зачіпає, бо щойно вмившись у ночвах літньою водицею, зігрітою за день на сонці, витираюсь полотняним дряпучим рушником та, поглядаючи на дах, милуюсь своєю роботою. Цілий день ушивав латку на хаті. Я роблю це щороку. Та й не тільки я. Усі підшивають ненадійні місця на дахах. Солом'яна покрівля вічно не стоїть, то всяк щоосені сіє в городі соток десять жита, щоб потім з кулів нав'язати снопиків та найняти когось, аби підшив продірявлені тхорами та котами чи підтрухлі місця на покрівлях. Таке воно, наше селянське життя. Вшивати я навчився в старого Форика. Мені молотити жито куди важче, ніж день ушивати. Там ти гепаєш ціпом – і ніякої насолоди. А тут помолодшав дах на пару квадратних метрів – то й тішишся задерикуватим колоссям, яке ще не вляглося.

Але досить милуватися. Сьогодні увечері випровадини Василя в армію. Мені ще два роки, то й заздрю йому, бо й світу побачить, і чогось навчиться. Це ж не війна. Правда, матері шкода. Брати в нього є, тільки по батькові. Та вони деінде. То в материнському обійсті – один Василь. Одягаю чисту теніску, бо сорочка геть продірявилась та й невипрана. Хоча у тенісці й не личить вечором. Але вибору немає. Не змерзну, звісно. Тільки не до лиця убір. Та скільки там того світла з керосинових лямп? Ніхто й уваги не зверне.

Заходжу в хату як свій. Останнім часом ми дуже здружились. Він уже не «батьків синок», а такий же колгоспник, як і я, то ніби зрівнялись. Та й пора «цяцьок», котрими він завжди чванився, також минула. Отож до вчорашнього дня підвозив товч та гонив вечорами коні в кираті, на якому сікли свиням січку. А завтра – вважай – воїн Радянської армії.

Людей у хаті вже повнісінько. Задуха – що й не про-

дихнеш. Надворі ж іще майже літо. Та й у печі топилося чи не весь день. Бо чимось же повинні заїдати ту малясівку, дух котрої вже просмердів хату, бо, видно, недавно розливали у півлітровки. Від печі пахне чимось упрілим і смачненьким. А ще он пиріжки та коржики допікаються посеред череня, мабуть, Василеві на завтра в дорогу.

Люди всі свої, переважно молоді хлопці та дівчата. Зі старших тільки Іван Гриневичів, Павло Стахів (Василів старший брат по батькові, котрий не мирить із мачухою) та хрещена – колишня підмінна вчителька перших класів, єдина Бджілчина донька. Якщо не брати до уваги тих, хто порається біля печі та накриває столи – то це й усі дорослі. А що їм плутатися серед молоденьких? Сусіди поприходять завтра, щоб випити, як уже випровадять солдата, а в Марцені ще залишиться випивка й закуска.

Мені вже ніби й сісти ніде. Хата хоч і нова, не та в зруб, черепахувата, у котрій двері самовільно відчинялись – так, що й німця колись налякали, але й у цій не розгуляєшся. Тепер всякі свята та урочистості вчаться проводити на дворі під брезентом. Тільки у Стаховій сім'ї все, як і колись. Та я настільки свій, що можу й десь біля кухарок на столику поблизу мисника присісти. На таких і хатні не звертають уваги, бо свої, тож не образяться за неналежні почесті. Проте Василь просить потіснитись, хоч на лавках та ослінчиках уже й так багато наліпилось.

Розпочинає вечоринку Василів дядько Іван, давши команду налити в стакани. Чарки ще не дуже в моді, оскільки їх люди досі не накупували після війни, то вони лише в «культурніших» гостей. Сам дядько Іван бере заповнений по поясок малясовим самогоном стакан й урочисто виголошує обов'язкову заздравицю радянській владі, бо без цього не можливе жодне офіційне зібрання в селі. Спочатку вип'ємо за владу, а тоді вже…

Люди цокаються тим, у що кому налито, і ніби п'ють. Сам дядько Іван відвертається від столу й теж пробує залити цей огидний напій у своє нутро. Однак видно, що йому вже й добрішого чогось забагато, бо пропився давно. Він, правда, вважає себе достойним у Липках, бо з якогось гордого роду, але й відмовитись від такого не в його силах. Хоч Гаєвський – знаменитість Корнинської лікарні – попереджав, що кожна випивка може бути для нього останньою.

Рід Гриневичів, очевидно, не від сьогодні чимось знаменитий. Тітка Марценя також із цього роду й теж іще не позбулася пихи, котра часом проявляється. Але прибита смертю Стаха, доброго господаря, потроху відвикає від колишньої «слави», про яку нинішнє покоління вже не знає.

Чи то від Марценіних хитрощів, чи від обмежених можливостей (бо поки нагонювала на випровадини горілки, бурячки в городі були ще не дуже), чи від щирості Кушнірика, сусіда й кума, який, щоб підсобити Марцені, привіз із Корнинського цукрозаводу бідон малясу, але самогонка вийшла така противнюча, що сьогодні більшість молоді її тільки пригублювала і навіть пропитий до кісток Іван Гриневич не міг ту малясівку повноцінно вживати.

Коли трохи таки захмеліли, Павло взяв широкий таріль і, поклавши на нього десятку, оголосив про грошову підтримку майбутньому солдатові, котру дехто називав «копійка на дорогу». Ще більше поклала хрещена, проказавши якісь слова. Таріль пішов по руках повздовж столів. Люди мовчки клали, хто скільки міг або скільки не шкода. Після подарунка на дорогу молодь знову веселилась і співала: «Ти только жді». Аж поки Шкуренко не рипнув гармошкою, і всі навалом повискакували на двір. Не можу сказати, хто з них краще грав – він чи Па-Павел, котрий десь пропав безвісти на Донбасі, але обидва вони – гармоністи від Бога, хоч ніхто, мабуть, не закінчував ніяких музичних училищ.

– Ти чого це прийшов так зарання? – озвались мама, щойно я рипнув дверима, котрі тихо ніколи й не закривались.

– А що мені там робити? Я свою повагу покажу тітці Марцені, як він служитиме.

– Хіба я про це? Гарно ж грає Петро. Майбуть, і танцюють?

– Я танцями не тішусь. Та досі й не вмію. І не хочеться чогось веселитись. Не жениться ж він. На службу йде!

Вечір поезії

Якщо в когось в господарстві є всяка інструментина – це хвалений господар. Але я ще молодий господарник, то й бігаю цілий ранок по сусідах та родичах, аби позичити в когось ніж для нарізання торфин. У Ригора Мошківського був колись старовинний ножик для горизонтального нарізання. Та мав той пристрій і свої недоліки. Ним можна було добувати торф тільки в безводному кар'єрі. Тепер же всюди до води менше ніж метр.

Нинішній прилад трохи подібний на перегнутий повздовж заступ, котрий має дві «щоки» ніби. Коли вганяєш його в торф'яний пласт, то він відрізає тільки два боки, та в глибину – сантиметрів тридцять. Можна й глибше чи мілше. Кому як під силу. І коштує такий ніж у колгоспних ковалів десять карбованців. Бо роблять його потайки від начальства, та й метал колгоспний. Комусь ціна по кишені, а для нас з мамою – це півлітра олії в Городінського. Так що вибирай – чи цілий тиждень смажити картоплю, а чи їсти вечором лише нарізану цибулю, здобрену сіллю. А коли закриєш очі перед сном, то в них щось нестерпно пече. Гадаю – це вичворки отієї з'їденої пісної цибулі. Якщо ж не позичатиму ножа в перші три вихідні червня, аби запастися

торфом, то зимової ночі в хаті може й вода замерзнути в коцюбнику на табуретці. Заготовляти треба тільки в згаданий час, бо в липні вже жнива, і голова колгоспу відірве твою голову, якщо сам чи хтось з начальства піймає тебе на торфовищі. А пізніше нарізаний торф не висохне до осені. Отож – вибирай.

Ще коли з вечора хтось схаменеться – то можна в когось позичити. Але я завжди відкладаю на потім, то й дражню собак спозаранку, випитуючи, у кого є незайнятий інструмент.

Сьогодні йдемо на Ірпінь утрьох. Мій сусід Вася вже майже рік служить у Германії, а я обіцяв допомагати його матері. На зиму для двох хат треба не менше ніж шість тисяч торфин. Я за день нарізаю, а вони відносять на сухіше місце та складають у «кринички» не більше двох тисяч. Мій колишній товариш, «друг» котів Гришка Пархомчик, каже, що чотири тисячі викидає з кар'єру, коли хтось його найме. Тягучий він. А я – «спринтер». Тому мало не вмліваю до вечора на спекотному сонці, по щиколотки в холодній воді. А воно й на першому штиху вогкувато.

Ви гадаєте, як тільки прийшов, то вже й ріж. Буває, мало не до обіду нипаємо, аби натрапити між колишніх кар'єрів (бо тут були промислові розробки) хоч кількаметровий нечепаний поріг торфовища. Поріг, бо суцільні пласти – то колишнє. Крім того, ще зранку треба збігати до кринички, котра далеченько побіля Ірпеня. Бо в кар'єрах вода не для пиття. А за спекотний день випиваємо чи не відро того напівлугового «тепла». Бо й у криничці вода недобра. Благо для мене, що в тітки Марцені корова доїться, бо в нас корови не ведуться, то й не знаю, чи колись ще купимо.

Нарешті сонце спускається до горизонту. Я шукаю собі кар'єр з не дуже обсунутими боками, аби потім вискочити звідти, знов не замастившись після того, як змиєш із тіла нашарований за день піт. Бо хоч під ногами й вода була весь час, але в кар'єрі вітерець і не дих-

не, зате сонце смажить, як прокляте. Сполоснувшись у теплуватій луговій воді, вилізаю з водойми такий посвіжілий, що хоч знову берися за ніж. Проте я знаю, що ці сили зниціють ще до лісу, куди з півкілометра. А додому – майже шість.

Та годі про роботу! Я ще ж не зізнався, що кожного разу, змахуючи з лиця піт, думав про чергову річницю загибелі в київських німецьких катівнях нашого липецького поета Миколи Іполитовича Шпака. Він, зі слів дядька Якова, був його приятелем. Хоч жив не на Шляхті, та це тільки через двобічні городи. Від хати до хати, може, метрів триста. Дуже багато Лисовський не розповідав, бо знав більше про юнацькі роки Миколи, котрий потім засів у столиці, і дорослими вони, мабуть, зустрічалися тільки тоді, коли той приїздив до батьків.

Старого високуватого Іполита знав і я. У селі його, здається, недооцінювали, бо для людей робив мало добра. Хіба не для земляків Іполит, який був старатливим садівником, наказав копати навколо саду глибочезний та широчезний рів? А це на кожну хату по чотири метри безоплатного «поту». Нам він не зробив ніякого зла, якщо забути про чотири метри глею, що його по неділях та святах, а ще досвітками й вечорами викидали мама залиплою лопатою з ровища. Але розказували вони й про те, як у перший повоєнний рік, коли Іполит у радгоспі, то завдав їй безборонно на плечі чималенький клумак дрібних перебірок картоплі, аби посадила в себе хоч таку. Уродила вона тоді, казали мама, що вистачило майже на всю зиму перед голодним роком.

Ледве доплівшись до хати, почали вирішувати, кому сходити до Надеждиної криниці, бо вранішня вода у відрі степліла, а нам обом кортіло холодненької, без лугового настою. Пішов, звісно, я, бо хоч і натомився, і ще маю поспішати до клубу, де виступатимуть приїжджі поети та письменники, але ж мене не привалювала колись стеля в хаті, і я не кульгаю після такого тяжкого дня, як мама. Та що казати: для селянина торф і молотьба – найтяжча робота.

У клубі вже застояна задуха. Та й народ притомлений. Тим більше, що половина його стоїть позад двобічних довгих дубових лав, щільно нашпилених молоддю та й старішими людьми.

На сцені стоїть довгастий стіл із зеленим покривалом, за яким сидять старий Іполит Шпак, Андрій Якович, Петро Семенович, парторг Степан Федорович та кілька чужих людей. Може, поети й з районної газети хтось. З трибуни, котра збоку сцени, але не затуляє столу президії, читають вірш, присвячений поетові: «Кажуть, був він білочубим». Потім ще щось там відбувається, але я вже не дивлюсь на сцену. Біля високого вікна, залитого золотом призахідного сонця, – три молоді дівчини, видно, торішні випускниці нашої десятилітки. Поряд кілька хлопців, серед яких упізнаю свого колишнього однокласника Колю Люша та сина Василя Івановича в новенькому сірому костюмі. Обводжу всіх поглядом, котрий несподівано зупиняється на стрункій чорнявій дівчині, мабуть, трішки вищій за мене. Навіть не розгледівши добре рис обличчя, перехопив її погляд, спрямований прямо мені у вічі. Я ще зроду ні з ким так не зустрічався очима. Наші погляди були такими глибокими й щирими, що ніхто з нас, здається, і не думав про засоромленість. Я не відчував ніяковості, хоч дивився прямо в її великі красиві очі, котрі так само залюблено дивилися в мої. Ще ніхто й ніколи так щиро не дивився на мене. В якусь мить наші погляди таки розійшлися, ніби шукаючи чиєїсь допомоги. В цю мить я глянув на Колю, котрий наче й не цікавився мною, хоч колись на перервах залюбки давав списувати домашні завдання з української мови. Але це було дуже коротку мить, бо наступної ми з незнайомкою знову забули про все на світі, перетнувшись поглядами. Мабуть, ми обох відчували якесь несподіване щастя й мислили в ті миті лише про нього.

Так було, може, з хвилину, а може, лише кілька секунд. Бо чи ж здатний я, котрий ніколи не знав, що таке

щастя, знайти його в цій любій дівчині, котру не міг навіть описати, наскільки вона прекрасна? І чи може встояти ця красуня перед безліччю людських створінь, які, напевно, теж прагнуть пестити ці неймовірно гарні очі? Для мене вона була найвродливішою, найщирішою. У ці короткі миті ми з нею були єдиним цілим.

Проте через якусь хвильку дівчина почала повільно й сором'язливо опускати очі додолу, та й мені зрадила небачена сміливість, яку відчував щойно перед цим божественним образом, хоч я ніколи ні в що не вірив, хіба в щасливе майбуття людства. Тепер відвів погляд і я, бо не мав нахабства нав'язуватись оцій невинній дівчині, котра, очевидно, знала міру дівочої довірливості.

Мене вже геть не цікавило те, що робилося на сцені, проте я продовжував стояти, де стояв. Якби не був приголомшений тим, що сталося між мною та цією красунею, то міг би спокійно підійти до приятельського гурточка, серед якого був мій колишній товариш та однокласник. Але тепер мене стримував ще й сором, що я вже не пара Люшові. У ті хвилини я не знав, що через багато років на котрихось проводах на Липецькому цвинтарі зустрінуся з Колею, уже підполковником танкових військ…

Геть зовсім звечоріло, і люди почали потроху розходитися зі святкових роковин. А я, після такої пригоди, утратив інтерес навіть до поетів, хоч цілий день обдумував та тішився в уяві зустріччю, під час якої мені пощастить прочитати щось зі своїх віршів та, можливо, почути й схвальний відгук.

Пішла уже й людина, яка щойно стала мені найдорожчою. Пішла не сама, а з двома чи трьома подругами та сином Василя Івановича, котрий, з усього видно, не належав до простих сільських хлопців, як оце я…

РозпЗка

Такої неспокійної ночі в мене ще не було. І не через ломоту в усьому тілі. Бо наступного дня після заготівлі торфу ходиш як побитий. Проте до завтра ще треба

перебути цю незвичайну ніч, у снах якої то мордуєшся чимось кошмарним, то ніжишся щасливим відчуттям. Зараз тобі ввижається ВОНА – йде від Ірпеня до лісу, звідки тобі добре видно це примарне щастя. Примарне, бо тільки-но наблизившись до тебе, метрів за кілька, котрі розділяли вас учора ввечері в клубі, це видіння раптом зникає без будь-якого сліду, і ти знову бачиш лише зелене плесо лугу, по якому десь там, під недалекими Соболівськими піщаними горбаками, тече невидима від лісу річка Ірпінь.

У наступному сні ти копаєш торф. І вже на глибині четвертого штика. Якщо глибше – може залити кар'єр. І тебе підганяє утаємничений приплив води, через який ти вже бачиш лише кілька сантиметрів верхнього пласта, поспіхом, із чваканням витягаючи з води навпомацки кожну наступну торфину. До задньої стіни тобі ще більше як півметра, і ти спішиш, бо на цих глибинах найкращий торф, котрого глибше ти все одно не вкопаєш, хоч і понизиш воду, швиденько й навпомацки, викопавши кільки торфин. Але все одно п'ятий штик – не для тебе. Ти докопуєш залишки четвертого штика, але боїшся, щоб тебе не накрило водяним потоком, що може утворитися тріщиною протилежної стіни, котра кожної секунди може лягти тобі під ноги чи й привалити тебе на весь зріст. Бо вона, як і решта стін, не є суцільним торф'яним пластом. Це лише пороги, що залишилися від колишньої розробки. Такий ризик є в кожному кар'єрі.

Цей сон вимотує останні твої сили. Тепер ти не пам'ятаєш нічого про ту дівчину. Ти викопуєш торфина за торфиною, але тебе страхає он та тріщина, котра почалася від самого верху, а тепер вона вже десь на половині і її краї розсуваються щораз загрозливіше, бо на них тисне вода старого кар'єра…

Цього разу перед твоїми очима валочок суші, очевидно, старої дороги від Ірпеня до лісу, котрий був межею колишньої Попової сіножаті. На тому валочку

знову твоя радість, але тепер ти вже сумніваєшся, що ви зустрінетесь. Бо йде вона не назустріч тобі, а прямує до широкої лісової дороги. Та раптом картина сну, ніби кадри кінофільму, змінюється і дороге тобі створіння зникає, а натомість ти бачиш силосні ями, біля яких стоять вимощені сіном вози, а косарі, повстромлявши коси біля заднього в'язка, збираються тобі чимось допомогти, бо ти блідий як стіна, і болить тобі в плечах…

Нарешті мама будять тебе до сніданку. Ти з превеликим полегшенням ніби струшуєш із себе нічні кошмари, але вчорашня втома дається взнаки, бо тобі все непосильно важке. Та найважчими є оті спогади й почуття до дівчини зі снів, котра то з'являлась, то розчинялась у повітрі, викликаючи нестримне розчарування й обпікаючи твою безсилу душу неможливістю спілкування, бо ти не знаєш, ні хто вона, ні де живе. А ще гризе серце думка, чи може така краса бути до цього часу ніким не зайнята.

Їсти не хочеться. Та й узагалі нічого не хочеться, думаю лише, як найшвидше осідлати свій велосипед та поїхати в Криве. Бо дівчина має бути саме звідти. То ж чи не побачу її на якомусь городі із сапою в руках?

Але ж на городах нікого майже й немає. А це тому, що вже нестерпно припікає сонце, тож люди, очевидно, поховались десь в обійстях в очікуванні вечірньої прохолоди. Та чи й прийде вона після отакого спекотного дня?

Їду вдруге і, мимоволі обмахуючи з чола піт, роздивляюсь обабіч хат, хлівів та клуньок. Зрештою, зневіривши, вирішую, що вона, мабуть, поїхала чи у Фастів, чи й у Київ, куди їздять і наші дівчата, котрим удалося якось отримати паспорт і в яких є родичі в Київській області, де можна прописатись. Таких приймають на роботу без особливих клопотань.

Розпитаю у хлопців, чи не знають, у кого є така гарна дочка. Найімовірніше, про неї мусить знати мій товариш по бджільницьких курсах – кмітливий та добро-

зичливий Юрко. Проте доведеться чекати вечора. Бо хтозна, де зараз може бути цей хлопець. А де живе, я ще теж точно не знаю, оскільки не так давно потоваришували. Однак вирішую розпитуватись саме в нього, бо й не розпатякає зайвого, оскільки кривинець, то в Липках рідко буває, і допоможе щиро, якщо це йому під силу. Отже, доведеться чекати аж до самого вечора, доки молодь почне сходитися на танці чи в кіно.

Я ще міг би розпитатись у Колі Люша. Але він навчається в Києві, у військовому училищі й у селі в батька, одноногого шевця й кравця Антона, буває нечасто.

Отак, промотавшись до обіду, нічого й не з'ясував. Тільки ще більше розтривожив серце й став відчувати вчорашню втому. Доведеться по обіді йти на пасіку, може, там удасться трішки подрімати.

Не шукай лиха

Не шукай, як кажуть, лиха – воно тебе само знайде. Хоча так казати, може, і гріх. Але що б ви сказали, опинившись у моєму становищі? Весь минулий день ятрив я свою душу марними сподіваннями таки віднайти сліди тієї, чий погляд полонив мене позавчора в клубі так, що й досі бачу її очі, які ніби дорікають за мою величезну нестійкість. І не перед якоюсь загрозою, а перед своїм майбутнім щастям, якого ще й не було в моєму житті. А як тільки воно поманило мене відвертим, довірливим поглядом отих прегарних очей, я навіть не спробував щось учинити, аби не згас той промінчик щастя, на яке нарешті розщедрилася моя скупа доля. Я його поставив на лезо гострої бритви, котра може розділити нас у цьому примхливому просторі, по-справжньому ще й не з'єднавши.

Змарнований сподіваннями день знову закінчився тривожним сном виснаженої людини. Сьогодні я в не-

рішучості, якої не відчував зроду. Бо ніколи не опускав рук так, як оце зараз. Уже була, мабуть, десята ранку, та я й не помічав часу за своїми затуманеними думками: що його робити і як його чинити. Виручив, якщо можна це назвати виручкою, Юрко Кривинський, на якого десь у глибині душі я таки покладав надію, знаючи його надмірний прагматизм. Правду кажучи, йому я довіряв навіть більше, як собі. Чи й справді він був розумніший за мене? Хоча я й не вважав себе дурнем, та що стосується якихось рішень, то він завжди був у них упевнений. Інколи це навіть трохи мене страшило. Однак Юрко завжди мав рацію.

Ось і тепер, вислухавши мої розповіді про те, що діялося зі мною останніми днями, він почухав за вухом і сказав, що, напевно, це була Галя Сташенко, донедавна кореспондентка нашої районки, куди її взяли відразу після десятого класу. Але тепер дівчина вчиться на курсах, а після них працюватиме на якійсь банківській посаді.

«Так що тобі, хлопче, доведеться про все те позавчорашнє забутись. Ти не злись, але посуди сам: що спільного може бути між майбутньою банкіркою й колгоспним пасічником? Та хоч би взять і теперішнє. Галя в місті, може, студентка якогось інституту, а ти в Липках день при дні на своїй пасіці. Ну яким вузлом вас зв'язувати? Любов поки що в тебе, а вона, може, чхала на таких, як ти. Та й вища вона за тебе, а, може, й гарніша».

Ці слова зачіпають мене за живе. Я ж не знаю, що це лише моє усвідомлення про власні достоїнства. А люди, може, цього й не можуть в мені розгледіти. Коли так, то на що надіятися хлопцеві, котрому «воєнкоми» наміряли на приписній комісії тільки 164 сантиметри росту. А Галя – височенька дівчина. Правда, наш Янко Гиндик зі своєю Наталкою, котра приймає в молочарні від людей молоко в державу, також не сумірні. Вони як вічний приклад невдалого сімейства. Признатись – і в мене подібне вибивало землю з-під ніг. Бо це ж вічне, нехай

і мовчазне, нарікання. Хоч ми й не стоятимемо, взявшись попідруки, аби хтось мав оцінювати, дивлячись зі сторони. Однак мені здавалося, що оте наше єднання поглядів повинно б прогонити всякі негарні думки. Та почувши стороннє судження, починаю сумніватись.

Прощаючись, я навіть не спитав, а чого ж приходив товариш. Нічого не сказав і Юрко, пообіцявши лише дістати Галину адресу, аби я зміг їй написати.

Не буду брехати, але, попри гірку бесіду з Юрком, у пам'яті все одно зринав той довгий обнадійливий дівочий погляд, який не знаю чи й погасне колись…

Ревізіяя

Коротка осіння днина згасає геть непомітно. Бо в цю пору, коли небо натягує на себе суцільне попелясте покривало з переплетених між собою хмар, вечір не надто відрізняється від сіренького дня, хоч іще то там, то сям вчувається господарська метушня. Проте ті денні клопоти закінчуються в Липках не для всіх однаково. І це через те, що тлустенька, не позбавлена жіночих принад, колгоспна комірниця Ганя задумала лягти на кілька днів у лікарню, але не в Корнинську, а в ту, що поза очима липецьких, – у Київську. Для чого й намовила голову колгоспу Петра Никодимовича зорганізувати чоловіків колгоспного активу, аби допомогли в проведенні обов'язкової осінньої ревізії в коморі. А це означало, що і вдень і вночі мають переважувати та переміряти залишки колгоспної продукції, аби встигнути до того часу, коли їй потрібно буде їхати на операцію. Удень це робить бригадне жіноцтво, а з вечора до півночі – чоловічий колгоспний актив. Це всі бригадири, завферми та заступники й іще дужі конторські.

Не мені, хлопцеві, котрий не скуштував ще жіночих принад, пояснювати, чому заміжня Ганя зуміла підмо-

вити Петра Никодимовича на таке дійство. Бо завжди ревізію проводили цілу зиму, а після неї, якщо знаходилась у колгоспі зайвина, то її нараховували на зароблені трудодні в додаток до серпневого авансу. Отже, якщо в літній аванс люди не опинялись у «переборі», то доплату отримували наприкінці зими. Так воно велося, відколи ми з мамою в колгоспі.

Цього вечора я, колгоспний комсорг, слухняно виконуючи розпорядження голови, носив з усіма з однієї купи на іншу «центнерки» з вівсом, регулярно повідомляючи про кожну з них комірниці, котра занотовувала оголошені відомості. Час від часу, коли мокріли від поту чуби, ми гуртом сідали на перекур. Цей нічим ніби не відрізнявся від інших. Так само коптів на цвяшку ліхтар із великим скляним ковпаком, так само ми порозсідалися, кому де зручніше. Хтось сидів на вівсі, ще не висипаному з «центнерки», хтось із молодших, розлігся на купі вівса (хоч так недовго й до простуди, бо тіло розпарене, а овес холодний). У коморі, колишньому питлі пана Підгорського, не передбачено ніяких пічок. Пашні не холодно й не жарко. Вона тільки «знає», коли потрібно проростати. І то – якщо потрапить у сиру земельку. Щоправда, цього разу мій троюрідний дядько Петька ні з того ні з сього накинув мені на плечі куфайку, бо працювали в піджаках. А в перервах – сиділи не зодягаючись, а лише напинаючись наопашки. Чому він це зробив, не звернув уваги. Турбується родич, подумалось.

Проте наступного разу мене вже ніхто не напнув. Хоча стало холодно, але в напівтемряві я не міг розшукати своєї одежини. Не було видно й дядька Петьки, котрого я й досі любив. Бо це був перший справжній чоловік, котрий стільки часу квартирував у нас. Щоправда, він дещо почужішав після комсомольських зборів, на яких я ставив питання про крадіжку посівного матеріалу, що, утім, і не дивно – йшлося ж про його сина Шуру.

Зробивши з півдесятка таких перепочинків, стали нарешті збиратись додому, але я, як і всі останні рази, не знаходив своєї куфайки. А надворі похолодало, може, й морозець бере. Градусників у селі немає ні в кого, то або по радіо дізнаємось про температуру, або по своєму сприйняттю визначаємо та по рипінню снігу, коли вже справжня зима. Мені здається, що рипить він десь після п'яти морозу. Та зараз ще й снігу немає, але додому без куфайки вирушати боюся, бо це ж близько двох кілометрів. Хоч і не полем. У селі затишок. Але все одно ризиковано. Обнишпоривши при слабкому світлі всі закутки, таки вдягаю куфайку, що її запропонувала комірниця, бо їй до дому якась сотня метрів. Завтра вдень маю намір взяти довгий дротяний щуп та поштрикати повсюдно. Мабуть, таки присипали десь у купі вівса. Але зараз ніч, то не до шукання.

Наступного ранку я вже був біля комори. Комірниця дала ключі тож узявся ретельно штрикати, але так і не знайшов своєї одежини. Виручив завгосп Лебідь, що крутився з іншого боку питля, де мололи на товч всякі посліди. Він недавно одружився з якоюсь молодицею з Кіловки. У нього, кажуть, була чимала сім'я. Але доки він воював, у сорок другому її розстріляли під питлем із сім'ями комуністів та активістів. Тепер він тут завжди буває при нагоді, щоб зайвий раз навідатися за питель, де місце страчених. А це неподалік підвалу з вівсом. Тож почувши про такий казус, він наказав комірниці, аби видала мені новеньку куфайку, в якій я й пішов додому.

– Боюся, аби до цього не був причетним твій любимий дядечко, – з недобрим притиском озвались мама.

– Та що ви таке говорите?! – обурився я.

– Хоч вір, а хоч не вір, але кофайка ніг не має. А з тих людей, котрих ти назвав, своєму братику я найменше довіряю. Вони всі, ці Можари, не люблять нас за чесність, бо самі злодії. Хіба не стояв колись старий Сапрон, його батько, зі снопом на голові у Великодній день під дзвонами церковними за те, що вкрав у попа на

полі копу жита?!

– Так то ж Сапрон. Він сам про себе, як зимував у нас, багато чого нарозказував. Але ж то коли було. Та й дядько Петька – не Сапрон.

– Ось побачиш, що на моє вийде. Нехай-но весною висіють овес, а кофайки не буде. Тоді й повіриш матері.

Бджоляр – початківець

Нарешті крига рушила. Старший пасічник Данило Лукич сьогодні «порадував» мене тим, що, розпаливши, як завжди, на широчезній призьбі свій новіший димар, тицьнув мені колишній. Потім, покульгавши в зимівник, виніс стару обстріпану та побляклу, бо давно ніким не використовувалась, лицьову сітку. Це тепер можна вважати моїм, бо й робиться все для того, аби я відчував себе не денним сторожем, а справжнім пасічником.

Насправді він і своєю новішою лицевою сіткою користується тільки тоді, коли вибирає з гнізда у «рійницю» медові рамки, котрі спочатку сам заносить у зимівник, обхопивши фанерний ящик рукою та притиснувши його до свого не скаліченого правого крижа. Цим він дає мені зрозуміти, що робочий бджолярський день розпочався. Я в зимівнику ставлю кожну рамку, у якій не менше ніж два, а в деяких і більше ніж три кілограми меду, на дерев'яну підставку над широкою полив'яною мискою й обрізаю вощину, що її дехто називає забрусом. Ним вони замуровують мед на зиму. Відчуваю зблизька духмяний запах і тепло рамок, у яких нектар став медом, але той не встиг схолонути, хоч як настирливо не махали на льотках крильцями бджоли, вентилюючи вулик. Повагом вставляю їх після обрізки по чотири в гнізда медогонки й починаю з прискоренням крутити її ручку. Покрутивши з півсотні разів, розвертаю гнізда

з рамками й відкачую мед з іншого боку. Потім виношу спорожнілі, але вологі від краплин меду рамки для «просушки» бджолами до вулика, над котрим чаклує нагинці, вкотре оглядаючи бджолине гніздо, Данило. Отак було торік. Тепер такого не буде. Не було ціле літо медозбору. Власне, зараз у нас інше на думці, бо запланували зібрати мені пасіку. Отой крайній ряд вуликів, що за стіною старих вишень, дядько Данило віддає мені. Віддає отак, як вони стоять, не втручаючись у їхні гнізда, щоб не сказав хтось, що залишки передано. Данило Лукич жадненький, але справедливий. У ряду вуликів аж дванадцять.

Але ж у колгоспі три пасіки. Бо в п'ятдесятих колгоспи хоч і об'єднали, але пасік не зачіпали. То й стоять, де стояли. Може, це тому, що біля вуликів не всяк зможе чи насмілиться. Нешанобливого чи розпусного чоловіка й до смерті можуть зажалити. Треба ж, щоб і мед носили, і віск та прополіс робили. А «випросити» все це у бджіл не всяк мастак. Принаймні, у нас так думають. Тому й уклін цим людям достойний.

У старому «Прогресі», бо тепер усі «прогресівці», пасічникує Іван Гаєвський. Це по паспорту так. А в народі він Тарган. Це тільки у вічі Янко. Чоловік чутливий дуже. Як застане нас із Данилом над відкритим вуликом без лицьових сіток та рукавиць, то йойкає:

– І як ви їх терпите? Вона ж як ужалить – то аж серце терпне.

– Через те, – каже Олійник, жартуючи, – вони в тебе й меду менше приносять.

– Це в тебе найбільший в області медозбір, за що й лісапет та на костюм заробив в обласного начальства. А все тому, що до лісу, до медоносів – рукою подать.

– А в тебе ярів повно. А по ярах – трава медоносна, – відказує незлісно Олійник.

Від Янка треба перевезти два десятки вуликів, бо пасіка майже серед села. А від Кавші з Бухаловщини беру кожен четвертий вулик в ряду. Кавша – це також кличка,

бо прізвища й не згадаю одразу. Знаю, що теж Іван, і що жінка його до війни торгувала в ларку бухаловському, то все, що війна там застала, їм перепало. Тепер Кавша – єдиний чоловік у селі, що має мотоцикл К-750. У нього, як і в першого Івана беремо двадцять сімей. Отже, як позвозимо вулики до нас у сад, то буде п'ятдесят два. Та мені й байдуже, бо робота ця не до душі, хоч бджіл я не боюся. Торік у Данила з кожного вулика було по тридцять сім кілограмів товарного меду, а цього року, мабуть, і не будемо скачувать, бо валового, може, по кілограмів дванадцять буде. На зиму цукор давай. На принесеному не перезимують. Так що цього року й для себе не вкачаємо.

Оце сідаємо вибраковувати рамки. Так що цього літа й не поласую вдосталь. Та все одно молока коли-не-коли Марценя внесе.

Однак знову чомусь пригадується минуле, наймедоносніше літо. І рійниця на вісім рамок, яка має два призначення. У ній не тільки переносимо рамки. У цей пристрій струшуємо рій з гілок або, якщо він сів на ствол, скеровуємо у рійницю димом. Коли рій всідається – накриваємо його якоюсь мішковиною, щоб не затхнувся, і заносимо в хату. В саму хату не ставимо, бо там вікна, хоч і затемнені. Заносимо його в колишню комору. Там і не жарко, і не холодно. З роєм жарти погані. Відразу висипати бджіл у вулик – можуть злетіти, якщо його «розвідниці» загодя десь знайшли ліпше гніздо. Та воно й краще, як посидять трохи в рійниці й зголодніють. Тоді їм стає «ріднішим» упорядкований рамками вулик, у котрий їх струшують, а більш знатні пасічники впускають через льоток, зіперши та нього якийсь щит. А втім – Бог його знає, що вони думають, ті бджоли? Вони ж, кажуть історики, давніші, ніж люди. То чи можемо знати про всі їхні забаганки? А розказати нам словесно вони нічого не можуть.

Безоплатна робота

Уже другий рік, як я в комсомолі. І немає й місяця, аби не «підкидалась» якась позапланова робота. Я ніби не ледащо, і всяку нову «довіру» сприймаю за честь. Бо не кожному таку довіру виявляють, коли на якихось чергових зборах звучить твоє прізвище. І в тебе інші відчуття, не такі, як колись у школі – ніби електричним струмом уразить, бо треба йти до дошки, а ти не знаєш уроку. Я вже ніби й звик, але ж тільки-но якась громадська «вакансія», то безапеляційно звучить, не знаю, за що й про що, моє прізвище. Признатись, я цьому й радий, але совісно, бо не впевнений, чи впораюсь. Ось скоро тисяча дев'ятсот шістдесятий рік, і в мене тепер аж чотирнадцять громадських доручень. По комсомольській лінії їх аж три. Бо окрім секретаря місцевої організації, я ще й нештатний член бюро райкому комсомолу та член пленуму. Не обійшло увагою й районне спортивне товариство «Колгоспник», нештатним членом комітету якого є. Та й з «Прапором колгоспника» не розминутись, коли примлинкуєш своїм великом у Попільню, а тут чекають твоїх дописів.

Скажімо, одна справа – бути агітатором на ВРХ, чи десь у тракторній бригаді, або заступником в «Народній дружині», а інша – коли тобі навісять якісь марки чи лотереї, котрі треба розпродати. Це тобі не збір комсомольських внесків. Звісно, і там не без проблем, бо хоч кожного комсомольця й зустріну десь раз на місяць, але ж я не ношу із собою на роботу чи хоч би й у клуб відомість про сплату комсомольських внесків, вона дома в шухляді, оскільки в клубі мені не знайшлося куточка, як, скажімо, партсекретареві. Та й комсомольці не носять щодня в кишенях комсомольських квитків, щоб я міг узяти п'ятдесят копійок та проставити відмітку про сплату...

Добре, що віднедавна вийшов закон про помісячну виплату якихось там карбованців на трудодні. То я оце

поштовхаюсь в конторі біля каси, де бухгалтер видає ті гроші, та й несу їх у районний банк на рахунок для сплати комсомольських внесків. Коли хтось з райкому перевірить, то й з комсомолу можуть вигнати, як у котрійсь області, де комсомольське начальство привласнювало внески, про що говорили й на пленумі райкому.

Хтось розумніший то хоч би про себе подбав. А я стовп вербовий необтесаний. Якось заходжу до відповідального секретаря Петра Остаповича, а він і каже : «Добре, Корнію, що зайшли…» Приводить мене в районну книгарню, що через дорогу від редакції. «Ось купіть, будь ласка, "Тлумачний словник" Даля, задешево». Це для мене – як пригорщ знань у дурнувату башку. Петро Остапович, мабуть, знає, як я мучуся від незнання всяких слів. А я хоч би зиркнув у котрийсь із чотирьох товстих томів, які чомусь уцінили, і за всі чотири потрібно заплатити чотири рублі. Просто я ще не доріс, щоб знати його «ціну». Натомість якось зимою заходжу до Ониськи Йосипівни в сільську бібліотеку, що тут же в клубі, і прошу якусь розумну книжку. А вона мені – перший том «Капіталу» Карла Маркса. Щоправда, сторінок з двісті я таки прочитав. І до речі – ніби з насолодою, бо, вважай, «багатшим» став… Тільки це ж не та наука, котрої бракує мені чи не щодня.

Після книгарні заходжу ще в райком, де нагадують про вічні «мертві душі» та про те, що наступного тижня засідатиме бюро райкому, то щоб приїздив з хлопцями, котрих уже підготував для вступу в комсомол перед армією. Залишається тільки банк, куди треба перерахувати членські внески.

Якщо по секрету, хоч які тут таємниці, то я вже кілька разів просив інструктора райкому Анатолія Петровича, котрий є моїм «хрещеним батьком» у комсомолі, аби мене переобрали. Та він має свій неспростовний аргумент: «Збереш комсомольські збори з першого разу – переоберемо».

На пасіку сьогодні не встигну. Та й що там робити

цього літа? Хіба щоб трохи пожалили напівголодні бджоли. Бо при такому нікудишньому медозборі вони злючі, як собаки, котрим щойно плеснули в посудину якусь краплю їжі, а ти хочеш забрати. Стоять тепер вулики в яру за цегельнею. Вивезли в яр із надією, що тут щось та й принесуть. Але в такий рік де не постав, а толку мало. Коли гарний медозбір, то лицевих сіток ніколи й не одягаємо. А тепер ховаємо під дашком першого ж вулика з краю. Бо доки дійдеш до куреня без сітки – загризуть.

Миротворець

Зима майже завжди приходить несподівано. Нам, пасічникам, байдуже, бо вулики вже в зимівнику. Чи перезимують і як перезимують, покаже весна, бо стоять вони в зимівнику один проз одного. То ні прослухати зимою, ні підгодувати, чи щось поправити, якщо буде гаряче їм чи холодно, ми не зможемо через тісноту. Нам ніби й пишуть якийсь трудодень-другий за зимівлю щомісяця, але мені платня завжди чомусь байдужа. Після такого страшного й голодного дитинства ми здебільшого повиростали щиросердними та щирими, а ще, може, надміру ощадливими.

Я, як завжди зимою, не сиджу дома й не бігаю на свиноферму, бо мама вже кілька років ланкова польової бригади, а я виріс із того віку, аби бути напохваті. Як і торішньої зими – коли сховаємо в зимівник бджіл, я беру ґаблі або совкову лопату та йду до комори, де паркуються колгоспні грузовики, з надією, що до котроїсь машини не прийдуть вантажники… Але віднедавна голова колгоспу Петро Никодимович (до слова – вже чи не сьомий на моїй пам'яті) спровадив мене в один із шести корівників, аби робив коровам запарку із жому та солом'яної січки, а потім, як розм'якне

в жомові солома, викидав її з ями, щоб доярки перед доїнням корзинами розносили цю їжу коровам у жолоби. Тільки це ще не все. Віднедавна розтеленим додатково згодовували ще мішанку чи клевер, що його привозили зі скирт прямо з поля й закидали на горище корівника, аби доярки не розтягли домашнім коровам чи котрась безсовісна не підкинула зайвий навильник своїй групі, сподіваючись видоїти якийсь додатковий літр чи два молока. Весь удій з-під кожної корови носять до маштарки, де біля бідонів з мірницею сидить дівчина-рахівник, можливо, котрась із торішніх випускниць-десятикласниць, з наближених до зава людей, і записує кожен удій, виливаючи його з мірниці в бідон. Накидати в яму січки та жому, а потім викидати все це – лише частина моєї роботи, бо це все вдень. Найнеприємніше – це коли встаєш десь о четвертій ранку з постелі, хоч і солом'яної, дряпучої, та йдеш кілометра з півтора до ферми в абсолютній темряві, аби скинути з горища той корм і рівномірно розкласти на купки навпроти кожної групи корів, щоб між доярками не розгорілася сварка.

Зробивши все згадане, ще трохи й сонним ранком прямую додому снідати. А потім знову чимчикую на ферму робити запарку.

Але сьогодні я так і не встиг завантажити січкою та жомом яму, бо прибіг якийсь хлопчина й сказав, що мене чекають на Свинячій кривді, у Чепурницької. Це неподалік колгоспної комори. Заходжу до гарно натопленої хати. На широкому столі немає тільки «пташиного молока». Вітаюсь, трохи сконфужений, бо й у цій хаті вперше, та й за столом сидить Петро Никодимович. Зиркнувши на мене, ще з порога пропонує сідати за стіл, одночасно наливаючи з півлітровки по «марусин поясок» три гранчаки бурячихи.(Із хліба в нас навряд чи хто й уміє гонити).

– Сідай, комсорг, гостем будеш.

Звісно, я вітаюсь, але за стіл не поспішаю, посилаючись на те, що недавно снідав.

– Це, чого ми тебе покликали, – поспішно встряє господиня, помітивши мою нерішучість. – Мені треба відлучиться на якийсь тиждень чи два до Києва в лікарню, то хочу, щоб ти похазяйнував у коморі.

– А чому не ваш Їван? – запитую відразу.

– Саме його й близько не підпускай! Особливо до кладовки. А робота там проста. Ні звітів, ні чогось подібного не треба. Просто на ось тобі ключі, і щодня приходь вранці до комори. Прийде чи приїде хтось з ордером конторським – відпусти, що виписали, а всі ордери чи всякі інші документи тільки складуй. Приїду – сама дам цим папірцям раду. А ще кожного разу переписуй людей, котрих присилатимуть бригадири: чи перевіювати й переміряти щось, чи плотніки прийдуть засіки латать, або що інше робить. Ти тільки записуй усе, а потім віддаси мені. А більше, здається, нічого й не треба. Ти ж чув, мабуть, що в Гані, моєї заступниці, мати померла, то їй буде не до комори. Та ти й сам дивись, коли там щось комусь треба.

Мені дивні комірничині слова. Бо навіть я не довірив би десятки тонн усякого багатства двадцятилітній людині, котра навіть не скуштувала солдатської муштри. Тим більше – не сват і не брат я їй. А втім – не святі горшки ліплять.

На ферму я ще, звісно, піду зараз, але тільки для того, щоб мене більше не чекали, бо відтепер я більш потрібний у селі. Трохи й незвично від такої довіри, але людям видніше. Доручили – то честі не проміняю, хоч спокус у коморі – куди не глянь.

Запрошення

Сьогодні тридцять перше грудня. Прийшовши з ферми трохи пізніше, ніж звичайно, був приємно здивований маминою новиною. Не без ноток урочистого хвилю-

вання, вона якось гордовито повідомила, що від дирекції школи мені принесли запрошення на шкільну новорічну ялинку. Звісно, для мене це неочікувано. Бо ти вже чогось вартий, коли школа, у якій ти, закоренілий трієчник, не був уже відтоді, як отримав посвідчення про закінчення семи класів, запрошує на новорічне свято.

Не дивно, що, живучи байдужим повсякденням, ти глибоко схвильований, хоча відразу й стаєш перед проблемами, одна з яких прямо на «порозі», бо не пізніше як учора завгосп Лебідь повідомив про правлінське рішення: ти з іншими активістами призначений додатковим «вартовим», тобто маєш чергувати на фермі.

Додаткову варту на всіх державних підприємствах заведено ще від початку радянської влади, яка вочевидь убезпечувала свої господарства від можливих нападок розігнаних хазяїнів, котрі цю владу не любили. Для нашого села додаткова варта, яка нібито має убезпечити від «куркульських» злодіянь, давно вже зайва. Які тепер куркулі, коли вже й війна минула, і давно знищені не тільки вони, а й перевиховані їхні діти? А ті, що залишилися, тепер із захопленням читають «Як гартувалася сталь» Островського.

Отож я вирішив: як ітиму на варту, таки заскочу на якусь годинку й на новорічне святкування. Воно тепер мені й не цікаве, бо довкола буде чужа молодь. Але все-таки я прийду до школи не як постійний прогульник-трієчник, а вже як достойний представник комсомолу села. Є в мене й інша причина відвідати це свято. Та про це потім. Друге питання крутилося в голові: а що ж зодягнути, коли в мене тільки й одягу, що на мені. А треба б прийти в більш святковому. Бо, очевидно, там будуть не лише діти колгоспників. А ще ж будуть із чужих сіл. Бо в старших класах вчаться і з Кривого, і з Соболівки. Та й зодягаються тепер всі краще, ніж ми, босоногі, вимучені голодом та холодом, а часто й пригнічені нестатками та сирітством.

Торік школу закінчили навіть колишні мої одно-

класники, то спілкування навряд чи вийде. Ще якби зі школи та й додому. А мені ж доведеться йти прямо на ферму, бо туди по дорозі. Хоч морозу цієї зими й немає, зате суцільна чвакотня під ногами хлюпотить та липне до підошов. І хоч-не-хоч, але без ватних штанів іти в зимову ніч не з руки та й безглуздо. Бо на ногах не вистоїш до ранку, доведеться й прилягти десь у корівнику на купку соломи. Та й мій вихідний суконний бобрик (бо на роботі куфайка) також «надивився» на усяке за своїх п'ять, а може, і більше років.

Вечора я чекав із нетерпінням й хвилюванням. Бо ж нам, сільським безбатченкам, стежечки не завжди стелились килимком. Хоч ми такі ж уразливі, як і ті, що росли з батьками. Може, навіть вразливіші. Бо образливе навіть те, що тебе в якихось неповсякденних ситуаціях помічають останнім. Але то було дитинство, і нехай душа забуває про ті нерідко принизливі для тебе зневаги, котрі оминали батьківських синків.

У школі вже провели світло (бо вчаться у дві зміни), тож біля ялинки має бути видно, як удень. Перед ґанком, витерши об дерев'яну драбинку свої «резиняшки», заходжу в знайомий до болю шкільний коридор, котрий запам'ятав ще з першого навчального дня. Тоді надто радісний та збуджений, я галасливо гасав під час першої перерви цим коридором між школярів, і був впійманий за вухо міцною директорською рукою. Він запитав, чий я, і, наказавши не бігати й не галасувати, відпустив. Особисто я тоді не відчував свого бешкетництва, ще й через те, що надворі мрячив уже осінній дощик. Того дня я ще не усвідомлював, що перетнув межу: і перших радісних днів, і обтяжливих та гнітючих, котрі очікували мене опісля.

Тепер переді мною минулі дні промиготіли, як обірвана кінострічка. І доки кіномеханік склеює її, ти в нетерплячому очікуванні. На мою радість, неподалік від дверей я побачив піонервожату, повненьку, веселу й лагідну Лесю Олександрівну, і фізрука, колишнього ма-

йора Мадзибуру. Наприкінці кожної зими Мадзибура відстрілював галок, що вовтузилися на гребені даху в коминках, облаштовуючи там гнізда, котрі затикали димоходи. І прибиральниці, проклинаючи все на світі, все ж таки вхитрялися розпалювати в коридорі грубки навпроти кожного класу, хоч вони й тепліли в повну силу тільки для другої зміни.

Проходимо в кінець коридору, до вішалки, котру очевидно напередодні витягнули для такої оказії з якогось класу. Стягнувши з плечей важкуватий суконний бобрик, доганяю свій супровід, і ми заходимо в «зал» до прикрашеної ялинки, що трішки не дістає стелі своєю червоною зіркою. Біля ялинки хтось розповідає вірш. Колом стоять школярі й вчителі. Здебільшого це вже не ті вчителі, котрі проводили перші уроки в цій школі. Теперішні вчительки самі не набагато старші за учнів.

Починаю розуміти, що я тут «весільний генерал». Але не тільки я чужий їм, бо й для мене вони просто молоді люди, з якими у нас мало спільного. На якусь хвилинку пробую уявити гарно вбрану милу дівчину з великими розумними очима, котра того пам'ятного вечора так щиро дивилася на мене. Це і є та третя причина, котра спокушала душу. Якби ж мене запросили минулого року…

Розлетілись, як пір'я на вітрі, мої уявлення про щось хороше. Звісно, цей вечір зі шкільним колективом – це гарно й пишно. Але вони не можуть пройнятись моїми переживаннями, а я не можу розділити їхню юнацьку радість. Час йти на ферму, де я свій.

Проходжу востаннє порожнім коридором. Заглядаю в класи, у яких учився. Там нічна темінь, бо надворі ще немає електрики, котра б проникала крізь великі шибки. З цікавістю дивлюся на повичовгувані між одвірками пороги, а поряд з оцими виямками ще глибші, в самих настилах підлоги. Здогадуюсь: вони поглиблювалися роками. Треба перестеляти підлогу. Але це буде, мабуть, нескоро.

Нам чомусь нічого не говорили ні на уроках, ні на якихось урочистостях про історію нашої школи. Не задумувались і ми, так само не цікавились історією цієї криниці поряд з перелазом. Біля неї ми штовхались щоосені, налускавшись перед тим соняшникового насіння, після якого сушило в роті.

Зі шкільного подвір'я, перелізши через перелаз у штахетному тину біля криниці, я вийшов на дорогу, точніше, на невеличку шосейну ділянку, що навпроти школи. Уже від місточка над хвіскою, котру йменували Крив'янкою, почався невеликий косогірчик, по ліву руку від якого в тридцять третьому насипали без хрестів та надписів людські могили – й окремі, і гуртові. Тепер між новими похованнями немає особливих розмежувань, бо довкола панують густецькі кущі безу, що відгороджує цвинтар від давно обсипаного рову; за ним доріжка, яка веде до Саману та колгоспних господарських будівель.

Дорога, котрою щойно йшов, тягнеться вповздовж хат аж до Несторової, а звідти, полями різних колгоспів – до Ходоркова. Там було сухіше, бо то шматочок шосе, то косогірчик, обабіч котрого природні водостічні канавки до самої Крив'янки. Ліворуч тепер свіжі могилки, а праворуч – поле. На цій повоєнній, або сказати, молодій ще, дорозі колотуші по щиколотки, бо довкруж ситний чорнозем. Думки зараз уже не про новорічний вечір, а про те, як не плюхнутись у цю масну багнюку, котра так і норовить стягнути з мене чоботи. Правда, ноги мої пообмотувані рукавами зі старої куфайки, то навряд чи здужає клята грязюка «поручкатись» із голою ногою.

Нарешті й Саман. Оминувши колгоспні майстерні та конюшню, дістаюсь ще багнистішої території, у борознах від коліс, та перемішаної товаром, котрий рано й увечері гонять до ставу на водопій, бо вода є ще не в усіх корівниках. Мій корівник в першому здвоєному рядку. Стою, відсапуючись від такої ходьби, і роздумую, як мені бути. Чи йти у свій корівник та, не турбуючи

сторожа, залізти якось через середню браму, де лежить хура соломи коровам на підстилку, й завалитися спати до четвертої години, коли вже посходяться доярки? Бо кому потрібне те чергування, у таку грязнючу пору року? Приємно лоскотнула душу думка, що навряд чи надалі доведеться вставати серед ночі та пертись аж на Саман. Уже Новий рік, а до Масниці комірниця навряд чи повернеться. А там і до весни недалеко. Та й жомівня заводська спорожніє, і мішанка згодується, то й робота оця, вигадана чи не завфермою, піде за весняним уже вітром. І потім – я ж пасічник, а не роздавач кормів. Мирилися ж якось досі. Тільки то все буде потім. А як вчинити тепер? Якщо по-колишньому, думаю, що мені час від часу треба розбуркувати сторожів. Тільки воно якось і не личить такому молодому тривожити старих людей. Та й кому це зараз треба? Чи може пройтись по корівниках? Якби здогадався ще завидна походити та відрекомендуватись, хто я й чого буду стирчати тут разом з ними. А тепер совісно серед ночі лякати людей своїм грюканням.

Отак порозмисливши, пішов до середньої брами, котру я ще звечора, здається, не замкнув добре на защіпку. Так воно і є… Загрібшись ногами трохи в солому, почав куняти. Десь, може, через півгодини почулося, ніби хтось прошкорбав по коридору в один кінець, а потім потупав назад. Спочатку вирішив, що це спросонку. Але дрімота більше чомусь не брала. Вирішив перелізти через купу соломи на середину коридору. Доки перелазив, то наполохав кілька ближчих корів, що також дрімали, а від моєї метушні прокинулись і посхвачувались.

Яке ж було моє здивування, коли у відкриту торцеву браму корівника крізь надвірний туман ринув добрячий сніпок світла з відчиненої брами навпроти. Я погукав свого сторожа, але він, очевидно, поки нікого немає, поніс додому в'язку соломи. Бо через кілька годин поприходять доярки та «вредний» зоотехнік, що вибиває ногою відра, якщо котрась ухитриться доїти молоко, не

вихлюпнувши залишків води, котрою щойно підмивала вим'я. Це щоб більше показала мірниця обліковця.

Я вийшов у нічний туман і почалапав до сусіднього корівника, з якого чувся збуджений гамір.

– А ось і комсорг, – якось злісно вигукнув колгоспний ветеринар, мабуть, також член «додаткової охорони».

– Що тут таке?! – запитав я серйозно.

– Корова задушилась, – з докором мало не вигукнула Горпина Цвіркун (після повернення з тюрми вона досі працює тут дояркою). – Не думайте, що як партєйні, то правління вам подарує. Заплатите за корівчину все чисто.

– Воно ось що трапилось, – нікого й нічого не слухаючи, пояснював приголомшений сторож цієї будівлі. – Кожен з нас, цебто сторожів, має свою схованку для рачків. А насправді лапок від списаних кремерів. Бо хто тобі тих рачків наробить на цілу ферму. То ми довмілись виривать скоблі з ясел цими лапками. Якби кожен з нас не позаботився та не роздобув оцієї струментини, то таке лихо було б щоночі й не тільки в мене. Бо воно як треба? Корів не можна прив'язувать так густо. Це ж жива істота, то й полежати хоче, чи й подрімать. Але ж і сусідкам кортить віддихнуть. А лягти всі разом не можуть. У нас якщо дві лежать, то середня між них мусить стоять. А не встояла, то перечіплюється через котрусь сусідку – і догори ногами. А та з ляку схвачується й нехотя натягує своїм тілом прив'язь. Кожен з нас це чує, біжить туди з рачком (лапою кремера), щоб висмикнуть скобель, бо прив'язь же нацуплюється так, що вдвох чи й утрьох, корови не піднімеш, щоб цепок ослабився, аби вердлик можна відстібнуть. Так ми завжди чуємо цю метушню товару, прибігаємо з рачком – і звільнена корова вже до ранку ходить, де хоче. А ранком її треба ж знов припнуть, то доярки просять Глухого Семена, котрий гній вивозить, аби забив скобля. А йому це набридає, то він віднишпорює наше знаряддя й кудись викидає чи переховує, Бог його зна. Отак воно ведеться

вже не один год. Отож перш як приступить до сторожування, ми щовечора мусим перевіряти, чи не викинув хто нашу лапку. Цього разу вийшло так, що гості в мене були з міста, то випили по чарці, а потім я провів їх на станцію. Повернувся затемна, та ще й притомлений, то й не перевірив. Корова стала душиться, а висмикнуть скобель нічим. Побіг у найближчий корівник, а Охріма не вздрів. Далі побігти старому без толку, бо за цей час тварина все одно задихнеться.

Я пригадав, що чув, як шкарбав взуванкою сторож. Але мовчу, бо буцімто це моя провина. Але хоч би Остап і вздрів мене, то в мене ж нема ніякогісінького засобу. Бо я й не знав, що тут по ночах таке твориться.

Корову, звісно, відвезуть під ліс на скотомогильник, а нам, додатковим черговим, і Остапові доведеться платити, бо за рознарядкою в колгоспі на кожну сотню гектарів орної землі повинно бути сімнадцять корів, скількись там свиней, курей і ще якоїсь живності.

Почувши від мене, що трапилося, мама зажурились, бо й собі немає за що купити корову, а тут ще й у колгосп купи. Непереливки й мені. Тільки, на відміну від своїх керівників, я засумнівався в провині всіх оцих людей, яких можна звинуватити в недогляді. Не винен і голова колгоспу. Хіба зі своєї волі він мусив дбати про певну кількість тварин на сотню гектарів ріллі?

Серед цих роздумів мене шарпонула несподівана думка, котрій не мало б бути місця в голові комсорга. І все ж це «відкриття» не давало спокою, як і той колишній докір Антона Качки про платню за непу, коли йому за день молотьби могли дати аж цілий пуд зерна. Думка ця товклася в голові й у наступні дні. Бо чому держава призначає уповноваженого в колгоспі, аби стежив за виконанням державних планів, але ніде не чув я, аби був між людей платний шукач корисних думок для нашої ж держави. Він би не планував нашому колгоспові величину поголів'я, а запланував би кількість молока. Бо хіба можуть це знати в Москві? Та при хорошому голові колгоспу правління прагнуло б не багацько корів, а багато літрів молока. А для цього треба мати корів, котрі б давали не по кілька літрів за день. Бо я читав, що в шведів була рекордсменка, з якої за рік надоїли аж двадцять дві тисячі літрів молока. Нам би таку. Якщо це не брехня. То й отакенної ферми не треба було б. А в нас Віру Стадник, яка від кожної корови зі своєї групи надоїла по дві тисячі літрів, вибрали депутатом райради. І в колгоспі вона на виду, хоч насправді не дуже й охоча до тих почестей. Надоїла, бо за порадою зоотехніка завсігди роздоювала, вичавлюючи з кожної корівки до останньої краплиночки.

Комірник

Цієї ночі майже не спалось. Мене найбільше допікала байдужість завідуючого фермою, котрий, як не крути, а найближчий до цього нічного нещастя. І чому він байдуже дивиться на те, як люди, якими він має керувати, самі вишукують вихід із цього становища?. Звісно, завфермою не побудує додатковий корівник, не зменшить коров'ячого стада, бо за це по голівці не погладять. Але чому жодного разу він не розповів про таку ситуацію на засіданні правління колгоспу, а лише покладається на кмітливість та совісність сторожів, «озброєних» частинами поламаного культиватора для того, аби рятувати від смерті ні в чому не повинних тварин? А щоб виростити навіть первістку, знадобиться близько чотирьох років.

Обурлива байдужість Осавуленка, старшого брата об'їждчика, котрий колись на осідланім коні гонив дітей до сільради за те, що збирали колоски на зачищеному від урожаю полі, аж ніяк не поєднувалася з моїм розумінням людяності.

На роботу сьогодні вийшов уже не на ферму, а до комори, щоб повідмикати замки та розставити людей по

роботах. Що було й неважко. Бо вони й самі добре знали, чого не доробили за минулі дні. Кортить відзначити, що люди ніби й підсобляють новому «комірникові», стаючи до роботи навіть без моїх спонукань.

Прийшли жінки й до ВІМа, що відсортовує зерно для майбутнього посіву. От тільки крутити його поки що нічим.

– Ти не переживай, Миколка завжди заводить свій тракторець довгенько.

– А мо', ще й затискав учора котрусь допізна, – регочуть, лускаючи соняшникове насіння, жінки.

– Можна сказати – парубчак уже. Скоро, майбуть, в армію.

Згадка про військо мене трохи «кусає», хоч я й так невеселий після вчорашнього.

Нарешті чується торохтіння трактора. Допомагаю, як належить виставити трактора, бо не раз бачив, як це робилося біля молотарки. Тут так само прогумована широченька тасьма, зі зшитими кінцями, котру потрібно накинути на шківок, що стремить трохи нижче від сидіння тракториста, та в усю його довжину, потрібно тягнути до ведучого шківа у ВІМі й нацупити на нього. Допомігши запустити сортувальний агрегат, іду видавати здерту напередодні на каменях сільського млина товч, котру вже спритно й ловко нагрібають у мішки. Потім навідуюсь до теслярів, які хитро припасовують ребра двох дощок, засунувши між них дворуку пилку. Це для нового засіка, куди зсипатимуть відсортоване зерно. А за хлопцями зі свиноферми приїхав і лісник, що ходить слідом, аби я видав три центнери вівса, виписаного в конторі для службового коня. Цей хитрить, бо й не важачи, з досвіду бачу, що набрав зайві мішки. Хоч і вівса для нього, мабуть, не передбачено. Очевидно, йому це сходило з рук. У мене не сколупить. Хоч і обіцяє хуру хмизу. За громадське я не грітимусь «його» дровами. Набурмосившись, мовчки висипає те, що надміру й сердито тиче мені свій ордер. Це значить, що по-

тикатись у ліс після цього мені зась. Але ж і за ним «грішок» є. Думає, що я забувся, як вони колись із лісничим у мій перший робочий день у бригаді змусили мене відвезти до діда, що корчував пні, пару зайвих гіллячин, відтятих від дуба. Нехай хтось не подумає, що я мщуся. Просто в селі важко «роз'їжджатись», коли зустрічаєшся на «вузенькій» доріжці. Селяни подовгу не забувають доброти, але ще довше пам'ятають несправедливість.

Може, Всевишній вирішив, що людям не завадить відпочинок, бо десь по обіді почала псуватись погода. Спочатку сніг ішов невеличкий. Та невдовзі посилився вітер і здійнялася завірюха. ВІМ довелося зупинити через сніг, котрий «заглядав» в усі шпаринки. Намітало трохи й у мішки, підчеплені до металевих «карманчиків», потрапляло й у бункер, у який жінки клумаками носили зерно з комори, а відсортоване зсипали в новий засік. Одним словом, машинерію довелося зупиняти. Першими заговорили про марність роботи жінки, а я не став суперечити, бо й справді очищене зерно могло в засіках відволожитися, а в разі потепління й попароститись.

Угледівши зупинку ВІМа, почала збиратись і решта людей. Пішли додому й теслі, яких я навіть не переписував, бо в них свій бригадир. Позамикавши довкруж колишнього питля пана Підгорського, я також сховався від негоди в невеличкій комірчині в правому кінці довгого проходу між довжелезними засіками. За зовнішньою стіною, метрів за три від неї на схилі косогорчику, – обгороджена штахетником могила розстріляних вісімнадцятого квітня сорок другого року липецьких активістів та комуністів. Скільки тут полягло і хто саме, місцева влада й досі не наважувалася чомусь озвучити. Серед полеглих не лише чоловіки, а й жінки та діти. Але більше їх погнали в райцентр. Там і постріляли в гурті з тими членами сімей, котрі насмілились принести передачу й були також арештовані.

Надвір у ці двері я не виглядаю, а нарешті – з вели-

ким полегшенням – падаю на комірничине крісло за столиком, де вона, очевидно, готує папірці для оприбуткування чи списання того, що зберігалося в цій комірчині. А були тут і ящик господарського мила, і цвяхи, і ланцюги для припону корів, і віжки та інша кінська збруя, і гора порожніх мішків, і величезна липова бочка із закристалізованим гречаним медом, до котрого дуже ласий тракторист Миколка, то час від часу просить, аби вколупнути ножем шматок. Звісно, не забороняю, бо це син тітки Фрузини, давньої нашої приятельки. Матірки наші й у радгоспі дружили, і в колгоспі працювали в одному свинарнику.

Та зараз мене нічого не зачіпає, бо дуже натер за день ноги в тіснуватих битих валянках. У селі їх мало хто має. Щоб заволодіти цим дефіцитом: треба здати в корнинську «залізну» лавку чотири кілограми вовни. За неї тобі щось там заплатять, але валянки придбаєш, коли їх привезуть, за «живі» й куди більші гроші, ніж ти одержав за вовну. Дядько Якуб, що тоді був завгоспом на місці колишнього «Сімнадцятого», «розжився» на вовну, коли йшла весняна стрижка овець. Та це мене чомусь не турбувало, бо в колгоспі завжди щось «здобувалося» внаслідок щасливого випадку. Але придбання валянок виявилось нелегкою справою. Хоч на списку в «залізній» лавці я й значився як здавач вовни, але ніяк не встигав захопити тих валянок. Доки дізнаюся, що привезли, та виберуся до райцентру, то застаю лише дитячі, бо їх ніхто й не бере. Розкіш велика. Та й навіщо така дорожнеча дітям? До школи й у кирзяках перебіжать. Чи в гумових, як я ходив. Отож, дядько Якуб свої валянки вже доношує, а я щозими лише їжджу за десяток кілометрів, аби повернутися ні з чим. У нього родич – продавець у тій лавці. А я років зо два навідувався й узяв нарешті тридцять дев'ятий розмір. Мені б сороковий, а то й сорок перший. Через те й мучуся зимою або в кирзяках, бо мати вже не на свинарні, то списані гумовики задурно тепер недоступні, або в цих

тісних валянках. Вечором, коли вже на лежанці, то ноги аж пашать! І не зрозуміло, чи то натер, чи приморозив

Але тут хтось ніби гарикає. У дверях незнайомий чоловік, однак хвилюватись нічого, бо позаду виглядає Петька Глухов.

– Я з Ходоркова. Виписав ось у конторі сім центнерів пшениці на дєтдом.

Виявляється, що тепер там не дитячий заклад, а притулок для неспроможних людей, за котрими нікому доглядати вдома. А в декого й хати немає. То оце складаються колгоспи району – хто чим може. Наші виписали зерна на хліб, а хтось ще чимось поможе. Проте я й не знаю, чи цьому постачальнику за гроші виписали, чи так. Та мене це й не цікавить. Ордер є – видай. Набирає у свої мішки, але вже забагато. У мене досвід, бо я два роки їздив кіньми, то мішків цих перевозив не одну тонну. У посівну зерно до сіялки возиш, а в жнива – до комори з поля. Так що в мішок з-під ста кілограмів цукру як набереш пшениці під зав'язку, то вага покаже вісімдесят кілограмів. Глухов заглянув за двері, але, очевидно, у кабіні його газона тепліше й затишніше, то пішов геть. Та й ростом він ще менший за мене. В помічники не годиться. А постачальник зав'язує уже десятий мішок, і лежить ще кілька порожніх.

– Чи не забагато набрали? – питаю.

Іде мовчки до мене й кладе на перила п'ятірку. Я сердито тягну набраний мішок, щоб висипати на купу. Витягує з кишені ще п'ятірку. Мовчу, мені стидно й говорити. Я пригадую, як хотів колись піддобритися до базарного ветлікаря. В душі стає ще гарячіше, але громадське – не особисте. І хоч від зайвого мішка колгосп не збіднє, але повинні ж бути якісь справедливі правила. А зараз це звичайнісінький підкуп. У нас дома майже всі незаймані мішки порвані, а он у комірчині їх ціла гора новеньких. Цукор викупили буряківниці, а мішки лежать. Візьми та й поміняй на свої пообстріпувані. Тільки як же так можна? Мені довірили, а я мінятиму

чи торгуватиму. І мовчки тягну вже другий зайвий. Заготівельник знову руку в кишеню. Але вже не так рішуче.

– Комсомолець, значить. Ну як хочеш. Більше не дам, бо немає вигоди.

Мене це ще більше бісить. Значить він вважає, що мало дає.

– Тягніть до сходів, бо буду важити до грама.

Мені стає зрозуміло, що тут пахне крадіжкою, а не харчуванням бездомних. Хоч зовні не підкопаєшся: пшениця виписана, печатка на ордері. Гість тягає мішки на площадку перед сходами, під якою вже стоїть з відкритим заднім бортом Петьчин ГАЗ-53.

Бригадир

Зима нехотя дарувала своїй наступній сестрі окремі дні, однак вечорами не забувала нагадувати наступниці про себе. Скажімо, позавчора біля ВІМа вже навіть утворилася чимала проталина з міленькою калюжкою, у якій з превеликою радістю купалися горобці, витрушуючи зі своїх крилець залишки мурзатої зими. Та наступного дня все знову замерзло. Дні минали один за одним, а в колгоспі все йшло без якихось змін. Правда, заступник голови Лебідь, тобто завгосп, був ще й затятим рибалкою, тож цілу зиму прорубував на Троянках ополонки. Я в рибальстві не розуміюсь: чи це так треба, чи робить чоловік будь-що, аби втихомирювати настирний біль від втрати сім'ї та тугу, котра й досі ятрить душу?.. Оце на днях привіз до комори повен віз карасиків. Я, оскільки жив далеко від Троянків, аж здивувався цій події. Рибу зважили на комірній вазі відрами, оприбуткували в конторі, а мені наказали продавати колгоспникам. Не за гроші, звісно. Бо де вони в них. Хоч тепер щось там і нараховують, але на відомість, з

котрої може зняти тільки фінагент для сплати за якусь там рату продподатку, або – як оце з рибою – виписати на рахунок, а конторські рахівники спишуть з тебе якогось там карбованця.

Йшли дні, а комірниця, котра вже понад тиждень як повернулась із Києва, ключів від комори в мене не забирала. Мовчав і я. Бо що мені до своєрідної довіри. Коли це її влаштовує, то нікуди поспішати й мені. До виставляння пасіки із зимівника ще ого-го-го!

Але десь на початку лютого покликали до голови колгоспу. Мене це не тривожило. Не до шкільного ж директора викликають. Тепер я самостійна людина й ніякого начальства вже не боюся. Та й нічого не учверив. Такого за мною не водиться.

– Це ось для чого я тебе викликав, – розпочав Петро Никодимович. – Хватить по закутках ушиватись. Приймай садово-городню бригаду. На сьогоднішньому засіданні й будем затверджувати.

У мене аж мороз поза спиною. Як же це так? А Федора Степановича куди? Окрім того, що «вічний» парторг, то він уже ніби приріс і до цієї бригади. В іншому місці його важко уявити. З людьми він чемний. Хлопців, котрі залучаються інколи на якісь роботи, називає на «ви», та на ім'я й по батькові. Видно навчився, коли був на війні політруком. Лише лейтенант, але вага від цього не менша. Може, й в атаки ходив. Бо хіба тримали б у госпіталі Єсентуків більше ніж рік по війні? Він і зараз, коли що, то показує свій викручений палець лівої руки. Дивіться, мовляв, інвалід війни. Що там у нього ще є для підтвердження учасника, не знаю, але й зі мною на «ви». Незручно мені переходити дорогу людині. Він же й у партію мене залучив. І рекомендацію писав. Не відаю, чи знає все це голова і чи має воно суттєве значення для його наміру. Сам голова – ходорківець. А позичений «кінь», кажуть, часто тягне воза до свого подвір'я. Я про це й на людях кажу і йому разів кілька натякав. Бо навіщо щовечора спалювать колгоспний

бензин аж до Ходоркова, а ранком – сюди? Тут працюєш – тут і живи. Про це й на щорічних звітно-виборних зборах говорять. Жартує, бо веселої вдачі. Чи й справді докорів не сприймає? Бо й випускниць ходорківських після школи насаджав у контору рахівниками. І головним механіком родича настановив. Цей, правда, не їздить туди-сюди. Але ж і магнето як слід не відрегулює в тракторі, щоб відразу заводився. Вони ж від динамо мають іскру, а не від акумулятора, як газони. Трактористи частенько з цього неука глузують. Та з нього – як з гуся вода. Не самолюбець, мабуть. Одним словом – я йому воду за комірець, а він букетик мені… Сумніваюсь трохи, чи щиро це робить.

Однак як є – так є. Сьогодні зранку й передачу майна бригадного вчинили. А що тут передавати посеред зими? Чотири пари коней з возами та кілька бочок двохсотлітрових, щоб було чим воду зі ставка возити на парники. Є й інші речі, але вони всі очевидні. Вписуй у протокол передачі – та й годі. І потім, це вже мій недолік: мені якось байдуже до всього цього. Може, сподіваюся, що ненадовго мені це передається. З'їсть мене Федір Степанович. Живе він на бригаді, а я в чорта на болоті – аж на Шляхті. Та й він колишній політрук, а я недавній трієчник із сімома класами.

Першим ділом тямуща ланкова порадила викликати скляра – мого ж таки колегу по бджолах, Янка Гаєвського, у котрого є справжній алмаз. За вісімдесят карбованців, кажуть. Це щоб розбиті шклини в парникових рамах повставляв загодя. А ще Антоська порадила, щоб агронома я виманив з радгоспу. У них він тільки живе, бо, по суті, не працює. «За Володимиром Васильовичем не пропадеш,– каже. – В чарку він заглядає, як жінки нема дома. Але ти ж у нас непитущий, то приструниш кульгавого на ногу агронома. Зате господар він, як мовиться, від Бога».

Слухаюся, що ланкова каже. Бо сам же зі штанців ледь виріс. Супротивники Антосьчині намовляють на

протилежне. Але я чомусь вірю ланковій, бо з нею мені працювати. Не стане ж вона на мене «нацьковувати» Федора Степановича, котрий, знаю його вдачу, чекатиме щоб я сам «погорів», а тоді з понтом повернеться на своє обжите кубельце.

Парники

Ще вчора погода була весняна, а десь із ночі пішов вогкуватий сніг. Уже давно розвиднилось, а він ліпить, що світу Божого не видно. Ясно, що такого дня роботи в бригаді обмаль. Тижнів з півтора тому – то хоч хуру кінського гною вивезли до парників. Зазвичай конюхи, почистивши стійла, викочують ту хуру з гноєм з конюшні на двір, де вона стоїть, доки Йосип Балюк, найстарший їздовий нашої бригади, не впрягає у цей віз коней і не цуприкує ту вивершену хуру в сад, де колгоспні парники. Щоосені перетлілу мерву вигрібали й возили на поля, а десь із лютого заповнювали величезні дубові рамини новим природним «топливом», цебто свіжим кінським гноєм. На сьогодні й це вже зроблено, бо обидві «парникові» працівниці – довготелесі Наталки, вже давненько висіяли насіння під всяку розсаду, а тепер доглядають її. І це буде доти, аж поки розсаду не висадять на колгоспному городі, а зайвину не повиписують колгоспникам. Тепер деяка вже посходила, а котра вже й височенька.

Варто сказати, що цим Наталкам колишній бригадир, Федір Степанович, писав щомісячно по сорок трудоднів. Хоч, на мою думку, це занадто. Звісно, ці жінки вже розумілися на своїй роботі, але вона не найтяжча в садово-городній бригаді; вони ж спідтишка частенько ставили якісь там свої вимоги, котрі Федір Степанович задовольняв, бо знав, чим може закінчитися «справжній» трудодень.

Я ж не люблю потурати задавакам, тож минулого

місяця зменшив на десяток трудоднів кожній і записав по тридцять. Так само, як і всім, хто виконував штатну роботу, не сподіваючись на якийсь казус.

Весна цього року примхлива. Та поки що хвилюватись нічого. Сиджу оце за столом та й виписую наряди із книги колгоспних нормативів, кожному за виконану роботу, щоб у конторі зробили з моїх подань трудодні. Коли раптово відчиняються двері й у хату ввалюється заліплений з ніг до голови снігом Володимир Васильович. Глянувши на цього засніженого чоловіка, у мене аж у душі похололо. Не через те, що він засніжений, бо надворі хурделить, а в сінях темнувато, та чи й він стоїть у кутку, щоб обтруситись. Йойкнуло серце з іншої причини. Ткачук зі своєю коротшою ногою досі до мене не приходив. Бо й живе аж у радгоспі. Та й він більше їздить велосипедом, ніж ходить. То яка ж лиха година принесла цього недужого агронома аж на Шляхту пішки такої негоди?

Обтрусившись трохи та вибачившись, що мокви в хату наніс, спокійнісінько поздоровкавсь і таки вкинув мені за пазуху жарину.

– Зодягайся, бригадире, та підем розсаду рятувать, бо може померзнуть.

– А хіба Наталки не вийшли? – питаю.

– Таки показали вони нам хвоста, бригадире. Кажуть: «Нехай сам комсомолець піднімає рами на "качки" щоранку та опускає щовечора, щоб вночі не поключилась розсада. Бо хіба варто робить за такі трудодні, котрі він написав за минулий місяць?».

– То що ж нам робити? – знітився я.

– Та ти не хвилюйся. Розсада поки ціла, але опустити на «качках» на пару зарубок таки доведеться самим. Бо можуть і справді до вечора не вийти. Я оце ранком забіг до парників, а ніде ні лялечки. І це в таку погоду. То я до тебе…

Згорнувши писанину в шухляду, я кинувся одягатись.

– Та не метушись так. Страшного там, окрім того, що жінки не вийшли на роботу, немає. Розсада цілісінька по всіх рамах. Оце тільки приспустим трохи з «качок», бо на ніч може похолодати. Ще ж половина березня допіру.

Стичка

Довготелесі Наталки «пострайкували» пару днів, та й знову щоденно ходять на роботу. Мабуть, збагнули, що їхні конозливі витівки можуть позбавити прибуткового місця, бо й працюють не більше інших, та ще й робота недалеко від дому. А «комсомолець» може виперти на щоденне поле. Тоді буде збиток не лише в роботі, а й де в чому іншому, не прилюдно будь сказано.

Оце й тепер Влас Ількович жде, доки Наталка добирає з парника чималий жмут помідорної розсади, бо капустяний кавалок вже у возі. Дружина сказала, що пора садить. Влас Ількович, він же колишній голова комнезаму – тепер підвізний пального до тракторів, які цілодобово в полі, бо посівна. А він, дужий здоровило, з бочками впорується без допомоги. Шкода тільки, що німець на фронті прострілив з автомата ногу, то тепер здоров'як з кульшею. А оскільки великого сховища для пальномастильних матеріалів немає, то їздить по кілька разів на тиждень у Корнин. Сьогодні тільки збирається туди. Але спершу треба відвезти додому розсаду.

Я, ще не зовсім самостійний бригадир, почувши всілякі несхвальні для мене балачки про розсаду, заборонив виписувати її на сторону, доки не посадимо в колгоспі. Аж тут – на тобі. Завітавши до парників, побачив Власа Ільковича з возом та згорблену Наталку біля котрогось з парників. У її лівій руці жмут помідорної розсади, а правою вона висмикує із щедро политої густенької зелені по кілька розсадин та долучає їх до вже чималого пучка в другій руці.

– Кому це ви вибираєте?

– Та он же, – каже сміливо, бо завжди вибирала для начальства та наближених – без ніякої виписки, – Влас Ількович просять.

– Я ж заборонив конторським виписувати поки що.

– Якої тобі виписки, Корнію? Відколи колгосп існує, то я завжди цей бур'ян так беру. А ти – чи виписав? І потім – ми ж з тобою ніби свої! Я й рекомендацію в партію з директором школи та парторгом тобі давав. А ти як до чужого!

– За партійну довіру я вам вдячний, Власе Ільковичу, але ж я заборонив всякі роздачі та виписки, доки не посадимо в колгоспі.

– В задницю собі тоді напхаєш цього бур'яну. Ніби я не знаю, доки ви ще там будете кублитись. Не думав я, що так оціниш моє поручительство!

– Вибачте, але партія якраз і хоче, щоб усі були рівні. А ви виставляєтесь…

– Та пішов ти…

Плюхнувшись на місце їздового, від чого віз жалібно скрипнув і перекосився вбік, ніби підставляючись господареві під сідниці, колишній голова комнезаму стьобнув коней і ті побігли.

А я, обережно покартавши жінку, бо все ж таки старша за мене більш як удвічі, пригнічений пішов до конюшні, яку тепер переведено від клубу аж на Саман, а це із «Сімнадцятого» було значно далі.

Їздові ще не роз'їхались, тож це підбадьорило, бо мав когось послати, щоб привіз до будівлі в саду хуру соломи від скирти. Проте згадавши, що всі їздові, окрім комірничиного Івана Камінчика, мають наряди ще з учорашнього дня, звернувся до Івана.

– А я не вмію накладати хуру.

– Це ж як розуміть?! – обурився я. – Та ж у нас на кутку кожен хлопець, такий як я, ще після сьомого класу навчився хури класти. І взагалі я не знаю такого чоловіка, котрий би не наклав хуру соломи. А ви ж колись ще

й уповноваженим від району в Липках були. Значить, лаяти котрогось безневинного ви вміли, а самі навіть хуру не накладете. То випрягайте та йдіть додому чи на Троянки рибалок розганяти, бо у вас «голова колгоспу в хаті сидить», то послав прогнати.

Насміхаються з недоумка, а він – хоч би що. Все сестрою колись задавався, бо була першим секретарем райкому компартії.

Ще дужче рознервувавшись, іду снідати й сідати за вибірку норм для трудоднів за вчорашній день.

Партзбори

Сьогодні четвер, отже день політзанять, котрі проводить Павло Ониськович Кривинець, учитель історії в старших класах. А ще мають відбутися партійні збори, на яких дехто хоче поставити мене «на своє місце», цебто добитись винесення мені догани за несвоєчасну сплату членських внесків. Правда, персональні справи завжди в кінці.

Варто подякувати уже не молодому директору Петру Семеновичу, що дозволив цієї зими проводити політзаняття у своєму кабінеті, а не в гамірливому ленінському куточкові в холодному клубі. В директорському кабінеті, вхід у який через учительську, і затишно, і з руки, бо не треба щоразу шукати: «Де ж там сьогодні зберуться?».

Сходяться на політзаняття не дуже дружно, попри те, що вже всі вільні від роботи, хоч смеркає й не так рано. Ті, що поприходили, обговорюють з подачі парторга сьогоденні зобов'язання в Китайській Народній Республіці щодо збільшення виплавки сталі на душу населення в якихось саморобних вагранках… Я в цьому нічого не тямлю, то тільки слухаю насмішки Федора Степановича, котрий єхидствує над численними заяв-

ками щодо спорудження міні-вагранок, у котрих вони збираються виплавити не менше п'ятнадцяти мільйонів тонн чавуну. Ще говорять про збільшення в нас худоби, про пошиття трьох пар черевиків на кожну душу населення в країні. Я тільки слухаю старших, бо сам ще «зелений» для таких серйозних державних справ. Тим більше, що всяких «ініціатив» удосталь в усіх республіканських газетах. Мені вистачає й тих, з якими чи не в кожній «Комсомольській правді» та у всесоюзній компартійній «Правді» або профспілковому «Труді» виступає на повних розворотах Микита Сергійович Хрущов, про котрого в народі чималенько анекдотів. Зокрема допитуються: «Якщо він із шахтарів, то де ж та шахта, на котрій Микита довбав вуглик?». Чимало й непристойних. Я, як молодий партієць, звісно, критично ставлюся до тих анекдотів.

Нарешті зібрались ніби всі, від чого стало тіснувато. Але як кажуть: «Тісно, зате тепло». Павло Ониськович коротко інформує про міжнародні справи, проте всі з нетерпінням чекають розгляду саме мого питання, бо з окремих натяків парторга стає зрозуміло, що мене «розбиратимуть» з усіх боків.

А я підозрюю, що мене недолюблюють декотрі «чесні», бо частенько виступаю з критикою в районці «Прапор колгоспника»

Звичайно ж, першим виступає ініціатор розгляду моєї поведінки. Думаю, що й суперечка з Власом Ільковичем дійшла до колишнього бригадира. Спочатку Федір Степанович розказує, що я вже кілька разів невчасно сплачував внески, і говорити про це зайве. «Доцільніше покарати замолоду доганою із занесенням в особову справу, щоб не довелося згодом розглядати справу про виключення». Звісно, після таких слів мене аж у жар кинуло. Але ж правди ніде діти: забуваюсь я в цій весняній метушні про ті внески. А в душі сподіваюсь, що догану таки не винесуть. Може, у протокол зборів запишуть, але до райкому не дійде. Та й не за-

твердять там ту догану, гадаю.

До другої частини моїх провин парторг заходить здалеку. Починає з допиту, навіщо я написав донос, а якщо не так грізно, то гумореску до районки про розмитий міст на Самані, котрий будівельна бригада мурувала ціле літо, витративши весь запас цементу, та не один грузовик граніту, привезеного аж із Корнинського кар'єра.

– Так хіба це я угробив усе назване?

– Не ти, але ти ще молодий, аби виносити сміття з хати!

– Не треба смітити, то й виносити буде нічого! – обороняюсь.

– Бачте! Який розумака! Писака в Липках появився! Сверблять руки, то про наш квадратно-гніздовий спосіб вирощування кукурудзи пиши.

– Пишу я про все! Тільки ви бачите одну критику. Бо чому ні слова про те, що завдяки моєму допису про швидкісний обробіток кукурудзи трактористом Маленівським районне начальство влаштовувало в Липках показовий семінар?!

– Под-у-у-у-маєш! Знайшов чим хвалиться.

– Бо таки ж правда. З усього району були люди, – кинув хтось у мій захист.

– «Сміття» дійсно не слід виносити на люди, але й лайки на сьогодні досить, – зробив висновок директор школи.

Федір Степанович хотів дорікнути мені ще й про поміст для штанги, на який я виписав у конторі скількись там дощок-сороковок, що обурило тоді не тільки парторга, а й декотрих колгоспників. Клітки свиням нема з чого зробити, а йому поміст для штанги давай. Мало того, що їздив у Львів за казенні гроші на курси інструкторів-штангістів, то тепер ще й колгоспному господарству збитки. Парторг намагався більше уповати на громадські думки. Оце вискіпав десь штангу вчитель англійської – то давай йому поміст, котрий, як болячку,

поклали в клубі біля сцени. Його, правда, приймають під стіну, коли потрібно…

– А я не просив, щоб районне спортивне товариство «Колгоспник» послало мене в Львів. Їм прийшла рознарядка. А штанги були тільки в нас та в Ківловці. От нас двох і послали: з того села важкоатлета, а з нашого – мене, мухача. Так вийшло.

Я мав суперечку з Федором Степановичем ще тоді, коли він був бригадиром. Молодь села та й школярі з учителем фізкультури Мандзибурою вимагали футбольного поля. І бажано – десь у центі села. По околицях були якісь примітивні саморобні обладнання та сітки для баскетболу чи самовільні футбольні майданчики. Але молодь це не влаштовувало. Бо й школа ж у центрі села. Найкраще місце для спортивного поля було б оте фактично не займане, за сільською радою та лавкою, котре іншим краєм доходило до «прогресівського» саду. Але Федір Балюк уперся і все. Я про цей випадок на пленумі райкому комсомолу розповів. Напевно, тоді Балюку перепало. Та я його розумію. Боїться, що діти зі стадіону – та й у колгоспний сад. Але й кращого місця не було. Бо одній частині села хочеться саме тут, а іншій – деінде.

Після всіх суперечок я відступив, бо голова колгоспу розщедрився полем, котре з одного боку прилягало до села, а лівим крилом – до заростого кущами бузку цвинтаря. Може, комусь із віруючих це не подобалось, але ніхто й не скаржився, бо між цвинтарем та відведеним полем пролягала дорога на Саман. Тож на цьому й зійшлися. Зараз там уже й футбольні ворота стоять. Місцина, правда, ямкувата, та, може, вдасться десь підрядити грейдер чи хоч би бульдозер.

У райцентрі

Сьогодні в редакції газети «Прапор колгоспника», я повинен обміняти тимчасове посвідчення на постійне. Щоправда, на минулому тижні я проґавив семінар позаштатних кореспондентів, де, можливо, дізнався б щось про їхні права та обов'язки й отримав би постійне посвідчення, бо досі користуюсь тимчасовим. Хоч постійне ніби й без потреби, оскільки й без нього мене завжди із задоволенням приймає відповідальний секретар газети, який завжди питає, що новенького я приніс цього разу. Не знаю, хто править мою безграмотну писанину, котра не дотягує й до сьомого класу, бо ви ж знаєте, як я вчився. Але теми мої стовідсотково проходять. Мій щирий опікун Петро Остапович, прізвище якого й досі не знаю, завжди зі мною люб'язний, і в захваті від нього. І чомусь нікого й не порівнюю з ним. Бо люди рідко бувають схожими. Головне – аби він з повагою до мене. Можливо, колись я й жалкуватиму, що не купив Тлумачного словника Даля, котрого він радив. Але Петро Остапович все одно до мене добре ставиться. «Вам, Корнію, – каже, – треба вчитись, бо у ваших віршах я бачу дещо таке, чого не видно в людей і з кращою, ніж ваша, освітою».

Він завжди мені радий. Це я так думаю. Бо таких людей у Липках, звісно, немає, то й не знаю, як при них себе поводити. І чи вони справді раді мені, чи вдають це з ввічливості. Досі вона мене обходила, та ввічливість, бо ні на свинарні, куди бігав після уроків безліч днів, ні коли запрягав волів чи косив кропиву, чи різав різаком клеверну скирту, або вередився снопами біля молотарки, ніби було б байдуже, якби хтось таку запопадливість проявив. Це навіть викликало б підозру в нещирості, чого я не люблю, може, найбільше. Але наочно відверта людяність там, де я живу, вигляділа б якось штучно. Хоч би й знав словесно, що людяність у спілкуванні таки існує. Та в мене життя таке, що де б я не бував, то всюди потрібніша була сила моїх м'язів, ніж вишукані манери. І що тут поробиш? Таке життя в селі, де ти товчешся частіше між всяких безмовних та без'язиких живих істот.

Так само живуть і мої товариші, котрі, може, більше

знають матюків, аніж інтелігентних слів. Тваринам, з котрими маєш справу, все одно, як ти до них звернешся. Хоч вони, мабуть, таки нас розуміють більше, як ми думаємо. Бо не складали б таких небилиць, як ото розказував геть неграмотний дядько Антон Качка. «Якогось дня, – розповідав він, – порається по господарству чоловік і чує, як горобець з горобчихою сваряться. "Мовчи", – горобець до горобчихи, – бо як тупну ногою, то й дах розвалиться!" Чоловік і реготнув з такої горобцевої погрози. "Ти чого це регочеш?" – питає вічно "хвора" дружина, що зирила з відчиненого вікна від неробства. "Та так собі!" – відказує. А суть у тім, що він розумів мову тварин, але зізнатись не можна, бо втратить цю здатність. "Ні, – вчепилась. – Не зізнаєшся – то помру". Не хоче чоловік смерті жінчиної, але й секрет видати не може. "А що треба ще, аби не вмерла?" "Лайна з-під собаки з чорною дупою". Дивно чоловікові, але ж і він знає дивину, котру кортить знати жінці.

Чимало сіл обійшов бідорака, доки знайшов, що шукав. Приніс додому. "Звари", – велить безсовісна. Зварив. "Попробуй", – наказує. Попробував. "Ну яке воно?" – питається нахабно. "Лайно як лайно". "То викинь його за вікно", – каже байдужим голосом.

А на подвір'ї табун курей з півнем. Чує задавака-півень про такі стосунки та й давай клюватися без причини: то одну курку скубне, то іншу, кажучи при цьому: "У мене їх повен двір. Якби кожну слухати – то й Півнем не бути!"».

Отак воно й в житті буває. Тільки не нам судити про всякі небилиці чи бувальщини. У мене як: чому був свідком, тому й віру йму.

Та це ж місяць закінчується. Треба, окрім інших справ, занести в банк двадцять карбованців комсомольських внесків й заскочити в райком комсомолу, попередити, що наступної середи приїду з кандидатами для вступу в комсомол. Це чи не єдина справа, котра робиться чесно й задовільно. Завдяки цій активності я навіть їздив

минулої осені в Житомир як делегат обласного пленуму. Та й у тому більше заслуг військового комісара. Це він постійно нагадує допризовникам про вступ до комсомолу. А решта задумів щодо роботи – коту під хвіст. Як не міг зібрати з першого разу комсомольські збори на початку свого секретарювання, то й досі те саме. За моїми підрахунками, у колгоспі дві третини чи й більше їздових – комсомольці, а колгоспні справи якими були досі, такими й залишаються. Та й поведінка наша досі безініціативна й байдужа. Навіть культура ніскілечки не піднялася. Ні шапок не скидають, ні за чистотою ніхто не стежить. Як курили в залі під час кіносеансів та смітили недопалками й соняховим лушпинням, так і досі роблять. А скільки воюю, щоб знімали головний убір, як заходять кудись, – та де там. І працюють не всі по-комсомольськи. Степан Перепеличка як трощив дишель, аби простояти без діла біля теслярні, допоки зроблять новий, так і тепер продовжує. Тільки-но трапиться десь стара канавка, викопана як перепона довгоносикам на колишньому буряковому полі, то вважай, «плакав» дишель у його возі, хоч якого міцного не вставляють у шліци. На коней норовистих безсовісний нарікає, якщо почне хтось приставати зі звинуваченням. Совісно мені й соромно, що не можу зрушити з місця цього важезного «воза». Хоч як стараюся, а він ні з місця. Ніби кілок у шпиці хто застромив. Уже й Макаренка перечитував, і в кіно бачу, як зі свавілля іноді надзвичайне щось виростає. Звісно, комсомольців у всьому звинувачую потайки для себе. Але справу так і не подужаю.

Дивнеявідкриттяя

Всього в житті відразу не збагнеш, бо сидить воно в тобі за сімома замками. А шукаєш, звісно, те, про що вже якось дізнаєшся.

Ось уже кілька років, мабуть, як на стіні над старим, трохи задимленим дзеркалом ні вдень ні вночі не вимикається гучний динамік казенного радіо. Воно дуже тішить після того, як не так давно годинами вовтузився над своєю детекторною саморобкою. А тут на тобі: не пикає й не микає, як ото колись, коли такаєш кінчиком мідної дротинки по саморобному свинцевому кремінцю, щоб натрапити на те місце, коли стійкіше та голосніше забалакають навушники. До динаміка вже так звикли, що часом і не дослухаємось, про що він там варнякає.

От і сьогодні, роздавши наряд їздовим, та примлинкувавши велосипедом додому, сів снідати. Корови в нас знову немає, бо ту, вже третю, котру купили в маминого рідного дядька (а для мене – діда Хранка), виявилася гарною зовні, та з напівпорожнім вим'ям. Ще й вибивала дійничку задньою ногою. І хоч вгателили цілих п'ять тисяч, бо товар дорожчає щороку, а таки мусили продати. У грошах, правда, не програли. Я без проблем відвів на ферму. Якраз тепер «затанцював» на сторінках газет та по радіо заклик Микити Хрущова: «Збуватись власних корів та господарств, аби не відволікали від колгоспної роботи». Бо ніби вже скоро «комунізм». Хоч шуму було багато, проте обіцянкам, що колишнім власникам молоко привозитимуть з колгоспної ферми, селяни не вірили, так само, як і колись: «Казав пан – кожух дам, та слово його тепле». Нам гладишку молока заносить щодня тітка Марценя, котрій я не тільки роблю всю поточну роботу в обійсті, а ще й щотижня читаю, а потім відписую листи Василеві, що вже третій рік служить у Германії, то восени, може, повернеться.

Хлюпнувши в чашку молока та взявши під рушником на лавці (бо й досі не розжились на мисник) черственького коржа, що печеться вряди-годи, бо мамі це таки сутужно, і за звичкою зачерпуючи – скільки там зачерпнеться – з миски цукру, запиваю відкушене молоком. Динамік, як завжди, ввімкнутий. Передають, що осіб із середньою освітою приймають на навчання

в Київський культосвітній технікум. Почуте (хоч, може, кажуть і не вперше), як грім серед ясного неба. Я й жувати перестав, так це зачепило. Облишивши недоїдок, поспішив до покутя, де, мабуть, уже поцвіло, бо в хаті завжди сирість через глиняну долівку та закопані в землю стовпи, моє свідоцтво про семирічну освіту. «Чого це я раніше не звертав уваги на всякі там об'яви?» – аж злюсь на себе.

Та всьому, як то кажуть, свій час. Не чув, то й не чув. А може це й перший раз передають? Хоч я й радий до нестями, але й у лякливих сумнівах, бо там же екзамени. Не довго думаючи, облишаю свою «трапезу» та підсуваюсь до покутя, де на лавці під облізлим образом Адама та Єви ще залишились потріпані підручники, котрі останній рік носились до школи якщо не під рукою – при боці, то за паском. «Так і є», – радію, що знайшов у стосику граматику для сьомих класів.

Одним словом, не доснідавши, кладу підручник під затискувач на багажнику і їду на бригаду, а точніше, до ланкової «за її словом», вирішуючи в душі, що тепер не розлучатимусь з граматикою. Ланкова докришувала над відром пекучу кропиву, а з хліва чулося монотонне «куві-і-і-куві-і-і».

Поставивши велосипед біля тину, підійшов до господині, що готувалася віднести їжу свині.

– А що, бригадире, – ніби у воду дивлячись, запитує, таки вгледівши на багажнику підручник. – Еге ж правда! Надумав чкурнути в місто?

– Чого так гадаєте?

– Ніби я не бачу, що вже з книжкою їздиш. Воно й правильно. Мало тобі семи класів… – Марусько! Ану облиш велосипед, – гукає одночасно до дочки-підлітка, котра щоразу чекає, доки поставлю десь цю принаду. Їздити, як слід не навчилася, але видно, що не відступиться, доки не осідлає цього «коня».

– Нехай вчиться. Все забуваю пригнати їй свого «старця», нехай би обчухрувала литки на ньому. Він ще

на ходу. Це я купив новий, бо той за три роки вже й надоїв, а тут якраз привезли нарешті й до нашої лавки.

– Невістка тобі росте. Ти не дивись, що не зовсім ще… Не оглядишся, як дівкою стане.

Мені ніяково, тому поспішаю кудись їхати, так і не відкривши ланковій свого задуму.

Порада

Трохи знітившись від Антосьчиних натяків, кручу педалі від ланкової знову додому доснідувати. Біля школи кілька старшокласників щось роблять.

– Заїдь-но! – гукає Карпенко.

Слухняно повертаю кермо до школи.

– Оце гукнув, аби допоміг хлопцям укласти отой здоровецький камінь у фундамент.

– Петре Семеновичу, – звертаюсь до директора школи не лякливо, як колись, а як до рівного, – та Віктор із Толіком той камінець на Місяць закинуть. Тільки скажіть.

– Хлопці таки здорові. Тоді скажи: чи не порушиться архітектура споруди, якщо ми доєднаємо приміщення РКШа до школи? Ти ж знаєш, що в школі немає спортивного залу, окрім отієї площадки літньої та шкільного коридору – зимою. Коли тепло, то навіть краще подихати свіжим повітрям на турніках та попідтягуватись на драбині, чи потренуватись у силі на жердині. Але взимку Мадзибура з кожним класом тісниться в шкільному коридорі повздовж стін, а неподалік, відколи скасували «стройову», порожнє РКШа. Та й Романа Костьовича, колишнього вчителя, котрий займав там частинку під шкільну бібліотеку, також немає. За гарної погоди перебігання учнів з навчальної частини в РКШа тільки на користь. А от зимою – справжня проблема. Особливо, як охопить школярів якась епідемія. Та й без того лиха

є ризик простудитись. Отож задумав об'єднати ці два приміщення, тільки побоююсь, чи не порушиться архітектурний комплекс.

– Петре Семеновичу, ви краще запитайте, чи знаю я толком, що таке архітектура?

Хмикнувши якось дивно, директор школи мовчить трохи, а тоді й каже:

– Треба тобі, Корнію, хоч би культосвітнє училище закінчити чи що. Недурний ти хлопець. А бригадирство й без тебе не вмре. Я оце пробиваю в райвно, щоб вечірню школу дозволили відкрити. Чимало вас, дітей війни, передчасно позапрягали в колгоспне тягло… А треба б – за парти. Соромно липецьким, у котрих найкраща в районі школа, не закінчити десятирічки. У нас діти й з чужих сіл навчаються. Правда, і тут до якогось часу обов'язкове навчання було тільки до четвертого… А тепер уже, бач, і середня освіта безкоштовна.

– А що райвно? – хапаюсь за цю утаємничену для мене можливість учитись. Я тепер пішов би й на денне навчання. Тільки ж переріс. Не візьмуть.

– Мені, – продовжую, – і Петро Остапович з «Прапора колгоспника» те саме, що й ви, каже. У райкомі, правда, обіцяють послати восени в середню партшколу. Але я відмовляюсь.

Хоч чув цю обіцянку лишень від свого інструктора Анатолія Петровича Сторожука. Чому саме так поступаю – не зізнаюся. А для себе знаю, що по закінченню чекає те саме, що й Петра Никодимовича – нашого теперішнього голову. А мені чомусь «тісно» в селі. Ширшого та глибшого, чогось хочеться. Руки тут мені ніби зв'язані. Може, тому, думаю, що лишень бригадир – то не всьому хазяїн? Але ж і голові колгоспу, мабуть, так само – не до всього воля. Бо це ж тільки дзвінкий поголос, що ми господарі в колгоспі. Про це мовчу, бо не годиться комсоргу так думати, чи говорити. Ми комсомольці – повинні вірити партії. Але й випадок з коровою, що задихнулася зимою в корівнику, повиснувши

на власному прив'язі, бо не мала місця, де прилягти, також туманить мою свідомість…

У нас є агроном. Але хіба це він зробив так, що в «Прогресі» стали сіяти пшениці лишень шістсот гектарів, а тисячу – кукурудзи? Добре, що хтось, мабуть, напоумив начальство, то пустили зимою колгоспну череду в ті шелестючі сірі джунглі; тепер хоч сіна менше треба. Бо де набрати стільки людських рук, аби обламати ті стебла – хай хоч з того, що родить при нашій погоді та з нашими кукурудзівниками? У природі як? Кожен хом'ячок поселяється там, де йому цього літа буде що їсти. Та й усяка тварина знає свій інтерес і своє місце. Але тепер мама не скажуть мені весною, що жайворонок уже приніс весну своїм дзвінким: «Йду до Бога молотить, йду до Бога молотить…». Витравили агрономи природу!

Редиска

У колгоспі землі ніби якраз стільки, скільки треба. Рук тільки зайвих завжди не вистачає. Та мені все одно незатишно, коли якийсь шмат її десь вакується. Ну хоч би й у прогресівському саду, де тепер бригадирую. Бо в колишньому «Сімнадцятому» чимало займає Данилова пасіка. А в «Прогресі» яблуні посаджені трохи віддалік від села та людських городів. І на цій прогалині, що між позагородньою дорогою та невідомо ким і коли збудованою чималою клунею, котра слугує як склад для всякої садової всячини, вакується чималий шмат землі. Вирішив я виорати цих соток вісім під редиску, котра, варто сказати, чомусь у нас не в моді. Може, людям вистачає зеленого бадилля цибулі? Не знаю. Але мені здається, що редиска мала б сенс.

Виорати цей вічний цілик також було непросто. Бо кожен тракторист норовить якось ухилитися. Довелося таки «довести», що я бригадир, а не ганчірка. Після посівної в колгоспі завжди є маленький просвіток, під час якого моторна техніка «перекурює» на поточному ремонті. Іду до бригадира тракторної Степана Шикери. «Виоріть», – кажу. Але «стріляний» керівник викручується: то чогось у нього бракує, то трактористи не хочуть ламати своєї техніки на цілині.

Тільки я лишень до дівчат не шустрий. «Не виорете, – кажу, – не підпишу нарядів за оранку саду». А сад таки щороку ореться для «галочки». Але досі орався Яриниим «Універсалом», по-нашому – «козою», то завжди ореться в одному напрямку. Бо якщо впоперек – то в борознах міжряддя, які за стільки років поглибшали, що вона кермом застарілим у тих борознах руки собі повикручувала б.

Не знаю, як було раніше, але в мене так не пройде. А оскільки шкода вже немолодих жіночих рук, то йду «на абордаж». «Або, Степане Федоровичу, орете, як треба і де треба, або не підпишу нарядів. А без платні вам не поздоровиться від трактористів. По голівці вони вас не погладять». Кілька днів не відставав Шикера: «Підпиши, Корнію, та підпиши». А я все-таки свого добився. Правда, і він не залишив мене без «відплати». Влетіло мені від Шимона, котрого Шикера змусив орати, сподіваючись, що той використає свій величезний нецензурний багаж. Так воно й сталося. Але то дрібниці, у порівнянні з тим, якого клопоту мені вартував розпродаж тієї редиски...

Однак жаль вашого часу, то почну про інші «успіхи» свого бригадирування. Я вже не раз згадував про розсаду, а тепер розкажу більше. Те, що Наталки «Довгі» слухняно повернулися до парників – це одна справа. Друга біда в тому, що для їх поливу (а це потрібно щоденно, може, з тонну води) використовують дві пари коней та двох їздових. Воду возять аж від Оксеникового ставочка, заставивши вози бочками, накритими солом'яними матрацами та дощечками, аби вона не вихлюпувалася. Як на мене, то це, вважай, що возять повітря. Бо хоч од-

ним із їздових є «помилуваний» після кількох «штрафних» днів за настирним домаганням голови отой «уповноважений», котрий не вміє викладати фури, та не в нім справа. На мою думку, воду можна було б черпати біля самих парників, якби викопати криницю.

Болить мені душа від такої безгосподарності. Викопай криницю біля парників, то це ж буде не на один рік. Натягай з вечора відром чи роздобудь насос та накачай у якийсь старий чан, аби нагрілася, та й поливай – скільки влізе. А коли є робота в саду, то й люди страждають від спраги. З бочок не нап'єшся, оскільки вода зі ставка, а там чого тільки нема. Носити із села далеко, і вона швидко стає теплою, а сільським подай – щоб аж різь у горлі. Але ж голові колгоспу шкода з десяток мішків цементу на кільця. Бо з нього вимагають зацементовані силосні ями, на які пішла мода. А на них ідуть тонни цементу.

Не хоче й погреба в саду, де можна було б зберігати всю зиму яблука для якогось випадку, зокрема для дитячих ясел. Чи й засолити городини, котру в сезон майже не приймають на перевалці біля Скочищанської станції. А в колгоспі б розкупили за зиму молоді вчительки та похилі віком, що вже не здужають з цим упоратись. Та й районне начальство, котре приїздить на якісь колгоспні заходи, могло б пригоститися садово-городнім продуктом. Бочок зо дві Наталки таки засолюють у підвалі питля, де зберігається всячина, зокрема й отрути різні від польових шкідників та колорадського жука. Туди страшно й заходити, такий сморід звідти. А вони ставлять бочки із засолом.

Очевидно, виною й моя слабодухість. Але ж клопоту кожнісінького дня – хоч відбавляй. То досі нічого цього й не робиться.

Бур'яни

Цьогорічна весна наче сказилася. Чи її намовив хтось проти мене!? Воно ще гірше, коли засуха. Але тепер – цілий травень щоденно дощі. Хоч і спокійні вони,

незабивні, слава Богу, але ж бур'янам цього й треба. Ростуть, як то кажуть, ніби з води. Мати колись казали, повторюючи старі повір'я, що «засуха без хліба не зоставить, а вода все знищить». Думаю, повір'я ці ще з часів легенди про всесвітній потоп.

Та хоч би там як, але для мене, як для бригадира-початківця – це Господнє випробування. Погані чутки приносять мати й з буряків з-під Верби. Чому посіяли їх цього року аж там? То як їдуть бригадні люди щовечора грузовиком із сапування, то й дивляться на мій город, що буяє бур'янами (дев'ятнадцять гектарів виділили цього року за Нестором). Дивляться і співчувають молодому бригадирові, котрого Бог так карає.

– Заглушать теперішні бур'яни твого Корнійка, – бідкаються часом матері. А чи щиро – Бог їх знає.

Ходжу оце по міжряддю, поки жінки на обіді, та й пантрую хом'яка, принісши з хвоси кілька відер води. Бо той «квартирант» хом'як під'їв уже не один десяток недавно посаджених капустин. Аж тут Ткачук котить свого велосипеда. Він для нього і як транспорт, і як опирачка. Чоловік ніколи не скаржився на здоров'я, але ніколи я його й не бачив без веломашини. Ухитряється кульгати з ним і по міжряддю городини. Ми з Ткачуком як добрі друзі. Щоправда, часом відвертає обличчя вбік... Це стосується «душку», котрий я відчуваю здалеку. Мене він називає Щорсом, а себе – Боженком.

– Володимире Васильовичу, а чому ви інколи відвертаєтесь від мене?

– Хіба ти не знаєш, – каже дружньо усміхаючись, – як Боженко викидав зі свого вагончика чарку через вікно, коли забачить біля дверей Щорса?

– Сьогодні, – зізнається котрогось там разу, – вже булькало. Доведеться попостувати, доки жінка не наповнить та не переховає кудись в інше місце посудину… Доведеться знову нишпорити.

– Та ти сьогодні не з того почав! Спочатку випишино в коморі – завтра або й сьогодні – пару однокінних

розпашників. Я бачив там у підвальчику... Та пошукай хлопчаків, аби було кому коней водить. Треба прокультивувать спочатку плужками. Бо жіночими руками ми не впораємось з бур'янами. Баби вже нехай після повіряють. Тоді наша буде зверху.

– А ви молодець, – виказую похвальбу агроному, ніби якомусь ровесникові.

Але агроном мій не ображається за очевидне просторікування. Йому аби діло зробить. Та й переживає він за мене, аби десь чогось не прогледів по молодості. Він уже знає, що готуюся до вступу в культосвітній технікум, але гадає, що шансів мало. Впевненість у нас обох захиталася ще тоді, як я повіз документи. Вийшло, що перший раз недотямив. А тепер виявилось – доведеться міняти факультет. Бо на бібліотекарів беруть після десятого класу. Та й навчаються там усього два роки. Отже мусив подавати на клубний відділ. А це екзамен ще й зі спеціальності. А я ні в зуб ногою, бо ні танцювати, ні грати на якомусь інструменті не тямлю. Та й співаю сяк-так, хоч колись Федоська Оксенівна й ставила п'ятірку зі співів. А як стояли в ярах із пасікою в немедоносному п'ятдесят восьмому, то завжди горланив на все поле, йдучи в надвечір'ї додому. Довкруж ні душі: співай, скільки влізе. І що тільки не збреде в голову. Одні лишень жайворонки в небі тобі конкуренти. А було ж їх...

Але то вже вчорашнє. Останніми днями щоранку ходжу по селу в пошуках коногонів до розпашника. Бо, як виявилось, нині вже не так, як у нашому дитинстві, котре проходило в більшості дітей на різних посильних, а іноді й надривистих роботах. Після війни неробство ганьбилося. Тепер можеш «заарканити» хіба що «Стажера», сина вдови, котра вже мала двох – від законного, але загиблого на фронті чоловіка. А цей, третій синок, «знайшовся» після однієї осені, коли до неї тимчасово підселили стажера. Це вже були ті часи, коли буряки вивозило на Корнинський цукрозавод якесь автопідприємство.

Є тут, у центрі села, ще один підходящий підліток. Про нього знаю лишень, що живе біля старої баби, котра, бідолашна, частенько, коли заходжу в двір, щоб розбудити цього сплюху, благає, аби я вивів його «в люди». «Бо ж йому дай тільки поспать», – скаржиться. Та Вітя Матвійчук спав ,видно, неспроста. Бо років через кілька, коли мене вже не було в селі, він помер, не переживши навіть свою немічну й безрадісну піклувальницю.

Порар

«Газон» уже з чверть години стоїть біля контори, а в кузові сидять декілька жінок з моєї бригади. Автомобіль очікує ще когось. Тиняюсь неподалік і я, вважай, уже без бригадирської влади, хоч офіційно ще бригадир. Мені якось ніяково. Бригаду я поки не здавав, але відчуваю, що для оцих людей я вже «не свій», і мене, якби довелося, можуть уже й не послухатись. Та я й не став би командувати, бо «відчужився» від колгоспу відтоді, як прихилився думками до міста, де мене тепер могли очікувати інші життєві стежки. Стежки сподівань.

А стою я тут, бо в руці аркушик про дозвіл залишити колгосп, що його написав у конторі бухгалтер, але має підписати голова. Стою схвильований, бо наказано зачекати. Жінки більше не сприймають мене як свого. А, може, мені так лише здається? Тільки я й справді почуваюся тут як щось зайве, навіть чуже, і від цього дуже дивно на серці. З одного боку – ніби вивільнився від якоїсь «прив'язі», а з іншого – немовби щось загубилося. Бо ж два десятиліття був тут своїм, а тепер… Воно ніби було мені й тягарем, а водночас і часткою мене самого.

Проте люди про щось вряди-годи починають сперечатись. Тільки балачки швидко вщухають, бо вичерпу-

ється предмет суперечливих закидів.

Річ у тім, що в колгоспній касі, як завжди, бракує грошей, то навий агроном Свідзінський (до слова, теж із Кривого, як і колишній – Степан Козачок) запропонував повезти в неділю на базар машину кавунів. І це для мене не рядовий випадок. Цієї весни, коли я вже був бригадиром, навідавшись у Попільню, заглянув до насіннєвого кіоску. Підійшов ніби знічев'я, але й собі не повірив би, якби хтось почав стверджувати, що заглянув випадково… Не без інтересу поспитав, чи немає в них насіння кавунів. Виявилося, що є. «Знайшлися» й гроші. Хоча не прийнято в селі, щоб колгоспник купував щось для колгоспу своїм коштом, а тут – на тобі. Дуже вже люблю я кавуни. То й купив з кілограм, а чи й більше, тих насінин.

Та де ж їх посадить? На колгоспному городі місця мало, і вже всякий куточок засаджений. Та чи й вродять отут, із західного боку села. Їх би за Саманом, у ярах десь втулити. Довгенько я канючив у Петра Никодимовича місця. Вже й не сподівався. Хоч цієї весни дощів вистачало. Аж тут одного ранку, коли ще й земля не просохла після нічного дощику, запитує на наряді біля конюшні, чи не передумав садити кавуни… Радощів тоді було! Березній не тільки землю виділив, а навіть людей з польової бригади дав на півдня, бо після дощу було не до сапання. І хоча тепер уже кінець серпня, а було це ніби вчора. Але як воно часто буває в житті, заклопотаний іншими життєвими проблемами, я так ні разу й не навідався на кавунову плантацію.

І оце бачу, що таки доведеться побувати. Подумав так, і як у воду глянув. На ґанку з'явився Петро Никодимович і відразу до мене: «Чого тиняєшся? Та підпишу я тобі ту справку! Залазь у кузов та хоч покуштуєш кавуна за весь той клопіт, котрий мав на весні». На душі після цих слів полегшало, і вже спокійний, я поліз на кузов. Голова сів у кабіну й ми поїхали.

На полі вже було людно, бо, окрім жінок, що приїхали тепер, були тут і прибулі раніше. Та увагу привернув не гурт жінок, а поведінка «начальницького штабу». Ланкова була в сльозах, а Володимир Васильович шкутильгав зі своїм транспортом неподалік. Він то обшкрібав грязюку з велосипедних коліс, то піднімав той чи той кавун, а потім зі злістю кидав ним об землю. На моє німе запитання сторожа баштана відповів знічено: «Оце, бригадире, хоч вір, хоч не вір, а обійди весь баштан – то й жодного спілого. Пізнувато посаджені, та й насіння, видно, не з місцевих кавунів. Раніше було як: писав Федір Степанович трудоднів по десять, чи, може, й по більше, своїм довіреним, то в розгар сезону вони те й робили, що відбирали та сушили насіння. То воно й родило, бо тутешнє. А це якесь, може, астраханське чи херсонське. Бог його зна. Так що нічим тебе пригостить».

– А хто ж затіяв цей тарарам?

– Та тут Антоська, ланкова себто, і Володимир Васильович з агрономом були зчепились: «Не можна зелені кавуни на базар везти. Ще хоч би туди, де нас не знають. Воно гріх дурить людей і деінде. А тим більше у Ходоркові, де люди з навколишніх сіл, то відразу піде поголос, що липецькі продають зелений баштан».

Совісно й соромно мені перед ланковою та Васильовичем. Хоч не підходь. Бо як їм в очі дивитись? А оно вже вантажать кавунці, котрі більшенькі. Якби був повноцінним бригадиром, мабуть, заборонив би таке безчинство. Голова ж мовчки пішов десь у кінець поля, ніби його це не стосується. Начальству, бачите, гроші конче потрібні, то, мовляв, «можна спробувати».

Іду, опустивши голову, без ніякої сварки. Все одно Свідзінського не перепреш і не злякаєш. Та й хто я, аби лякати таке начальство? Та ще й у нинішньому становищі. Соромно підходити й до заплаканої ланкової. Довідку голова підписав ще коли приїхали. А я оце вперше пошкодував, що немає Йосипа Віссаріоновича, котрий за такі штуки пришкварив би…